

PANNONHALMI SZEMLE

2022 XXX/3

Főszerkesztő: Gelencsér Gábor
Felelős kiadó: Hortobágyi T. Cirill

Szerkesztők:

Dejcsics Konrád, Fehérvári Jákó, Hardy Júlia,
Hirka Antal, Juhász-Laczik Albin, Komálovics Zoltán,
Mártonffy Marcell, Schmal Dániel, Tillmann József

Szerkesztőbizottság:

Baán Izsák, Bazsányi Sándor, Csordás Zoltán, Görföl Tibor,
Mélyi József, Nádasdy Ádám, Schein Gábor, Tompa Andrea,
Tóta Péter Benedek, Tóth Sára, Várszegi Asztrik

T A R T A L O M

RADICS VIKTÓRIA: A 139. zsoltár	3
---	---

TANULMÁNYOK

NOTKER FÜGLISTER: Kell-e félnünk a teljes Szentírástól? (Az úgynevezett átokzsoltárok tervezett eltávolítása a Római Breviáriumból).	18
ROWAN WILLIAMS: Isten érintése (<i>Jelenések 2,18–29</i>)	36
GÁJER LÁSZLÓ: Az ellenségszeretetről a szív perspektívájából	41
ANDREI PLEȘU: Jegyzetek, állapotok, napok (1968–2009) (<i>részletek</i>) . . .	50
BALOGH LÁSZLÓ LEVENTE: A politikai polarizáltság hasznáról és káráról.	61
FLECK ZOLTÁN: Szeretni az ellenséget?	72
SCHELL GERGELY: Aki nem gyűlöli meg apját és anyját? (<i>A szülők iránti harag és annak lehetséges megoldásai pszichológiai folyamatokban</i>)	77
SIMON TAMÁS LÁSZLÓ: Életet adni csak az tud, aki odaadja az életét . . .	90
HANNES BÖHRINGER: És mindig szépen, alázatosan!	94

VERSEK

SCHEIN GÁBOR: Péter.	100
GÁL FERENC: Járó föld	102
DOBAI LILI: Tűnődve, lassan	104
Egy öreg szakéarus feljegyzéseiből	106

MŰVEKRŐL

TÓTA PÉTER BENEDEK: Közelítés Hieronymus Bosch felszabadító képzeletéhez (<i>Mennyi és pokol között. Hieronymus Bosch rejtélyes világa</i>)	107
BENKE ATTILA: Atyák bűne, utódok bűnhődése (<i>Az On the Spot című dokumentumfilm-sorozat hatodik évadáról, a Diktátorok gyermekeiről</i>).	114
E. CSORBA CSILLA: Megkülönböztetni egymástól a feketét és a feketét (<i>Nádas Péter fotográfiái, 2012–2020</i>)	120

FIGYELŐ

TILLMANN J. A.: „A filozófia első és legfontosabb toposza” (<i>William B. Irvine: Útmutató a jó élethez</i>)	128
KONKOLY ÁGNES: Időutazás (<i>Klimt rajzai az Albertina Modernben</i>). . .	130
CSENGERY KRISTÓF: A hely szelleme (<i>Szokolov Kismartonban</i>)	133

A REGULA ÖSVÉNYÉN

FEHÉRVÁRY JÁKÓ: A Tibhirine-i Kereszt	136
---	-----

NAPLÓ

Kövesse nyomon a Facebookon is a Pannonhalmi Szemle egyes számainak alakulását.

Megjelenik negyedévenként · Kiadó: Pannonhalmi Főapátság · Felelős kiadó: Hortobágyi T. Círil főapát · Honlap: www.phszemle.hu · Levélcím: 9090 Pannonhalma, Vár 1. · E-mail: kultur@osb.hu · Tel.: +36 96 570 211 · Előfizethető a szerkesztőség címén. A 2022. évi előfizetés díja (postaköltséggel együtt): 6100 Ft. · Borító és tipográfiai terv: Schmal Károly és Schmal Róza · Szöveggondozás: Haraszi Judit · Műszaki szerkesztő: Hartai Krisztina · Nyomtatás: Palatia Nyomda és Kiadó Kft. Web: www.palatia.hu · Felelős vezető: Radek József · ISSN 1216–9188

A 139. zsoltár

I.

Különös módon szólít meg engem ez az egyes szám második személyben beszélő vers, úgy, hogy közben tulajdonképpen fordítva történik, hiszen én vagyok az, aki megszólítom vele az Istent. Milyen inverzió és miféle körkörös kölcsönösség ez? Elbizonytalanít, mert nem vagyok fölkészülve sem irodalomelméletileg, sem történetileg a zsoltárok elemzésére, és exegetikailag sem szoktam fejtegetni őket.

Nem, mert a zsoltárok számomra *olvasatban élő szövegek* – olvasás közben már-már mondom őket –, nem irodalom, és nem irodalmi munka. A Biblia napi olvasmányom bizonyos rend szerint, speciális státuszú szövegegyüttes, de nem tanulmányozom, hanem hagyom, hogy hasson rám. Nem erőltetem a hatást, és nem használom retorika formájában a biblikus beszédmodot. Vannak a Szentírásban olyan szöveghelyek, amelyektől elborzadok, meg olyanok is, amelyek felemelő érzéssel – úgyszólván áhítattal – töltenek el. Olyan a bibliai szöveg, mint egy folyó, amellyel mindennap van találkozásom, ha csak futólagos is, és az újraolvasással folyamatosan változik. Mint a Tisza, olyan számomra a Szentírás szövegfolyama. A szöveghelyek gyakran meglepetésként érnek: felcsillanó pikkelyek. Ennek a könyvnek nem tudok a végére jutni. Érzékelem, hogy a meglepetés az idők mélyéből bukkan elő, olyan tájékról, amelyet nem ismerek.

A Bibliát huszonevésen kezdtem csak megismerni. Otthon, a családban nem volt ilyen könyvünk, a „nazarénusnak” nevezett óbecsei dédmama hozott csak néha magával a vulkánfiber kofferében egy nagy-nagy, megviselt könyvtestet, ő azonban a fekete öltözetében egy már nem sokáig élő anakronizmus volt. A zombori iskolában egyáltalán nem említették a Bibliát, az újvidéki magyar tanszéken is csak futólag, amennyiben kapcsolódott

valamely tárgyhoz. Mi tehát nem kerestünk kapcsolatot a Bibliához, ellenben az keresett hozzánk vezető utacskákat az intertextualitás labirintusában; utalás és allúzió formájában létezett, nem a saját okán és jogán.

Jugoszláviában a szocialista-titóiista világ az én vajdasági környezetemben nem parancsszóra volt ateista vagy agnosztikus, hanem magától engedelmeskedett a korszellem eme, az oktatás és a népnevelés által megszilárdított követelményének. A vallás népszokások és a karácsony/húsvét formájában csapódott le (ilyenkor nem volt szabadnap, iskolába kellett menni), és még a keresztelőnek meg a bér márkózásnak sem volt vallási tartalma, népies színjáték volt csupán.

A nagyszülőknél lógott a falon feszület és vásári szentkép, de nem fűztek hozzá magyarázatot, és a családomból senki sem járt templomba. Ellenben a nagyapám nővére apáca volt Bácsban, a Vajdaság legrégibb kolostorában, és amikor nagy ritkán meglátogatott bennünket a különleges fekete-fehér ruhájában, tanítgatott engem imádkozni. Ő volt az „apáca nena”, a tündéri nevű Mária Villibalda, akinek a figurája és halk szava, elzárkózása a tisztaságában meg az *Üdvözlégy Máriából* a „malasztal teljes” és a „halálunk óráján” töredékek megragadtak az emlékezetemben. Erre azonban nem épült rá semmi sem otthon, sem az iskolában.

II.

A Bibliával kora felnőttkoromban ismerkedtem meg Northrop Frye útmutatásai alapján, és az elkövetkező évtizedekben a spirituális – és spirális – útvesztőiben tekeregtem. A férjem, aki régen a győri bencés gimnázium bentlakásos növendéke volt, nem volt hívő, de érzékeny volt a vallási kérdésekre – a kérdésekre, nem pedig az állításokra. Szkepticizmusa, liberalizmusa és ironiája áthatotta az új, budapesti családi miliőt. „Isten is csak belgyógyász” – az orvos nagyapjától származó mondat szállóigévé vált otthon. Volt Miklósnak egy réges-régi, félig széthullott Misszáléja, amit úgy vett kézbe, mint egy kegytárgyat, és benne helyezte el a kislányunk első levágott hajfürtjét. Ez most nálam van.

Engem úgy csigázott fel a Biblia és a hitvilág, mint a nagy ismeretlenség túl az Óperencián. Úgy éreztem, hogy valamiből kimaradtam, és valamit meg kell tanulnom – pláne, hogy irodalmár létemre gyakorlatilag is szükségem volt ezekre az ismeretekre. Úgyszólván ártatlanul – képzetlenül és erős előítéletek nélkül – nyitottam rá a szemem a vallási világra, szerelmi életem mindent felforgató élményeinek hatására.

Pályi András *Másutt* című elbeszélése, amely Avilai Szent Teréz misztikus szerelméről szól, vált az első vallási útmutatómmá. Ennek hatására kezdtem el foglalkozni az Énekek Énekével és Szent Teréz meg Kereszt Szent János írásaival és életével, írtam is erről, de mivel nem értek spanyolul, a szerzetesi fordítások ájtatos

hangvételen nem tudtam áttörni az eredeti barokkhoz. Ezek a szövegek túlfűtöttek voltak, és olyan pszichológiai sűrűséget éreztem bennük, aminek az értelmezésével elakadtam. Réz Pál, akivel beszélgetni szerettem volna a témáról, egyenesen „örülteknek” nevezte ezeket a szerelmes apácákat és szerzeteseket.

A katolikus templom, a szép, szecessziós kőbányai Szent László-templom az erotikus, dekadens porcelánangyalaival, a fehér, tojássárga és pasztellzöld színeivel hol vonzott, hol taszított. Egy pillanatra sem éreztem a vasárnapi kispolgárok közé tartozónak magam – amit műveltem a szagosmisék alatt, az mimézis volt. Megpróbálkoztam a református templommal is, de a presbiterek ómódisége meg a nyekergő zoltáréneklés miatt azt is elhagytam. A Hit Gyülekezetébe, melynek központi csarnoka Kőbányán van, eljártam egy darabig, ám viszolyogtam bizonyos átható groteszségtől, elriasztottak a transzot imitáló ájulások, a lelkészre irányuló rajongás meg az érzelgős popzene. Miklós ironikusan nézte végig ezeket a vallási nekibuzdulásaimat, melyeknek valóban volt színjátszó jellegük; kinevetett, de rám hagyta, tökéletesen megértette, hogy milyen hiányérzet feszít.

Közben évtizedeken át érdekelt a buddhizmus is, a keleti vallások, a jóga, ez is apály-dagály-szerűen, míg nem spirituális tevélységeim során mégis ez, a zen, a meditáció és a jóga gyakorlása maradt a legállandóbb faktor, ma is napi rutinom része. Ellentétben áll a keresztény vallásgyakorlással annyiban, hogy a keleti módusz a békességet szorgalmazza, ez a nyugati pedig inkább a szenvedélyt. Az ellentét mégis megfér egymással szemlélődő életemben – mert egyértelműen *vita contemplativát* folytatok –, az elcsitító meditáció az Ó- meg az Újszövetség többnyelvű olvasásával, a jóga a csendes vagy szavakba foglalt imával és a Jézusról való elmélkedéssel. Az *Isten* fogalmát is használom, de mindig nyelvi tudatossággal és a legtágabb jelentéstartományban kószálva.

A szabad spirituális kontempláció meg az ima mindennapi életem része, és gazdag érzelmi, szemlélődő étellel ajándékoz meg. Valóban kioldoz a szenvedésből, a kétségbeesésből, gondolatilag azonban nem tudok utána futni. A *szenvedést* egyszerre értelmezem buddhista és keresztény módra, mint amitől szabadulok és mint amit átérzek, ez a társítás nem okoz nehézséget – folyamatos tanulási, eszmélkedési, elmélkedési és öngyógyítási folyamatnak érzékelem a szenvedéssel való napi küzdelmet, melynek érzelmi része nem annyira affektusokból tevődik össze, mint inkább, úgy fogalmazok: *érzésgondolatokból*: amikor az érzések mintha arról való gondolatokat kommunikálnának, hogy mi és milyen is ez a világ, amelyben élek, és amiből nemsokára kihalok. Haláltudattal élek együtt.

Az elmúlt évtizedek során többször elfogott a vágy: bárcsak hívó ember lehetnék, bárcsak megtérnék és magamnak tudhatnám a biblikus gondolkodást, bárcsak *erős vár lenne az én Istenem*, aki elrendezné, strukturálttá tenné és központosítaná a szemléletemet, megkötné csapongó érzelmi életemet, az árnyékként velem

járó haláltudatot is átírná és egy olyan nyelvvel ajándékozna meg, mely tisztázza a metafizikai zűrt, ami nem és nem hagy nyugodni.

A férjem mérgében néha „rongyosfejűnek” nevezett, hát nem volt igaza? Az ő szemében kótyagosság volt, hogy keresztény-nyé szerettem volna válni, akinek a keresztény hit áll élete középpontjában. Hiszen meg vagyok keresztelve, és Jézus alakja rokonszenves nekem, kötődöm hozzá, nap mint nap megemlegetem. Sohasem sikerült azonban egyértelműsíteni a gondolkodásomat és átadni magam a hitnek. A keleties szabad tudatfolyam – az a fajta meditáció, mely a hullámzások lecsendesítésére és a transzparencia elérésére törekszik, éppen a bizonytalanságnak adja át a tudatot és elfekteti a gondolatokat – elgyengítette az erre vonatkozó akaratomat. A kételkedés, a gyanú testközelben van, el-elönt a bizalmatlanság és nincsenek bizonyosságaim – ezt mindennap be kell vallanom magamnak.

III.

Vannak szavak, mondatok, amelyek tartósan befészkelik magukat az emlékezetbe, és onnan nem távoznak; forrásuk gyakran elmosódik. Heller Ágneshez kötöm azt a kijelentést, amely nem biztos, hogy tőle származik, és mindig eszembe jut: *Nem fontos szeretni, elég tolerálni*. Ez a mondat emberekre, jelenségekre, ideákra egyaránt vonatkozhat. Miért lett akaratomon kívül – hiszen makacsul bevette magát az elmémbe, úgy, mint a *malasztal* teljes meg a *halálunk óráján* – örökké visszatérő mondat számomra? Amely, mikor jelentkezik, kétségeket von magával?

Azért, mert ez egy liberális alapmondat és a liberalizmus gyakorlati etikájának imperatívusza. Gyerekkorom óta a tolerancia-küszöb vidéki és falusi környezetben, a nép körében is érezhetően megugrott. A nők egyenjogúnak tekintése, a különböző női magatartások és viselkedések tolerálása már anyám élete során nagyot fejlődött. Anyám Bezdánban és Zomborban nemigen hallott a feminizmusról, de feminista módjára viselkedett és megtörte a hagyományos patriarchalizmust.

A rasszizmus is lecsökkent vidéken. A gimnáziumban cigány férfi volt az osztályfőnökünk, anyámnak, amikor megözvegyült, egy cigány férfi volt a támasza. Nemcsak engem nem neveltek rasszistának a szüleim, de a tágabb vajdasági környezetemben sem tapasztaltam ilyet. Ez nem jelenti azt, hogy elmaradtak volna a suttogások, de nyílt színen nem volt elfogadott sem a rasszizmus, sem a nacionalizmus. A nacionalista kilengéseket az én családomban elutasították, szerbekkel, bunyevácokkal barátkoztak. A homoszexuálisokkal meg a transzneműekkel már nem volt ilyen virágos a helyzet, de őket sem bélyegezték meg, inkább csak pletykáltak róluk a vidéki emberek.

A tolerancia növekedése világnézetileg is megmutatkozott, az én lánykoromban már illett *nem* elutasítani csípőből azt, aki

másként gondolkodik. Illett fontolóra venni a másik véleményét. A politikai nézetkülönbségek megfértek egymással, hangos csepetések lettek belőlük, de nem örök harag.

Jugoszlávia háborús szétesésekor visszafordult a liberalizmus kereke, megroppantak a régi barátságok és a jószomszédi kapcsolatok is. Zomborban megmaradtak ugyan a tolerancia morzsái, de a templombajárással, folklorizmussal összekötött nacionalizmus és a mérgező ideológiai hatások szétroncsolták a város multikulturális szövetét. A rendszerváltozással csak a nyílt erőszak tűnt el, az idegenkedés azonban talán még fokozódott is.

A szeretetre való nevelés hiányzott ebből a népi kultúrából. A szeretet megmaradt a familiáris viszonyokon belül egyfajta bioszociális érzésnek, melynek igen visszafogott kifejezései formái voltak. Az udvariasságon túl a szeretet testi kifejezése nem volt szokásban. A gyereket csecsemőként még dédelgették, kisgyerekként szeretgették, azonban kora kamaszkortól a szülők részéről a szeretet kifejezése a táplálásra és a pénzelésre szorítkozott.

Kamaszként én, és nemcsak én, ezt a testi ridegséget és verbális hidegséget fájdalmasan éltem meg. Noha magától értetődő volt az ilyen viselkedés, a szeretetlenség neurotikussá tett. Az önállósuló személyiség már nem részesült érzelmi támogatásban, mi több, a személyi autonómia minden jele retorziót vont maga után. Amikor a legnagyobb szükség lett volna intim beszélgetésekre, a szeretetnyelv csúfosan csődöt mondott.

Mi, a hetvenes évek fiataljai fellázdadtunk és kialakítottuk a szerelemvallást, a *make love, not war* volt a parolánk és érzéki felszabadulásra ácsingóztunk, fel is fedeztük az érzéki barátság és szerelem szenzációit, radikálisan szakítottunk a vidékiesség morális bigottságával és a kommunistáknak nevezett férfiak képmutatásával. Csakhogy az erotika, az érzéki szeretetbe és a szerelembe vetett hit, nálam legalábbis, koordinátákat keresett – olyan volt, mint egy festmény, mely nincs fölfeszítve és lehullik, beroskad. Ezért nyugozott le húszévesen Avilai Teréz és Keresztes Szent János szerelme, mely a hányattatások során át megerősödött és morális ereje is volt, foglalattal rendelkezett és szellemileg meg volt alapozva.

Nem volt elég a tolerancia, és nem volt elég az érzékiség. A háború erre is, arra is súlyos csapásokat mért. A házasságban nem tudtam fönttartani a szerelmem, a magyar társadalomban kiszolgáltatottá váltam. Elvesztettem a tartásom. Ingatag, befolyásolható, önbizalomhiányos fölnőtt lett belőlem, aki legalább azt meg szeretne volna foglalmazni, hogy mi a baja, miért neurotikus és indulatos, miért nyílik meg alatta oly gyakran a kétségbeesés verme, és miért utálkozik többet a kellenénél.

IV.

A kríziseim egyszerre voltak vallási, ideológiai és pszichés krízisek. Elvesztettem minden ideológiai kapaszkodót, az ifjon-

ti eszmék összetörtek. Nem volt megfogalmazható vallásom, noha *mustármagnyi* hitem, az igen, tagadhatatlanul. Nem tudtam minderről senkivel sem beszélgetni, egyáltalán senkivel. Néha gyónni próbáltam, de sosem jött össze, nem lett sem jelentése, sem jelentősége, a papok tanácsstalansága a sötét fülkében, úgy éreztem, nagyobb, mint az enyém. Beóvakodtam azonban a templomokba imádkozni Magyarországon is, itthon és külföldön is, mert nem tudtam belenyugodni abba, hogy a templom egy művelődéstörténeti hely. A templom Isten megszólítására való hely, és az elmélyülése. De miben mélyedjek el? Váltig szomjaztam szellemi útmutatásra. Nem olyasmire, amit a filozófia és az irodalom adhat, hanem ami abszolút egzisztenciális.

A református lelkésszel való konzultációim elvezettek odáig, hogy a Biblia olvasása szükségletemmé vált, ő közvetíteni tudta a „sola scriptura” igényét, szótárakat adott kölcsön és a Könyvek Könyvévé tette az Írást, ennél tovább azonban nem jutottunk, és továbbra is a kétségbeesés maradt a „mélység”. Vallási transzra nem voltam képes. A Hit Gyülekezetének presbiterasszonyaival való, dialógusnak nem nevezhető eszmecsere taszított, mert ők eltanácsoltak a buddhista irodalom olvasásától meg a jógától, egyenesen megtiltották ezeket a gyakorlatokat, és ez bennem a tiltásokkal szembeni tiltakozást ébresztette fel, a nem-keresztény lelkületű könyvek *kidobásának* utasítására lázadással válaszoltam.

A bármily sete-suta istengondolataim, meditációim és a vallási meg a *zen*-es olvasmányaim (különösen Thich Nath Hanh) azért voltak jók, mert gyógyító lelkületet, a *gyógyító kultúra* igényét éreztem ki belőlük, ami annyira hiányzott a modernitásból, melyben a sötétség, sőt a betegség kultusza dominált. A gondolataim, a lelki életem kormányzásától viszont, talán pont azért, mert eléggé szuggerálható vagyok, mindig berzenkedtem, és amikor engedtem az instrukcióknak és mégis megpróbáltam hitbéli dogmákkal aládúcolni rozoga szellemi életemet, az összehozáshoz vezetett: belebetegedtem a szabadságmegvonásba, tiltakozott a kérdésekre szakosodott kritikai intellektusom, a liberalizmus kincs maradt számomra.

A megtéréstől, ahogy azt számomra értelmezték, az is visszadobott, hogy természetesen természettudományos, más szóval felvilágosodott alapozása van a világszemléletemnek. Érdekel a csillagászat, az evolúció, a geológia, egy percre sem ignorálok a tudományt. Most is a természetben élek, a természetes biológiai közeg a legkellemesebb otthonom. Mindig is volt kutyám, macskám, többször madaraim is, és a természetet a maga biológiai, geológiai, zoológiai gazdagságában szeretem. Naponta két órát töltök a zentai Tisza-parton, megilletődve nézem a fákat és a jégmadarakat.

Csakhoggy a négy elem kombinatorikája számomra olyan valóság, hogy *hálát* érzek, amiért részesülhetek belőle, része és részese vagyok ebben az életben. Nap mint nap elkápráztat, a klímaváltság közepette is, a levegő, a szél, a szellő, a napfény, a

felhők, a föld mint talaj meg a vizek. A Föld nevű bolygó csodái közé tartozom. Nem eszem húst, hálás vagyok a tejért, a tojásért, a zöltségekért és gyümölcsökért. Minden évszakban vannak Földimádói perceim, Izlandon járva pedig a Földet olyan geológiai-archaikus mivoltában ismertem meg, ami a fenséges-ség érzésével töltött el.

Az élővilágnak ez a szeretete ment meg attól, hogy végképp elkeseredjek a kelet-európai – főleg a magyarországi és a szerbiai – politika gyalázatai miatt, és belekeseredjek a társadalmi igazságtalanságok meg a szegénység miatt személy szerint nekem is osztályrészül jutott gondokba, sérelmekbe, amelyek, tudom, sokakat még jobban sújtanak. Lesújtott és *ressentiment*-nal terhelt, kirekesztett tagja vagyok ennek a társadalomnak. *Mindennapi kenyerünket add meg nekünk ma.* Az én Istenem nem orvosolja a társadalmi problémákat, viszont ennek a gazdag élővilágnak a metaforikus értelemben vett Teremtője ő, a négy elem variációinak a komponistája. Fölöttem a kék ég – mely mostanában nem ad esőt, ami miatt talán kenyér sem lesz holnap – isteni.

Isten – ez egy fogalom, egy olyan szó, melynek jelentése számomra nagyon – végtelenül – tág és rugalmas, szétesőnek is mondható, de nem mellőzhetem. Mit mondok, amikor mondom? Néha félremlett bennem, hogy ateistának kéne megterni, és hagyni a francba ezt az egész vallási hóbelevancot, ezt a lépést azonban soha nem tudtam megtenni, mégpedig a vallási nyelvek és tartalmak, az egyházi zene, irodalom és képzőművészet szépsége és telítettsége miatt nem. A vallási világokat soha nem éreztem üresnek, a negatív teológia meg a filozófiák „semmi”-jében hibát éreztem.

Létezik egy olyan szellemi dimenzió, mely, ha áthat, akkor szeretetet és békességet vagy jóféle nyugtalanságot érzek. Telítette válik a világ és különleges minőséget nyer. Felragyog. A Miatyánkot mindennap elmondom, mert tökéletesnek tartom ezt az imádságot. Jézus, aki ezt az imát tanította, a barátom lehetne. Csakhogy sohasem jutottam el az Isten személyességének a tudatáig, és fogalmam sincs, hogy ez hogyan képzelhető el. Tudom, hogy nem *micsoda* – de *kicsoda*? Jézus – ő biztos, hogy személy. A metaforikus értelemben vett, nem pedig a hús-vér feltámadásában hiszek. Elhiszem, hogy ott ül az Atyaisten jobbján, ezt a dogmát azonban metaforikus értelemben tudom csak követni, úgy, mint az Isten és az Ember egymásra utaltságának, kölcsönösségének, sőt szimbiózisának összetett képét, képzetét.

Amikor az égre nézünk, akkor a levegőbe, az atmoszférába nézünk és a légköri jelenségeket szemléljük – azonban a levegő, a felhők, az atmoszféra valóban a legnagyobb kincsünk, a növényeké meg az állatoké is, az életadó, és ezért isten. Szeretem, valóban nagyon szeretem a levegőt, hódolok a légkörnek és elkeserül az, ami a jelenkorban történik az atmoszféránkkal meg az élővilággal. Számomra ez bizonyos értelemben az istengyilkosság. A Föld mint test lemészárlása. Szimbolikusan úgy is fogal-

mazhatnék, hogy a keresztre feszítést látom, amikor az aszályban kiszáradó vagy a kivágott fákra, a szennyezett vizekre és a szenvedő állatokra nézek.

Animista lennék? Pogány? Amikor a Tiszát vagy néha az óceánt szemlélődve bámulom, akkor el vagyok varázsolva, és szavak nélkül dicsérem az Urat, néma dicséretet zengek magamban, néha meg is szólalok. Az Atlanti-óceán partján mélységesen megilletődve álltam, és szabályosan elfogott az istenfélelem. A fenséges és az idilli, a hétköznapien poros, sáros meg a friss és csillogó és óriási – ez mind felöleli az „istent” az én szemlélődéseimben.

Értem a kérdést, hogy miért szükséges ehhez a természetimádatához vallási szimbolika és szintaxis. Erre nincs más válaszom, mint hogy kell. Nem hagyom el ezt a nyelvet, a szellem nyelvét. Megölni a metaforát! – tanácsolja valahol Deleuze, de én ezt nem tudom megtenni, noha érteni vélem, hogy a posztmodern filozófus mit akart ezzel mondani. Azt, hogy küszöböljük ki a szellemi hamisságokat, hamisításokat meg a széplelkűséget. Na de én minden ölésre vonatkozó parancsféleséget elutasítok – hiszen éppen halódik a világ –, és immár nem a kritikát, hanem a vigasz keresését érzem fontosnak, ámbár a *vigasz* nagy fogalmát sem tudtam még eddig megújítani.

V.

Van valami, amit a 139. zsoltár világít meg, ez pedig a bensőséges viszony a világgal. Létezik egy fennsík, amelyen állva, ülve vagy térdelve dialógusra tudok lépni az egész világgal, van egy szívkamra, ahol érintkezem vele. Vele, a világgal mint olyannal, amint messze túlmegy a személyemen, koncentrikus körei az eget is felfogják. Ezen a fennsíkon állva vagy a meditációs párnámon ülve elgondolok egy olyan instanciát, aki/ami elé oda tudok járulni, és aki/ami előtt föltárhatom magam, aki/ami a képzelet szintjén lát engem.

Vagy a vágy szintjén: amikor a 139. zsoltárt olvasom – és egyúttal, hisz ezt jelenti a zsoltárok olvasása, imádkozom –, akkor *a vágyaim realitásának* a szintjén mozgok. Hiszen a vágyak, a gondolatok reálisak, ugyanolyan valóságok, sőt többet jelentenek, mint a környezet, amelyben leledzem. A vágyak, egyáltalán a képzeletbeli történések kisugárzása hatalmas. Gondoljunk arra, hogy például a szerelmi vágy vagy a gyász jobban tud fájni, mint egy égő testi seb, és hogy olyankor senki sem tud meggyőzni bennünket arról, hogy az, amit panaszunk, nem a legelemibb hús-vér valóság. De fordítsuk ezt pozitívba: a szerelem fölemel a porból. Ez a szeretetre is áll, ha idegen nyelven írnék, nem is kellene ezt megjegyezni.

Fölmászok tehát (geológiai is a hegyek rajongója lennék) erre a fennsíkra, és odaállok az Istennek nevezett instancia elé,

akit/amelyet a Biblia mindentudónak és mindenütt jelenvalónak mond. Amikor azt olvasom, hogy „Uram, megvizsgáltál engem, és ismersz”, akkor abban a minutumban tényleg úgy érzem, hogy az Ő, aki e percben Te, megvizsgál és ismer, és nekem nem kell nagyon félnem tőle, mert most bensőséges viszonyban vagyunk. Olyasmi ez, mint ahogy a szeretteim ismertek és ismernek, akik nagyon jól tudják, hogy nem vagyok vétlen és hibátlan. De „ne félj!” – ez a Biblia többször szó szerint is felbukkanó üzenete. Ezen a könyvön kívül senki és semmi sem ajándékoz meg a félelemnélküliséggel.

Olyan bensőségességet, mint ami a Szentírást olvasva ébred meg bennem, a legszorosabb családi, baráti, szerelmi viszonyaimban is ritkán, majd csak a pszichoanalízisben éltem meg. A pszichoanalitikus helyzetben, melynek során egymással szemben ültünk az analitikusommal és néztük egymást, és én föltártam magam előtte, ezt a bensőségességet élveztem, már-már boldogsággal töltött el, felszabadított. (Úgy, mint régebben a szerelem.) Kár, hogy nem tegeződtünk, mert akkor elmondhattam volna, hogy Te, Iván, megvizsgáltál engem, és ismersz. Én őt nem ismerhettem, hiszen a kapcsolat nem volt egyenrangú és kölcsönös, de miközben beszéltem, úgy képzeltem, hogy az.

Ott ez a gyönyörű mélybarna szemű ismeretlen ismerős, aki ötven percig engem bámul, vizsgál és ismeri a gondolataimat, aki előtt nincs (nem kell hogy legyen) titkom. Partnerkapcsolatnak fogtam fel az analitikus kapcsolatot (ezt nevezi a szakma „át-tételnek”), és szeretetet olvastam belé, felturbóztam szerelemmé, legalábbis mélységes barátsággá, pedig a valóság az volt, hogy egy fizetett orvossal ültem szemközt. Ez zavart, de elsöpörtem a zavart, és a teljes bizalmon alapuló kölcsönös egymás felé fordulás hangulatát gerjesztettem fel. „Te ismered ülésemet és felkelelésemet, messziről érted gondolatomat.” Nem őrá, a már halott Ivánra gondolok, amikor ezt olvasom és mondom magamban, hanem Őrá, aki egy Te, akiben minden Te benne van, aki szeretett, és aki előtt az vagyok, aki vagyok. Ez az Ő-ből Te-vé változó, a szövegben az „Uram” szóval illetett Valami/Valaki az én szemléletemben sajnos nem személy, de talán mégis lehet beszélni hozzá.

Egyfajta *mintha-állapotban* leledzem tehát, azonban, irodalmár létemre, ez számomra természetes. Ilyesmi történik, amikor olvasok. Az elmélyült olvasás megteremti ezt az állapotot – lehet „menekvésnek” is nevezni, nem bánom, ezek szerint egész életemben menekülök, rendben: „könyvedben ezek mind be voltak írva”. Gyerekkoromban volt egy pillanat, amikor elkezdtem menekülni, és ez a pillanat azóta is tart. Szükségem van valakire, aki ismer, és az olvasatomban lejátszom, hogy megvan, létezik. Van Isten. Szakmailag is a fikció a lételemem. Most azonban nem vagyok kritikus, bizalmat érzek iránta, és bátor vagyok, amikor elébe ülök, állok, fekszem.

VI.

Kell hozzá bátorság, mert tudom, hogy nem vagyok tiszta. „Minden útamát jól tudod” – tehát a tévelygéseimet, hamisságaimat, hibáimat, vétkeimet és bűneimet is, amelyeket ebben a percben kertelés nélkül vállalok. Néha elgondolkodtam, hátha van közöttük „halálos bűn” is, és akkor nekem annyi, de ha a Szentlélek elleni bűn az, akkor őellene talán mégsem vétettem – az elmúlt negyven évben épp azért törtem magam, hogy a Szentlélek/Szent Szellem ellen mégse vétsek; irodalmárként is a szent szellemet tartom tiszteletben vagy keresem, végső soron, vagy nem? Miért olvasnék a nap tizenkét órájában, ha nem így volna?

Ezeknek a vétkeknek-bűnöknek-hibáknak a beismerése számomra nagyon fontos, és nincs más mód arra, hogy megtegyem, csak az ima, talán mert mindjárt megbocsátást is ígér. A halottaim példáulul hogy tudnának megbocsátani? Ki tudná ezt megtenni? A bűn-komplexum evidencia számomra, és mi lenne velem a megbocsátás ígérete nélkül? Megesett, hogy a pusztá, nyers bűntudat és a javíthatatlanság érzése vagy tudata az öngyilkosság felé sodort, és az bizony pokol volt, amivel másokat, ártatlanokat is megégettem.

Mindennap legalább egyszer elhiszem, hogy „fölköttem tartod kezedet” és hogy „járásomra és fekvésemre ügyelsz”, hogy mindennek ellenére, a társadalmi fenyegetettségek ellenére is védve vagyok. Ezzel az elgondolással azonban gondjaim vannak, tényleg naivnak találom.

Mégis, megannyi botladozásom során még nem haltam meg, nem estem el, életben vagyok, egészségben – ez nem azt jelenti, hogy oltalmazva vagyok? Minden percben fölbukhatnak. Fölköttem Damoklész kardja. Nincsen olyan szociális háló, mely felfogná zuhanásom. A *védettség érzelme* már önmagában megtartó erejű. Ha „lent” lapítok, feleml, ha pedig jó kondícióban vagyok, hálát érzek. Nem véletlenül hálaének a zsoldárok nagy része – ezt az érzelmet és gondolatot, hogy hálával tartozom, csak gögömbben vágtam sutba.

Infantilizmusról volna szó? Nevelődési hibáról? A gyerekeknek fontos, hogy az anyja, apja lássa, és hogy védve érezze magát. Nem tagadom a saját gyerekességemet, mégsem hiszem, hogy ki kellene küszöbölni. Gyerekesnek tudni lenni hatvanon túl, ez a legkellemesebb dolgok közé tartozik, és nem értem, hogy akkor, amikor valamit fogalmazok, miért kellene kitagadni a gyereket. Van olyan elvárás, hogy aki ír, az magasan képzett, erős intellektusú, racionális, éleselméjű felnőtt legyen, csak hogy én a megszólalásaimban hamis lennék, ha letagadnám az esendőségemet. Van, aki a szerepekben otthonosan mozog és jól csinálja, az én intellektusom azonban nem így működik. „Látták szemeid az én alakatlan testemet”, és most is látják az alakatlan, jelenleg a káoszról éppen formát alkotó, bukdácsoló lelkiütemet és szellememet. Jó ebben a szemfényben lenni, mely mindennek ellenére elfogad.

Apám meghalt, az égi Atyáról nincs szemléletes képzetem, de az Írás belopja a lelkembe azt az érzést, hogy lenne atyám, amiként volt jó apám. Így megszívlelem az ő emlékét, nem fedlekzem meg róla, amiként tettem, mikor még élt. Tékozló lány voltam. Most képzeletben (akárcsak a jógában) újra meg újra leborulok, és erre a gesztusra nézvést elfogadom az „örök visszatérés” gondolatát. Jó ember volt az apám, jámbor férfi, abban a bensőséges dialógusban, amit ilyenkor folytatok, ezt nem röstellem elgondolni. Ilyenkor emlékképek is átsuhannak, amelyek a védelemről és a segítségről szólnak. Sosem hagyott pácban. Rabja vagyok a tékozló fiú oly későn megismert, rembrandti színekben játszó történetének, és nem is óhajtok megszabadulni tőle, mint ahogy a halott apjához ragaszkodó lányomat sem biztatnám ilyesmire egy világért sem.

Nem kezdek el úgy a Miatyánkot, hogy ne gondoljak az apámra és a lányom apjára, a férfiakra, akik szerettek bennünket.

VII.

„Mikor még a nyelvemen sincs a szó, immár egészen érted azt, Uram!” – ez annyit tesz, hogy nem baj, ha nem tudok tagoltan és eléggé intellektuálisan beszélni Hozzá, aki *vannincs* – ez a különleges létállapota, s úgy hiszem, hogy létállapotok sokasága létezik, amelyeket nem is lehet megfogalmazni, legfeljebb lekotázni. Nem kell erőltetnem az imádságot, ahogy azt a papok és a presbiterek tanácsolták. Kell legyen, mi több, létezik artikulált szavak nélküli kommunikáció is immateriális lényekkel, és meg kell bocsáttassék a dezartikuláltság, a némaság, az imátlanság. Jézus is porba írt és sokat hallgatott, szeretem, amikor hallgat.

Hiszek a nyelvelőttésben. Elvetem azt a posztmodern koncepciót, hogy minden a nyelv, és a létezésünk mindenestül nyelvi. A nyelvnél talán még fontosabbak a képek és a kép-telenségek, a ki nem formált képek is, a futó észlelések és elsuhanó emlékképek, az érzésgondolatok, amelyek talán sosem fognak nyelvi kifejezésre jutni, az absztrakt „festmények”. Nem vagyok semmi attól, ha néma vagyok, és csak gomolyognak bennem a dolgok. A gomolygás szeretetét egyébként a *zen*-ből tanultam: hogy hagyni kell futni és lecsillapulni, kihunyni a képeket, érzelmeket és gondolatokat; ha kihunynak, az a jó. Tudni kell várni.

Az ilyen kommunikációt, mely nem okvetlenül szóbeli, csak a szűkebb családkban, a szerelmünkkel vagy a legjobb barátunkkal tapasztaltuk meg, ellenben a sorok közti olvasás meg a képnézés (az olvasás is részint az) idejében ismét létrejön. Szó nélkül is kommunikálunk. Nem csupa lomot sodor a tudatfolyam, hanem értelmes dolgok, gondolatok, értékes érzelmek is vannak benne. Ő érti ezt. En úgy hiszem, még ha nem is erős, hanem gyenge hittel, hogy az Isten érti, az intelligenciája sokkal nagyobb, mint a beszélő emberé. A Te-be nem könnyű átlépnem,

de még így, Ő-ként is vigasztaló a megértés szituációja. A Biblia egyfajta kölcsönös megértéssel ajándékoz meg: nem elég, hogy én értem a szöveget, hanem az is ért engem.

A sötétségeimet is beleszámítva, meg a gonoszságaimat is: „és fénylik az éjszaka, mint a nappal; a sötétség olyan, mint a világosság”. Nem mindig jutok el erre a magaslatra, ha igen, akkor annak kegyelemszerű vetülete van, még ha nem is vagyok tisztában azzal, hogy mi az a *kegyelem*. Nem tudnám szóba ölteni. „Csodálatos előttem e tudás, magasztos, nem érthetem azt.” A kegyelemnek csupán váratlan kis fénysugarait tapasztaltam meg életem során, és ha idézem a 139. zsoltárból, hogy „könyvedbe ezek mind be voltak írva”, akkor ezzel azt is kijelentem, hogy a bibliai szöveg rendkívüli szöveg, nemcsak a tartalma, hanem a közlés módja miatt is.

A „kinyilatkoztatás” csak egy terminus technicus, s hogy mit takar, az az olvasás (vele-mondás) élményében rejlik. A hit recepció kérdése lenne? Mivel az én recepcióm dogma nélküli, így csak a hitnek nevezett fenomén legperemén foglalhat helyet, a hitelenség határmezsgyéjén. Ezt a marginalitást a sajátomnak érzem, hiszen életem egyéb marginalitásaival, a peremhelyeztemmel, a kisebbségi létemmel adekvát. „Becoming nobody”, ahogy egy guru, Ram Dass mondja, pontosan ez az eszményem.

„Ha a mennybe hágnak fel, ott vagy; ha a Seolba vetek ágyat, ott is jelen vagy.” A jelenlétnek ezt az univerzalitását – fent az égben és lent a földön – a meditációk idején (főként ha a természetben történik), át tudom érezni. A levegő simogatása, a föld, a homok jelenléte, a folyóvízé, a magasba nyúló és leboruló fáké. Ezek mind élő dolgok, számomra itt a földön nincsenek holt anyagok, a por sem az, nem beszélve a sziklákról. A kozmoszban van holt anyag, bizonyára. Váltig ragaszkodom a földi élethez, mert szeretem, és ez meg is akadályoz abban, hogy az új ég és új föld ígéretébe vessem hitemet.

Ilyet nem tudok elképzelni. Ha már halott leszek, ezek az élőlények és élő anyagok, mint amilyen a víz, akkor is jelen lesznek az élővilágban. A saját halált nem a zsidó-keresztény gondolatoknak, hanem a buddhizmusnak köszönhetően tudom elfogadni, ahol átalakulást jelent, legyen az porrá, füstté, fűvé, netán fénné alakulás. Reinkarnáció? Én a vízbe szeretnék alakulni. Csak az „Én”, az érzékelő és öntudatos *én* örökre való elvesztésébe kell még belenyugodni, ami nehéz, de gyakorolható. Az én elvesztése, az önfeledtség mámorító élmény lehet, nem okvetlenül borzalom. Ezt a földi világot azonban sajnálom elveszíteni.

VIII.

Szeretem a „menny” szót, és persze az égbe, a kékbe, az azúrba képelem. Ha repülőben ülök, akkor a mennyekben vagyok és látom a kisbetűs istent. Olyan mérhetetlenül gyönyörűnek találom az égi fényeket, színeket és formákat (rossz idő esetén is), hogy

ezekre a *mennyek országán* kívül nem lelek megfelelőbb szót. És ha már ilyen vallomásos lett ez az esszé – amit nem írnék, ha nem kaptam volna felkérést a szerkesztőtől –, akkor azt is megsúgom, hogy a Tiszán lebegve, a víz színén elnyúlt testtel és a tündöklő égbolton tartott tekintettel olyan röpké – lebegő – boldogságban van részem, mint egyébként talán soha, és olyankor mindig megjelenik ez a bibliai szó is, hogy „mennyek”, annak az igének (igéretnek?) a kíséretében, hogy az ott Isten országa. Még a legnegatívabb írónak, aki a gyűlölet költészetét írta, Thomas Bernhardnak is volt valahol erre a perspektívára egy-két jó szava.

Égészen elképesztőnek tartom a fény valóságát, és ugyan tudom, hogy ebben a Nap nevű, halandó, egyszer majd „fehér törpévé” zsugorodó csillagnak köszönhetően részesülünk, ám nem áll tőlem távol az „isten” szóval illetni ezt a most öröknek tűnő valóságot. „Magasztallak, hogy csodálatosan megkülönböztettél. Csodálatosak a te cselekedeteid! és jól tudja ezt az én lelkem.” Ez a „megkülönböztetés”, a kiformalódás, az alakká válás (vagyis a megszületés) is a fény műve és fényre ébredés. Mivel a fény hullámszik és percről percre változik, gesztusértékű, teremtető, performatív valami. És pont az árnyékkal meg a felhőkkel karöltve éli fényéletét, és a változások is a cselekvő erejét hozzák színre.

Mi ebben az örökkévalóság? Mit jelent az, hogy „vezérelj engem az örökkévalóság útján”? Szerintem az absztrakciót és az absztrahálást jelenti. Az ideákat és azt az utat, amit Platón ír le a barlang hasonlatában. Ennél tovább nemigen tudok elmenni a gondolataimban, eddig viszont elmegyek és itt megállok.

Szeretném hinni, hogy halálom után találkozni fogok az elhunyt szeretteimmel, de erre a hitre nem vagyok képes, bízni sem bízom benne, hacsak nem képzelek el szellemalakokat, akikkel itt, még élve találkozom, és akiket én tárolok magamban. Közhelyesnek találok azonban az „emlékeinkben élnek”, „emlékekben élünk tovább” elgondolást. Bevallom, hogy a halott anyám jelenvalóságát néha szinte kergetem. És néha szólongatom őket, a legszeretettebb halottaimat, vagy hirtelen babonássá válva jeleket kérek tőlük. Nem reagálnak. Ilyenkor emléktárgyakhoz folyamodom, és megmelengetem őket, mint például ezt a bácsi máriás medaillont, amelyet anyám Mária Villibaldától kapott.

„Bizony te alkottad veséimet, te takargattál engem anyám méhében.” Ha így volt, ha az anyám méhében való fogantatásom és alakulásom a véletlenül túl isteni esemény, akkor csendre vagyok intve, mert akkor a világból való elköltözés sem csupán a biológiai véletlen és szükségszerűség fonadékának végeredménye lesz, hanem talán megérkezés. Anyám talán a „legnagyobb” a halottaim közül, az ő kötődését és az én vele kapcsolatos elfogadásomat, a megbékélésünket, egyszóval ahogy nézett rám, a szeme fényét, azt páratlan minőségűnek érzékelem – most is. Ahogy anyánk a nevünket kimondta. Úgy kellene kimondani az Úr nevét, ami nincs neki. Az anyámmal való, halálon túli kapcsolatom minden napos, és rejlik bennem egy könnyörgés, hogy ez örökkévaló vagy

„örök ismétlődés” legyen. Ha anyámra, az ő lelkére gondolok, akkor mégis hinnem muszáj egy transzcendens találkozásban.

IX.

Egy valamirevaló hívő azt fogja mondani erre, hogy nekem nincs hitem, ezek spirituális, széplelkű izék. És tényleg van a 139. zsoltárnak is egy olyan szakasza (19–22), amit elutasítok. Ebben az utolsó előtti részben a zsoltáros arra érzi felszólíttatva magát, hogy „teljes gyűlölettel” gyűlölje azokat, akik nem állnak az ő hitének magaslatán, akik gonoszul szólnak az Istenről és a nevét a szájukra veszik, akik fellázadnak ellene; „vérszopó embereknek” nevezi őket. Igaz, kérdés formájában hangzik el: „ne gyűlöljem-é, Uram, a téged gyűlölőket? Az ellened lázadókat ne utáljam-é?”, de a zsoltáríró igenlő választ ad: „Teljes gyűlölettel gyűlölöm őket, ellenségeimmé lettek!” A maga részéről, tegyük hozzá.

Nem azért utasítom el azt a kérdést és a zsoltáríró válaszát, mintha problémamentes szeretetről álmodoznék; tisztában vagyok a gyűlölet jelenlétével bennem, az enyéimben és a világban. Nem szívesen látott vendég a gyűlölet az én lelkemben, bár nincs kizárva. A más vallásúak vagy az ateisták, a lázadók és az istenkáromlók elleni gyűlölet azonban ki van zárva, következtetésképp nincs harcos vallási magatartásom. Ez nyilván a mai (és nem csak mai) pluralizmus következménye, amit nem akarnék törölni sem az elméből, sem a szívemből. Ez a pluralizmus és tolerancia vezetett oda, hogy ma kevesebb a nyílt erőszak a világban, mint régen, amit az emberiség nagy erényének tartok. A pluralizmus meggyökerezése és növekedése a közösségekben az én gyerek- és ifjúkoromra, fiatal felnőttkoromra esett, és ezt a processzust jó lenne visszafordíthatatlannak tudni, noha vannak arra utaló jelek, hogy bizony nem így lesz.

Megöregedvén harcellenessé váltam: nem akarok harcolni semmiért és senkiért, a nyelvvel sem – ellenben a „szeretet” fogalommal illelhető egész gondolat-, érzelem-, szemlélet- és attitűd-komplexumot újragondolandónak érzem. Ebben a tág komplexumban (komplexitásban) látom a titkokat lappangani, s egy máig fel nem fedezett birodalomnak érzékelem a szeretetét, a kötődését. A gyűlöletet az emberiség alaposan kiismerte és részint ki is elemezte intellektuálisan, emezt azonban korántsem. Amikor azt mondják, hogy „varázstalanított” a világ, akkor nem számolnak ezzel a maradandó titokkal, mely egyúttal nyilvánvalóság. Ameddig nem jutunk el oda, hogy meg tudjuk élni és meg tudjuk fogalmazni a szeretetet a maga sokszínűségében, a jelentését és a jelentőségét, addig nem tudhatunk szembeszállni a gyűlölettel, melynek rengeteg változatos kifejezésformája van a szavaktól a cselekedetekig, miközben a szeretet hallgat.

Nem csak a szeretet szociális és politikai dimenziójára gondolok, hanem az élővilág, a Föld, a szellem és az Isten szeretetére

is. Tudom, hogy mindezek a fogalmak nem definiáltak. Nem is lesznek azok soha. Az Ó- és az Újszövetség – nagyon távolról, az idők mélyéből kiszólva – vezérelhet a szeretet újraföltalálásában, akár csak a buddhista megértés és együttrezgés spirituális gyakorlatai. Ma, az ökológiai és a társadalmi katasztrófák sűrűsödésének korában, amikor a filozófia visszavonult a szakmai berkekbe és az irodalom is kevesek szórakozása, az intellektualitás pedig lelombozódott, s iránytűk nincsenek (vagy túl sok van), egyet mondok magamnak, talán makacsul: „Ha a hajnal szárnyaira kelnék, és a tenger túlsó szélére szállanék: Ott is a te kezéd vezérelne engem, és a te jobbkezéd fogna engem.” Ilyen telt, szép és biztató költői mondatok már csak a Bibliában és más szent szövegekben, régi könyvekben találhatók.

Én magamat nem tartom tisztának és szeretetre méltónak, nap mint nap érzékelem a lelkemben és az elmémben a rossz, a gonosz, a gyűlölködő, az irigy, a hamis, a zavaros és zavart, a frusztrált, a dagályos és lapos különböző formációit. Nem akarok most első személyű bűnkatalógust írni. Gyakran érzem, hogy az is rossz, ha a bűntudatban fészkelek. „Útáljam-é?”, ahogy a zsoltáros kérdezi, gyűlöljem-é magamat? Ismét a Bibliával való érintkezési pontnál vagyok, a Szentírást ugyanis nem lehet tönkrement lélekkel olvasni: ha felütöm, felépülök.

Van ideálom a tisztaságról, amit a gyerekekben látok tükröződni. A gondolkodás az én esetemben nem mindig tisztázó, gyakran megakadok, összezavarodok. Nincsen „gondolati tanácsadónk”, hacsak a lelkiismeret-furdalás nem az. A jó dialógus, melyben leplezetlenek a felek, ritka, mint a fehér holló. Ezért olyan nagyon fontos számomra a 139. zsoltár utolsó két versszaka: „Vizsgáld meg engem, oh Isten, és ismerd meg szívemet! Próbáld meg engem, és ismerd meg gondolataimat! És lásd meg, ha van-e nálam a gonoszságnak valamilyen útja? és vezérelj engem az örökkévalóság útján!”

Hogy mindez nem pusztá vágy, hanem része az életemnek, tehát hogy mégsem a gonoszság útjain botorkálok, hanem emezzen a másik úton araszolok, mely ebben a versben nem az örökkévalóságba vezető utat hirdeti, hanem az örökkévalóság tükröződését a földi utakon, abban mernék reménykedni. Egyedül sehova se jutok, segítségért folyamodni pedig nem szégyen, még ha a szellemi segítség kérésének és adásának ma nincs is kultúrája.

Olyan speciális tükörbe szeretnék nézni, amelyben nem a saját arcomat látom, az csak árnyékfoltokként van jelen, hanem valami mást, ami túlmutat a jelen horizontján. Újra kell definiálnom magam, egyáltalán az „én”-t, a „személyt”, a „kicsodát” – ezt a feladatot nem tudja elvégezni semelyik tudomány. Az ismeretlent a Biblia mindennap meglebegteti a személyesség és a személytelenség határán, a zsoltárok pedig bevonnak egy olyan párbeszédbe, melyben megszűnik az idegenség, és az ismeretlen hív. Jobb az ismeretlennel társulni, mint az ismerttel.

Kell-e félnünk a teljes Szentírástól?

*Az úgynevezett átokzsoltárok tervezett
eltávolítása a Római Breviáriumból*

Ahhoz képest, hogy milyen égető kérdések foglalkoztatják manapság az egyházat és az emberiséget, az itt felvetett kérdés önmagában érdektelennek tűnhet. Elhanyagolható probléma – ha probléma egyáltalán –, amelynek sem az egyház, sem az egyes ember szempontjából nincs egzisztenciális súlya. Így hangzik: szükséges-e, hogy a II. vatikáni zsinat ösztönzése nyomán megreformálandó Római Breviárium – az egyház hivatalos imakönyve, amelyből a papok, a szerzetesek és lehetőség szerint a laikusok mindennapi istendicséretüket és könyörgéseiket kell hogy végezzék – jelenlegi formájához hasonlóan a jövőben is magába foglalja az egész ószövetségi zsoltároskönyvet, vagy ellenkezőleg: jobb, ha eltávolítunk belőle bizonyos zsoltárokat és zsoltárrészleteket, amelyek nehezen érthetőek vagy kimondottan megbotránkoztatóak? A breviárium végleges tervezete, amelyet az idén tavasszal a püspökök elé terjesztettek véleményezésre, igenlő választ adott a kérdésre: néhány zsoltárnak, valamint számos zsoltárversnek – az úgyneve-

Notker Füglistner OSB (1931–1996) az ószövetségi tanszék professzora volt Salzburgban. Az ő munkássága nyomán készült el a münsterschwarzachi bencések kiadásában megjelent zsolozsmáskönyv, amelynek zsoltárelosztását is ő dolgozta ki. Az „átokzsoltárok” eltávolításával kapcsolatos, azóta is folyamatosan idézett korszakos tanulmánya 1969-ben jelent meg, még a végleges római döntés előtt, in: *Stimmen der Zeit* 184 (1969), 186–200. Füglistner munkássága nyomán az inkriminált versek legtöbbször szerepelnek a monasztikus zsolozsmáskönyvekben és a Bencés Konföderáció ajánlásaiban. A magyar fordítás forrása: Füglistner, Notker: Vom Mut zur ganzen Schrift. Zur vorgesehenen Eliminierung der sogenannten Fluchpsalmen aus dem neuen Römischen Brevier, in uő, *Die eine Bibel. Gottes Wort an uns, Gesammelte Aufsätze*, Bernhard Kagerer szerk., Salzburger Theologische Studien Bd. 10, Innsbruck – Wien, 1999, 11–29. A zsoltárokat Simon Tamás László OSB fordításában idézzük.

zett átokzsoltárokról vagy az ilyen jellegű zsoltárversekről van szó – nincs helye az új breviáriumban.¹ Ez a döntés (amely egy darabig még ideiglenes!) szakít azzal a bő másfél évezred óta töretlen és vitán felül álló hagyománnyal, amelynek értelmében a teljes zsoltároskönyv minősült az egyház hiteles imakönyvének.² Talán éppen ezért csak hosszas vonakodás után és a nyilvánvaló ellenvélemények dacára hozták meg. De ki az, aki végül így döntött? Hiszen alig három évvel ezelőtt a liturgikus szakbizottság a zsinat liturgikus konstitúciójára támaszkodva elvben az egész zsoltároskönyv megtartása mellett foglalt állást. „Mindnyájan egyetértünk abban – írja a bizottság –, hogy a konstitúció szerint a breviáriumban kivétel nélkül (*nullo excepto*) minden egyes zsoltárnak benne kell maradnia. Az új szövetség egyházában minden zsoltár imádkozható Krisztus és az egyház imádságaként, még az átokzsoltárok is.”³ Az első római püspöki szinódus ezért 1967 októberében meglepően nagy többséggel a teljes zsoltároskönyv – ezen belül pedig a külön is kiemelt „átokzsoltárok” – megtartása mellett szavazott.⁴

Az egyházpolitikusok, de talán az egyházi „belpolitika” kérdéseiben járatlan laikusok is csodálkozva kérdezhetnék: mi – és főként: ki – áll a hirtelen elhatározás mögött, amely figyelmen kívül hagyja a liturgikus szakemberek megállapításait és felborítja a már meghozott püspöki döntést? Nem így a szentírásmagyarázó. Őt egész egyszerűen az alábbi, irodalmi, biblikus teológiai és hermeneutikai nézőpontból egyaránt alapvető kérdések foglalkoztatják: szükséges-e valójában, lehetséges-e elvben és jogszerű-e egyáltalán a „nehéz” és „kényelmetlen” szentírási szövegek eltávolítása? Azért beszélhetünk itt alapvető kérdésekről, mert ugyanez a tendencia – jelesül az, hogy szöveghelyek kimetszésével próbálják egyfelől megóvni és távol tartani a hívő embert a „megbotránkoztató” mozzanatoktól (de nincsenek-e vajon üdvös „botrányok”?), s hogy ily módon, másfelől, ártanak a Szentírás szövegének és erőszakot tesznek rajta – máshol is egyértelműen megmutatkozik, mindenekelőtt a szentmise új, az ideai ádvent első vasárnapján bevezetésre kerülő

- 1 Descriptio officii divini iuxta Concilii Vaticani II decreta instaurati. IV. De psalmis in officio, in *Notitiae* 45 (1969. március), 74–85. Az itt közölt ideiglenes zsoltárjegyzék a három, teljes egészében kiküszöbölendő zsoltár – (a Vulgata számozása szerint) az 57., a 82. és a 108. – mellett még tizenhat olyan zsoltárt nevez meg, amelyet szövegmódosításokkal kell alkalmasabbá tenni a keresztény liturgikus használatra.
- 2 Az, hogy a zsoltárok továbbra is a szolozsmáskönyv törzsszállományát alkotják, a II. vatikáni zsinat magától értődő előfeltevése – lásd ezzel kapcsolatban a liturgikus konstitúció (Sacrosanctum Concilium) 90. és 91. pontját, amelyről A. Jungmann a következőt jegyzi meg: „úgy tűnt, a zsinati vitákból megkérdőjelezhetetlen óhajként adódott, hogy az eddigi hagyománynak megfelelően az egész zsoltároskönyvet végig kell imádkozni, szabályos sorrendben” (*LThK – Konzil I*, Freiburg, 1966, 87).
- 3 Pascher, J.: *Labores coetuum a studiis. De psalmis distribuendis*, *Notitiae* 6 (1965. június), 152–156, 154k.
- 4 Vö. *Notitiae* 35 (1967. november), 361.

olvasmányrendjében.⁵ Ezért annak, amit az alábbiakban az átokzsoltárok kérdése kapcsán megfontolásra ajánlunk, paradigmatis jelentősége van, mivel egy átfogó problémakör reprezentatív részterületét igyekszik megvilágítani.

1. Irodalmi szempontok

Ha pontosak akarunk lenni: az úgynevezett átokzsoltárok problémája merő agyrém, hiszen irodalmi megközelítésben nem is léteznek átokzsoltárok. Mégpedig két okból nem: egyrészt azért nincsenek átokzsoltárok, mert, ellentétben a megáldással és az áldással, találunk ugyan átkokat és megátkozásokat az Ószövetség többi részében – így mindenekelőtt az „átokrituálékban” (MTörv 27,15–26: „Átkozott legyen”, illetve „átkozott, aki”; vö. MTörv 28,16–19: „Átkozott leszel...”); amiként (csodák csodája!) az Újszövetségben is – legyen szó Jézus szaváról (Mt 25,41: „Távozzatok tőlem, átkozottak, az ördögnek és angyalainak készített örök tűzre”) vagy az Apostol kijelentéséről (1Kor 16,22: „Aki nem szereti az Urat, legyen átkozott [*anathema*]!”; vö. Gal 1,2) –, de épp a zsoltárokból hiába keresnénk ilyeneket.⁶ Amit a zsoltárokból közkeletűen „átoknak” szokás nevezni, alaktani szempontból olyan kívánság, amely az ellenség megbüntetésére – a „bosszúra” – irányul, és amelyet a zsoltáros kérésként terjeszt, közvetlenül vagy közvetve, Isten elé. Így például a Zsolt 137(136),8k. két makarizmusa („boldog, ki visszafizet neked...; Boldog, ki megragadja és sziklához csapja csecsemőid”) a kontextus alapján nem átoknak bizonyul, hanem megtorlást kérő könyörgésnek. Helyesebb volna tehát, ha bosszúimát vagy megtorlást kérő imát mondanánk; s csakugyan erről van szó, feltéve persze, hogy „megtorlason” vagy „fizetségen” Isten ítéletét értjük – a szó német igei megfelelőjének (*rächen*) eredeti etimológiai értelme szerint (*richten*: ítélni). Hiszen a megtorlást sürgető könyörgés, amint arra a továbbiakban még rámutatunk, valóban ítéletért könyörög.

Továbbá azért sem léteznek átokzsoltárok, mert a megtorlást kérő (helytelenül „átkoknak” nevezett) imák nem alkotnak önálló irodalmi műfajt. Az ellenség megbüntetését kérő könyörgések

5 Például két Exodus-szakaszból, a Kiv 32,7–14-ből és a Kiv 34,4b–9-ből – amelyeket a (szerencsére még nem végleges) „Ordo lectionum” második tervezete a C évben a 24. évközi vasárnapra, illetve az A évben Szentháromság vasárnapjára ószövetségi perikópaként javasol – egy-egy verset (a 32,12-t és a 34,7-et) erőszakkal eltávolítottak, azaz kiszakítottak mind az irodalmi, mind a teológiai szövegösszefüggésből, mivel Isten haragjáról és bosszújáról van bennük szó: a csapásról, „amellyel a népet sújtani” akarja (Kiv 32,12), és a büntetésről, amellyel „az atyák vétkeit számon kéri fiaiktól és unokáiktól harmad- és negyedízig” (Kiv 24,7).

6 Látszólag kivételt képez a Zsolt 119(118),21 („Megfenyítetted az átkozott kevelyeket, kik eltérnek parancsaidtól”), de itt nem elátkozással van dolgunk, hanem az istentelenek tényyszerűen elátkozott voltának megállapításáról.

csupán részelemei különféle zsoltárműfajoknak, mindenekelőtt a zsoltároskönyv igen jelentős hányadát kitevő egyéni vagy közösségi panaszdaloknak. Ezekben úgy jelenik meg az ellenséget beperlő és megvádoló rosszkívánság, mint a kérőima visszavisszatérő változata, azaz mint a megtámadott izraeliták – vagy Izrael – Jahvéhoz intézett, üdvösségért és szabadulásért könyörgő segélykiáltásának afféle műfajspecifikus összetevője. Előfordulása olyan gyakori, hogy ha mindet el akarnánk távolítani a zsoltárokból, akkor meg kellene dupláznunk az „átokzsoltárok” liturgikus szakemberek által összeállított ideiglenes jegyzékét, ami azzal járna, hogy végül harmincnál is több zsoltárt kellene törölnünk vagy legalábbis átszabnunk.

Ámde lehetséges-e egyáltalán a szöveg ilyenfajta manipulálása? Megtehetjük-e – és ez megint csak elsősorban nyelvi és irodalmi kérdés –, hogy egyes zsoltárverseket igényünk, alkalmasint kényünk-kedvünk szerint kiiktassunk vagy kihúzzunk anélkül, hogy az egészet meg ne hamisítanánk vagy legalábbis csorbát ne ejtenénk rajta? Függetlenül attól, hogy egyes zsoltárversek kiszakítása tönkretetheti és megfoszthatja értelmétől az összefüggő kijelentések rendjét – némely esetben a megmaradó szöveg módosításával kellett új kapcsolódási pontokat és átmeneteket létrehozni –, le kell szögeznünk, hogy elvben bármely szöveg, s főként bármely nyelvi műalkotás (köztudomásúlag többé-kevésbé zárt) irodalmi egységét figyelembe kell vennünk és tiszteletben kell tartanunk; márpedig a zsoltárok, ha közléssűrűségük és -intenzitásuk eltérő is, kétségkívül nyelvi műalkotások. Kinek is jutna eszébe, hogy ne törődjék egy költemény mint műegész épiségével, hanem töröljön belőle egyes verssorokat csak azért, mert úgy érzi, nem elég sokatmondóak vagy nem elég tetszetősek?

Lássunk egy példát: hogyan egyengessük ki az 59(58). zsoltárt, ha kivesszük belőle a (szögletes zárójelbe tett) 6–8. és 12–16. verset?

I.		II.
(2) Szabadíts meg ellenségeimtől, Istenem, támadóim előtt helyezz biztos magasba engem, (Uram) (3) Ments meg a gonosztevőktől, a vérszomjas emberektől szabadíts meg!	a	(11b) és megadja, hogy lenézzek ellenségeimre (12) [Írtsd ki őket, hogy népem ne felejtсен! Szórd szét őket hatalmaddal, alázd meg őket Urunk, mi pajzsunk!]
(4) Mert íme leselkednek rám, ellenem támadnak a hatalmasok, (5) pedig se törvényszegésem, se vétkem, Uram. Bár nincs semmi bűnöm, támadásra készen felém rohannak.	b	(13) Szájuk vétkezik minden szavukkal. Gőgjük legyen számukra csapda.
(6) [Serkenj föl, jöjj hozzám, és lásd! Te vagy az Úr, Seregek Istene, Izrael Istene!]	c	(14) Átok és hazugság, amit beszélnek. Végezz velük haragodban! Végezz velük, hogy ne legyenek többé; hogy megtudják, Isten uralkodik Jákobon a föld határáig.
(7) <i>Esténként visszatérnek, acsarkodnak, mint a kutyák, és csatangolnak városszerte.</i>	d	(15) <i>Esténként visszatérnek, acsarkodnak, mint a kutyák, és csatangolnak városszerte.</i>
(8) Szájuk tajtékszik, ajkuk között kardok: „Ugyan ki hallja meg?”]	e	(16) Ennivaló után kóborolnak, és ha nem laknak jól, vonyítanak.]
(9) <i>De te, Uram, kineveted őket, megcsúfolsz minden népet.</i>	f	(17) <i>De én hatalmadról énekelek, reggelente jóságodban ujjongok, mert erős váram lettél, menedékem szorongásom napján.</i>
(10) <i>Te vagy az én erőm, rád figyelek. Isten az én erős váram.</i> (11a) <i>Jóságos Istenem barátként fogad engem,</i>	g	(18) <i>Te vagy az én erőm, hozzád szól énekem: „Isten az én erős váram, jóságos Istenem [barátként fogad engem]!”</i>

Ha kicsit közelebből megvizsgáljuk ezt a zsoltárt, nyomban szemünkbe ötlik jól felismerhető poétikai szerkezete. A szöveg két, pontosan egyenlő hosszúságú részre oszlik (I. és II. rész). Mindkettő refrénnel zárul, a két refrén hasonlósága és különbsége egyaránt hozzájárul a költői hatáshoz. A két rész mindegyikét megint csak felezi egy megismétlődő (és ritmikailag is elkülönülő) *ritornello* (d). Az így létrejövő félszakaszok között is megfelelő van: az első félszakasz (a–c) mindkét esetben három részből

épül fel, mégpedig úgy, hogy a kétszer is középtűt felhangzó kijelentést a hatalmasok romlást hozó üzelmeiről (b) – amely szembeállítja az imádkozó ártatlanságát (I b) ellenfeleinek vétkeivel (II b) – az utóbbiak legyőzéséért fohászkodó, megkettőzött kérés (a és c) foglalja keretbe. Hasonló megfelelést találunk a második félszakasz (e–g) két része (I. és II. rész) között: nemcsak a refrén (g) ismétlődik meg, hanem a gonosz ellenség (e) és a megsegítő Isten (f) ábrázolása is (lásd ezenkívül a „de te” és a „de én” párhuzamát). Említhetnénk azonban további apró nyelvi szépségeket és finomságokat is – például az „esténként” (15. v.) / „reggelente” (17. v.) ellentétpárt –, amelyekkel az említett zsoltárversek meggondolatlan kiszakítása egyáltalán nem vet számot.

Talán már ennyiből is nyilvánvaló, hogy vagy meghagyjuk a zsoltárt olyannak, amilyen, vagy teljes egészében töröljük – de feldarabolni nem lehet. Azaz minden esetben beható exegetikai elemzés útján kellene megvizsgálni, hogy nyelvi és stílári szempontból végrehajtható-e egyáltalán bizonyos versek kimetszése a szövegből.

A „bosszúság” azonban akkor sem szűnne meg, ha az úgynevezett „átokzsoltárokat” vagy „átkozódó zsoltárverseket” egytől egyig eltávolítanánk, hiszen a Zsoltárok könyve a *felszólító vagy parancsoló* módban elhangzó követelés mellett – végezzen már Isten velük! – *kijelentő* módban is kifejezi az ellenségekkel szembeni gyűlöletet (pl. Zsolt 139[138],21k.: „Ne gyűlöljem, Uram, gyűlölöd? Ne utáljam a téged támadókat? Határtalan gyűlölettel gyűlölöm őket, nekem is ellenségeimmé lettek”), de éppígy, sőt legfőképpen, állítja is, hogy Isten – a múltban, a jelenben és a jövőben – megsemmisítéssel büntette, bünteti és fogja büntetni az ellenségeket (a múltban, pl. Zsolt 9,6k.: „Megfenyítetted a népeket, semmivé tetted a gonoszt, eltörölted nevüket mindörökre! Az ellenségnek vége: örökre romokban. Városaikat feldúltad, eltörölted nevüket mindörökre!”; a jelenben, pl. Zsolt 5,6k.: „A kérkedők nem állhatnak meg szemed előtt; s gyűlölsz minden gonosztevőt. A hazugokat elpusztítod. Utálja az Úr a véreskezőt és álnok embert”; a jövőben, pl. Zsolt 52[51],7: „Ezért összetör [majd] téged Isten végleg, megragad, kiszakít sátradból, gyökerestül kitép az élők földjéről”). Leszögezhetjük ugyanakkor, hogy a héber nyelv sajátosságából adódóan sokszor nincs éles és pontos meghatározható különbség a kijelentő vagy állító és az óhajtó mód között. Vannak szövegek, amelyek a hagyományos olvasat szerint óhajtó módúak, de nagy valószínűséggel kijelentő módban fordítandók,⁷ és viszont: újabb nyelvtani ismereteink szerint egyik-másik *perfectum*ként értett, tehát a befejezett múltra vonatkoztatott kijelentést alighanem kívánságként kell értelmeznünk.

7 Így például a liturgikus bizottság által csonkolásra kiválasztott szövegek között (szemmel láthatóan a latin fordítások nyomán!) a Zsolt 21(20),9–13 semmiképp sem „átok” vagy átkozódás, hanem a királyra irányuló üdvjövendölés, merő ténymegállapítás.

Akárhogy is: ellenségekről és az ellenség legyőzéséről, sőt, megsemmisítéséről mindvégig és mindig újra szó esik a Zsoltárok könyvében (a százötven zsoltárból legalább százban félreérthetetlenül) – azaz nemcsak a panaszzsoltárokból, hanem a hála és a bizalom énekeiben, a himnuszokban és a kultikus zsoltárokból, a történeti és a bölcsességi zsoltárokból, a Sion-dalokban és a királyénekekben is. Az utóbbiak kapcsán például ki kell emelnünk, hogy mindegyikükben (vagyis az összes úgynevezett mesiasági zsoltárban) megjelenik az ellenségeket sújtó ítélet, ráadásul olyan éles hangon jut szóhoz, amely nemritkán elhalványítja a panaszdalok megtorlást sürgető könyörgését: „Vasjogarral szét-törheted őket, összezúzhatod, mint cserépedényt!” (Zsolt 2,9 – az Újszövetségben Krisztusra vonatkoztatva: Jel 2,26; 12,5; 19,15) Az alábbi felszólítás pedig, Krisztusra értve, nem kevesebb, mint nyolc alkalommal jelenik meg az Újszövetségben: „Ülj a jobbom felől, míg ellenségeidet lábad zsámolyává nem teszem! (...) Az Úr van jobboldon, királyokat zúz össze haragja napján. Ítéletet tart a népek fölött, holttestekkel tölti meg a völgyeket, összezúzza fejük szélét e világon.” (Zsolt 110[109],1.5k.)

Mi jönné tartanak meg ilyen és hasonló szöveghelyeket és írják elő éneklésüket még a vasárnapi vesperáson is – azaz egy olyan istentiszteleten, amelyet a zsinati liturgikus konstitúció szerint lehetőleg Isten népének részvételével kell ünnepelni? Ha már kiküszöbölésről és csonkításról van szó, nem az efféle szövegeket kellene-e inkább eltávolítani (az Ó- és az Újszövetségből *egyaránt*)? Mert hát tényleg miben tér el – az alábbi példákat szándékosan az Újszövetségből vesszük – a keresztény (!) vértanúk bosszúért könyörgő imája („Urunk, te szent és igaz, meddig vársz még az ítélettel? Mikor állsz bosszút vérünkért a föld lakóin?”, Jel 6,10) attól az üdvivalgástól, amely az ószövetséginél erőteljesebben és részletesebben ábrázolt megtorlást kíséri („Alleluja, az üdvösség, a dicsőség és a hatalom a mi Istenünké, mert igazságosak és igazak ítéletei. Elítélte a nagy szajhát, aki paráznaságával megrontotta a földet, és megbosszulta rajta szolgálói vérét, amit a szajha keze ontott ki”; 19,1kk., vö. 18,20)? A zsoltároskönyvben az ellenségek sorsát helyeslő kijelentések, ha saját irodalmi műfajuk kontextusában olvassuk őket, pontosan ugyanígy mondanak áment és halleluját Isten megsemmisítő ítéletére. Láthatjuk: olyan bonyolult és mélyen gyökerező problémával van dolgunk, amely nem orvosolható hatékonyan pár megütközést keltő szöveghely törlésével. A kérdés az egész Biblia, vagyis az Ó- és az Újszövetség üzenetének és teológiájának a lényegét és a struktúráját érinti, ezért csakis a teljes szövegtörzset összefüggésében érthető és oldható meg – ha megérthető és megoldható egyáltalán.

2. Biblikus teológiai szempontok

Első helyen minden olyan megnyilatkozás eredendően *megváltástani irányultságát* kellene szem előtt tartanunk, amelyek – felszólító vagy kijelentő módon – a gonosztevők és az ellenségek megbüntetéséről, legyőzéséről és kiirtásáról szólnak. Ezek alapja mindenekelőtt két, az egész Szentírásban döntő jelentőségű képzet-, illetve fogalomkör, amelyek – minthogy végső soron ugyanazt jelölik – sokszor átfedik egymást és összekeverednek: tudniillik az ítélet és a háború. Mindkettőnek három főszereplője van: Isten (illetve Isten képviselője), aki ítél és harcol; az erőszakot elszenvedő és elnyomott ember, akinek pártján Isten harcba száll és ítéletet hirdet; valamint az ellenség és a gonosz ellenfél, akinek elítélése és legyőzése üdvöt hoz az erőszak és az elnyomás áldozatainak. Ebből viszont rögtön az is nyilvánvaló, hogy a gonosz és ellenséges erők megbüntetése és legyőzése sohasem öncél, hanem mindig csupán negatív túloldala egy önmagában megkérdőjelezhetetlenül pozitív valóságnak, amely nem más, mint az üdvösség.

Főként témánk vonatkozásában fontos látnunk, hogy „a panaszdalokban mennyire központi szerepe van az ítélet gondolatának: Jahve végzésének, amellyel az imádkozók és ellenségeik sorsáról rendelkezik. Jahve megjelenik, elfoglalja helyét trónusán, hogy ítéletet mondjon... Ezen az előfeltevésen nyugszik a sokféle, nemritkán indulatosan követelőző kérdés és felszólítás, hogy legyen végre ítélet [illetve ami együtt jár vele: hogy bűnhődjenek meg végre a szorongatók], és ugyanerre épül általánosságban is a panaszdalok egész ideológiája.”⁸ Ezért az ily módon megmentett ember a vétkéért elítélt „gonosszal” (*rásá*) ellentétben egyúttal „az igaz” is (*caddik*), és az ítélet révén megőrzött, illetve helyreállított „igazságosság” lényegében ugyanazt jelenti, mint az „üdvösség”, amelyben Jahve (vö. pl. Zsolt 9,18kk.) mindenekelőtt az elnyomásból megszabadított „szegényeket” és „nyomorultakat” (*návím*) részesíti. Ezért az igazságszolgáltatás, amely a Jahvéhoz kiáltó károsultakat és elnyomottakat megilleti, a dávidi királynak (az úgynevezett Messiásnak) is feladata: Isten átadta neki az ítélkezés jogát, hogy – megint csak az erőszaktevők megbüntetése és kiirtása révén – „szabadítást” és „megváltást” hozzon, és „üdvösséget” szerezzen.⁹ Ekként az újszövetségi szótériológia (megváltástan) három kulcsfogalma egyszer s mindenkorra összefonódik az isteni, illetve messiási ítélet gondolatával.

Ugyanez mondható el a *háborúhoz* tartozó képekről és fogalmakról. A „szent háborúban” Jahve – olykor az általa rendelt dávidi király keze által – legyőzi és megsemmisíti Izrael ellensége-

8 Weiser, A.: *Die Psalmen* (ATD 14/15), Göttingen, 1963, 51. Idetartoznak egyebek mellett az alábbi (a szóban forgó „átokversek” közé számító) zsoltárszakashok: 7,7–12; 9,3–10.17–21; 10,12–18 (= 9,33–39); 35(34),23–27; 54(53),3–7.9; 94(93),1–7.16–23.

9 Zsolt 72,1k.4.12kk.; vö. Zsolt 45(44)8; 101(100),3.5.8 és Iz 11,4; Jer 23,5k.

it: „szabadító” és „megváltó” tettet visz véghez, így hoz „békét” (*salóm*) és „üdvösséget” („megmentést”, *t^ssúa*) népének és Felkent-jének.¹⁰ Az Újszövetség az ítélet fogalomkészletéhez hasonlóan a háború fogalmát is átvette: mind a húsvét előtti, mind a húsvét utáni Krisztus a Rossz és az „ellenségnek” nevezett „Gonosz”¹¹ elleni győzedelmes harca révén szerez üdvösséget és megváltást; a keresztények pedig nemcsak győzelméből részesednek, hanem amiként ítéletéből (lásd a Zsolt 149,6–9 és a Dán 7,22.27 előterében: Mt 19,28 és 1Kor 6.2k.), úgy harcából is – nem utolsósorban imádságukkal, amely lényege szerint tartozik hozzá az „erők és hatalmak” elleni harchoz (Ef 6,10–18), közbenjáró imaként pedig egyenesen a keresztény testvérekért folytatott „küzdelemnek” nevezhető, olyan harcnak, amelynek egyúttal a világ különböző pontjain (például Vietnamban vagy Biafrában¹²) így vagy úgy elnyomott és kizsákmányolt, rabszolgasorban tartott és hátrányosan megkülönböztetett emberek üdvére is kell válnia, hiszen sorukra hagyva védtelenek, tehetetlenek és kiszolgáltatottak a világ hatalmaival és elnyomó rendszereivel szemben. Hogy eljöjjön országod és mindenkinek legyen mindennapi kenyerre, „szabadíts meg” minket „a gonosztól” (Mt 6,9–13).

Ezen a ponton – vigyázva, hogy le ne szűkítsük a fogalmat, hanem megőrizzük tág jelentéskörét – utalnunk kell arra is, hogy a zoltárokból szereplő ellenségek, akikkel Izrael harcot vív, és akiknek rosszat kíván, *démoni-eszkatologikus színezetet* öltenek. Bár az ellenfél – illetve az ellenfelek: az egyes vagy többes szám (időnként talán egyes számban fordítandó „pluralis excellentiae”-ről van szó) sokszor meglehetősen hirtelenséggel váltakozik – többnyire embert vagy embereket jelent, jelölői a ’gonosz’ (*rásá*) és az ’ellenség’ vagy ’gyűlölő’ jelentésű fogalmak, amelyek az Újszövetségben a sántát vagy ördögöt, vagyis a szó legteljesebb értelmében vett „gonoszt” és „ellenséget” nevezik meg. Az ellenség, aki gyilkos és hazug (vö. többek közt a Zsolt 5,6-ot a Jn 8,44-gyel!), azok közé a titokzatos „gonosz-tevők” (*po^ale āvæn*) közé tartozik, akik, úgy tűnik, valamiképp „a démoni Beliállal” állnak kapcsolatban,¹³ homályos és átláthatatlan mesterkedéseikkel pedig az imádkozótól nemcsak becsületét és életét akarják elvenni, hanem azzal, hogy megrendíteni igyekeznek Istenbe vetett hívő bizalmát, még Jahve iránti hűségétől is el akarják őt tántorítani.¹⁴

10 Vö. pl. Zsolt 60(59),13k.; 74(73),18–23; 79(78),9–12; 83(82),2–19, továbbá Zsolt 18(17),4–20.32–51; 110(109),1k.5k.

11 Vö. egyrészt Mk 3,27 párh.; Jn 12,31; 16,33; Kol 2,5 és másrészt Jel 17,64; 19,11–19.

12 Emlékezzünk: jelen tanulmány az 1960-as évek végén jelent meg először. (A ford.)

13 Maag, S. V.: Belija'al im Alten Testament, *ThZ* 21 (1965), 287–299.

14 Vö. tk. Zsolt 38(37),12–18; 41(40),5–10; 141(140),4.9k. Lásd még újabban Kraus, H. J.: *Psalmen* (BKAT XV), Neukirchen, ³1966, 40–43, 751; Hauret, Ch.: Les ennemis-sorciers dans les supplications individuelles, in *Aux grands carrefours de la révélation et de l'exégèse de l'Ancien Testament* (Recherches bibliques VIII), Bruges, 1967, 129–137.

H. J. Kraus és újabban több más exegeta szerint nyilvánvaló, hogy az (állítólag törlendő) 58(57). zsoltárban is „démoni hatalmakról” van szó, akik kaotikus üzelmeik révén megpróbálják szétzilálni az isteni rendet (a kozmoszt), és céljuk eléréséhez olyan „gonoszokat” használnak fel „testet öltött földi eszközök” gyanánt, akiknek „létezését születésüktől fogva elfajzás és tévelygés jellemzi”: „A zsoltáros a megromlott világrendtől szenved... Ennek a totális, végtelen tereket átfogó horizontnak az előterében lépnek színre a világfölötti, démoni szférákból származó Rossz eleven eszközei, a *ṛsā’im* [a „gonoszok”] és fordulnak szembe a Jahve alapította szövetségi és jogrendben élő *caddîqîm*mal [az „igazakkal”]. A 4–6. vers átláthatatlanul sötét képet fest a *ṛsā’im*ről. A megsemmisítésükért könyörgő 7–10. vers el akarja távolítani a teremtet világból az elviselhetetlennek érzékelt gonoszt.”¹⁵

Az ellenfélhez, legalábbis időnként, a megszemélyesített halál vagy a Hádész képzelete is társul. Például a Zsolt 18(17),4–21-ben az „ellenség” vagy a „gyűlölő”, akiknek hatalmából Jahve szabadítja ki a királyt – amellet, hogy legyőzése érzékelhetően egybecseng az Egyiptomból való kivonulás archetipikus eseményével –, a „halállal” és „Beliállal”, az „alvilággal” (a Seállal) és a „nagy vizek” áradatával válik azonossá.¹⁶ Így azonban a Rossz és az ellenség egyértelműen belép a mitikus szférába, amely a vonatkozó zsoltárokból kétféleképpen jelenik meg: mint a káosszal vívott küzdelem mítosza, amely az istenellenes erőt „sárkányként” ábrázolja (Tannin, Leviátán vagy Ráháb néven),¹⁷ és mint a „népek harca”-mítosz, amely szerint a föld minden népe egyesült erővel fenyegeti és támadja Izraelt (illetve a Siont és a dávidi királyt).

Az utóbbiak közé tartozik példának okáért az állítólag alkalmatlan és ezért eltávolítandó 83(82). zsoltár. Ennek a népi panaszdalnak nincs konkrét történeti kontextusa, mivel a benne felsorolt számos nép és törzs, amely összeesküdött Isten népe ellen és mindenfelől szorongatja, sohasem létezett egyidejűleg. Nevük (vö. 7kk. v.) kezdettől fogva rejtjelszerű szimbólumként szerepel a zsoltárban, azaz „a prófétáló zsoltárenekés látnokként tekint a »népek ostromára«, amelyet tényleges népnevek sokaságával bizonyít (vö. Zsolt 46,7). Hallja az Isten népe ellen harcba indu-

15 Kraus, i. m. 416kk. Lásd uo. a 82(81). zsoltárról 570, 572k., továbbá Weiser, i. m. 291 és 379k.

16 A „halálról” mint „ellenségről” (vö. 1Kor 15,26: a „halál” mint „utolsó ellenség”, amelyet Krisztusnak kell legyőznie) lásd Dahood, M.: *Psalms I* (Anchor Bible 16), Garden City, 1966, XXXVI, 105, 110; Dahood, M.: *Psalms II* (Anchor Bible 17), Garden City, 1968, 155, 160, utalással a következőkre: Zsolt 7,6; 13(12),3; 18(17),4.49; 31(30),9; 41(40),3; 61(60),4; 69(68),15.19.

17 Így a Zsolt 74(73),12kk.-ben (vö. Zsolt 68[67],31; 89[88],10k.); az Újszövetségben „a nagy sárkány, az ősi kígyó” az „Ördög és Sátán” (Jel 12,9). E tekintet nem dönthető el, hogy mennyiben van mitikus-démonikus csengése egyéb, „ellenségeket” jelölő állatmetaforáknak – a „pestis” és a „romlás” mellett a „kígyónak”, illetve a „sárkánynak” és az „oroszlánnak” (vö. a Zsolt 91[90],6.13-at az 1Pét 5,8-cal) vagy a „kutya” (vö. a Zsolt 59[58],7.15-öt a Jel 22,15-tel).

ló összeesküvők fenyegető »morajlását« és »üvöltését« (vö. Zsolt 2,1kk.)... A népek ostromáról alkotott mitologikus elképzelésekben a nemzetek a rend ellen fellázadó kaotikus erőket testesítik meg. E mítosz ószövetségi recepciójában azonban többről van szó: Izrael Jahve uralmának tanúja. A népek pusztító szándéka az Izraelt felkaroló Isten uralma ellen irányul.¹⁸ Ugyanez a tematika és szimbolika a Sion-dalokban és a királyzsoltárokból is megtalálható: minden esetben kozmikus méretű és egyetemes horderejű, szemlátomást idéltlen vagy időfeletti harcról van szó. De hasonló a helyzet az úgynevezett „Jahve király”-himnuszokkal is: az ítélet (s a népek ellen vívott harcot is ítéletnek tekintik), amelynek révén Jahve – minden istenellenes hatalmat végleg legyőzve – megmutatja és érvényre juttatja királyi uralmát, szétfeszíti a tér és az idő korlátait. Valamiképpen fölötte áll a történelemnek, ily módon pedig nyitott az eszkatologikus értelmezés előtt.¹⁹

Ha a fentebbi állítások közül egyik-másik kissé megalapozatlannak és merő feltételezésnek tűnik is, annyi alighanem biztosra vehető, hogy az ellenségek, akiknek a legyőzését a zsoltár reméli és könyörögve kéri, elbeszéli és ujjongva ünnepli, többet és mást jelentenek, mint azok az ellenfelek, akikkel személyes és magánéletünkben vagy politikai és nemzeti síkon rendszerint dolgunk akad. Hiszen a kozmosz és a káosz, az élet és a halál küzdelemről van szó – s az „élet” és a „halál” már az Ószövetségben olyan valóságot foglal magába és fejez ki, amelynek magassága és mélysége meghaladja a pusztán fiziológiai és biológiai értékek és tények síkját.²⁰

Végül pedig nyomatékosan fel kellene hívnunk a figyelmet az összetéveszthetetlen istenközpontúságra, amely kimondottan teokratikus irányt szab a megtorlásra vonatkozó botrányos könyörgéseknek és kijelentéseknek. Ezzel kapcsolatban mindekelőtt három alapvető fontosságú gondolat vetődik fel. Legelőször is az, hogy a megtámadott maga Isten, az ellenségek tehát Jahve személyes ellenségei (vö. többek közt Zsolt 92[91],10: „Nézd, Uram, ellenségeid, nézd, ellenségeid elpusztulnak, szét-szóródnak mind a gonosztevők...”), egyszersmind az ő népének, az ő szentélyének, az ő felkentjének és az ő – Jahve nevéért gyalázatot elszenvedő – szolgájának ellenségei.²¹ Ez a körülmény rá-

18 Kraus, i. m. 577k.; vö. 342–345.

19 Az ellenség legyőzése és megbüntetése vonatkozásában lásd az alábbi zsoltárszakaszokat: 47(46),4.10; 97(96),3.7.9k. 98(97),1kk.9, továbbá 94(93),1–10.23: „Uram, megtorlás Istene, megtorlás Istene, ragyogj föl! Kelj föl, bírja a földnek, fizess vissza a kevélyeknek!” Messzebbre megy ennél Dahood, aki szerint az olyan szöveghelyek, mint a Zsolt 1,5; 5,11k.; 17(16),15; 37(36),38, „a végítéletet” fejezik ki (*Psalms II*, 99).

20 Erre a következtetésre jut a kutatás jelenlegi állását áttekintő kiegyensúlyozott tanulmányában Anderson, W.: *Enemies and Evil-doers in the Book of Psalms, The Bulletin of the John Ryland Library* 48 (1965), 18–29, főként 29; lásd még Ringgren, H.: *The Faith of the Psalmist*, London, 1963, 46.

21 Lásd pl. Zsolt 2,1kk. („...az Úr ellen és fölkentje ellen: »Szakítsuk le bilincseiket...«”) és Zsolt 69(68),8.10 („Mert érted viselem a gyalázatot,

adásul épp a törlésre ítélt 83(82). zsoltárban jut szóhoz igazán átütő erővel: „Isten, ne légy néma... Mert, íme, ellenségeid üvöltének, gyűlölőid fennhordják fejüket. Védenceid ellen titkon ármanykodnak, tanácskoznak azok ellen, akiket kincsként őrzöl... Mert egyetértésben tanácskoznak, szövetséget kötnek ellened...” (vv. 2kk.6). Vagyis „az összeesküvés közvetlenül Jahve ellen irányul. Az ellenséges hatalmak az ő történelmi működését és tetteit akarják megsemmisíteni. Ezt a veszélyt érzékelve könyörög Isten népe Jahvéhoz: ne késlekedjék, lépjen közbe újra.”²²

Másodszorban: egyedül Isten ítél és áll bosszút. Amikor a zsoltáros azért könyörög Istenhez, hogy segítse meg őt ellenségeivel szemben, nem bosszul meg semmit. Amikor imádkozik, tudatában van szegénységének és erőtlenségének – de Isten igazságossága és szeretetének hatalma is arra készíti, hogy lemondjon a saját kezű megtorlásról.²³ Amikor Isten ítéletéért könyörög (Zsolt 43[42],1 és több helyen: „Ítéld meg, Istenem...”), ügyét Istennek engedi át és órá bízza. Így viszont nemcsak ellenségeit, hanem saját magát is kiszolgáltatja annak, aki a rejtekben is látja, s aki a szívek és vesék vizsgálója. Végső soron tehát ugyanazt teszi – számunkra, józan nyugati emberek számára olykor talán túllontúl hevesnek tetsző módon –, amit az Ószövetségre hivatkozva (MTörv 32,25) az Újszövetség a keresztényektől követel meg: „Ne álljatok bosszút önmagatokért, szeretteim, hanem adjatok időt az Ő haragjának, mert meg van írva: *Enyém a bosszúállás, én megfizetek* – így szól az Úr.” (Róm 12,19)²⁴

Harmadszor: Isten dicsőségéről és uralmáról van szó. A fohászkodás Isten ítéletéért épp féktelen követelőzésével (legszívesebben azt mondanánk: az újszövetségi *parrhésziára* emlékeztető őszinteségével) nem csupán annak hívó és reményteli megvallása, hogy Jahve szent, aki nem tűrhet semmi rosszat (Zsolt 5,5kk.), hűséges, aki megtartja szövetségét – népe és minden egyes „jámbo-ra” (*haszid*) iránt –, és aki szerető Isten, mivel felkarolja a szegényeket és az elnyomottakat, és megkönyörül rajtuk (Zsolt 12[11],6),²⁵

érted borítja szidalom az arcom... házad iránti buzgóság emészt, rám hull a gyalázat, ha téged gyaláznak” – az Újszövetség ezt Jézus szájába adja: Jn 2,17; Róm 15,3.)

22 Kraus, i. m. 580.

23 Ez alól csupán a Zsolt 41(40),11 kivétel valamennyire: „De te, Uram, légy irgalmas hozzám, segíts föl, hogy megfizessék nekik!”

24 Lásd Pálnál az ApCsel 23,3 mellett a 2Tim 4,14-et: „Alexandrosz, a rézműves, sokat ártott nekem. Az Úr megfizet majd neki tettei szerint”, valamint a keresztények elé példaként állított Krisztust, 1Pét 2,23: „Amikor gyalázták, nem viszonozta; amikor szenvedett, nem fenyegetőzött, hanem mindent arra bízott, aki igazságosan ítél.”

25 Vö. Kraus megjegyzésével a (kiküszöbölendő!) 58(57). zsoltárral kapcsolatban (in Uó, i. m. 418k.): „Bosszúról és megtorlás követeléséről itt szó sincs. A zsoltáros azok egyike, akik »éheznek és szomjazzák az igazságot« (Mt 5,6). A hozzá hasonló istenfélők hangja az Újszövetségben sem hallgat el (Jel 6,10) (...) Valamiféle bizonytalan tartalmú »szeretet« és »humánus« számonkérésé épp e prófétai erejű fohások lényegét véti el.”

hanem azért is imádkozik, hogy szenteltessék meg az ő neve és jöjjön el az ő országa. Hiszen az ítélet és a Rossz (illetve a gonoszok) fölötti győzelem végső célja – amint épp az úgynevezett „átokzsoltárok” ismételten hangsúlyozzák – az, hogy a népek és az ellenségek is elismerjék Jahvét, és imádva dicsőítsék nevét: „Arcukat pirítsa szégyen, hogy keressék neved, Uram! Szégyenüljenek meg és rettegjenek, csaldjanak, és vesszenek el! Tudják meg, hogy egyedül Te, kinek az Úr a neve, egyedül te vagy a Magasságos az egész földön!”²⁶ Itt az is láthatóvá válik, hogy az ellenségekre mért megsemmisítő csapás nem feltétlenül jelenti végérvényes elpusztításukat. Kérve kért „megszégyenülésük” üdvösségükre válhat: „hogy keressék Jahvét”.²⁷ Hiszen üdvösségét minden ember egyedül Jahvénál találhatja meg, abban a kozmikus rendben (a *c'dāqāh*, azaz „igazságosság” rendjében) és teljességben (a *salóm*, azaz „béke” teljességében), amelyet az ő ítélete, a kaotikus és istenellenes erők fölött kihirdetett győzelme állít helyre és szavatol.

Máskülönben pedig talán mondanunk sem kell, hogy az ellenségek megsemmisítésére vonatkozó ószövetségi kijelentésekben eleve nincs benne az, amit ma keresztény környezetben örök kárhozonat szokás érteni. Akkor már helyénvalóbb talán, ha a jelen összefüggésben – nagy körültekintéssel – olyan újszövetségi szöveghelyekre utalunk, mint az 1Kor 5,5 (vö. 1Tim 1,20!): a (keresztény!) bűnöst „át kell adnunk (...) a Sátánnak a test pusztulására, hogy a lélek üdvözljön az Úr napján”. Hiszen úgy tűnik, a zsoltároskönyvben található rosszkívánságok esetében, legalábbis időnként (lásd pl. Zsolt 52[51],7kk.), szintén arról van szó (a MTörv 27–28 úgynevezett átokrituáléihoz hasonlóan), hogy az istenteleneket el kell távolítani a „Jahve-gyülekezetből”²⁸ – olyan eljárásról tehát, amelynek körülbelüli megfelelője az Újszövetségben az 1Kor 11,29kk. és a Jel 2,5.15; 3,16.

Ha a megtorlásra való felszólításokat abban az egyszerre teocentrikus és szótériológiai kontextusban olvassuk, amelybe ténylegesen beletartoznak, akkor biblikus teológiai szempontból érthetővé válnak. Ám ha úgy tesszük fel a kérdést, hogy ószövetségi szövegekként hogyan juthatnak szóhoz újszövetségi összefüggésben, és hogyan válhatnak keresztény imádsággá, akkor – befejezésül – három hermeneutikai alapelvet figyelembe véve kísérelhetjük meg a választ.

26 Zsolt 83(82),17kk. – tehát megint az eltávolítandó zsoltárok egyike. Egyébként a szintén erre a sorsra szánt 58(57). zsoltár is hasonlóan zárul: „Az emberek meg ezt mondják: »Bizony, megvan az igaz jutalma! Bizony, van Isten, ki igazságot tesz a földön!«” (11kk. v.)

27 A Zsolt 83(82),17 mellett lásd még Jahve felkentjének intelmét az ellene lázadó és ezért Jahve által „vasjoggal” szétzúzandó népekhez és királyokhoz: „Most tehát, királyok, bölcsek legyetek... Szolgáljátok az Urat félelemmel..., hogy meg ne haragudjék és el ne pusztuljatok az úton... Boldog mind, ki hozzá menekül.” (Zsolt 2,11kk.)

28 A. Weiser, i. m. 32.

3. Hermeneutikai szempontok

Legelőször is komolyan kell vennünk, hogy a zsoltárok *költemények*, illetőleg dalok. Az ebből adódó – és a „megbotránkoztató” szövegekre különösen is érvényes – következményekre itt épp csak címszavakban utalhatunk.²⁹ Először: a költői nyelv nem fogalmi nyelv, hanem képes beszéd. Az egyes kijelentéseket ezért (ellentétben azzal, amire az inkább racionális és intellektuális beállítottságú teológusok sajnos túlföntül könnyen hajlanak) nem a tartalmukat tömören és logikusan összegző dogmatikai fogalmak és tantételek mintájára, de nem is betű szerint kell értenünk (és félreértenünk!), hanem játékosan és rugalmasan kell befogadnunk, azaz engednünk kell, hogy hassanak ránk a képek – amelyek egyébként sokszor archetipikus erővel szólalnak meg és tág jelentéskört fognak át.³⁰

Másodszor: költeményeknél – más szövegektől eltérően – az egyes kijelentések (itt: az egyes zsoltárversek) kevésbé tekinthetők feltétlen érvényűeknek és ragadhatók ki szövegösszefüggésükből, amely meghatározza, sőt, nemritkán módosítja és viszonylagossá teszi értelmüket és hangnemeiket. Így a megtorlást sürgető könyörgések, mivel panaszdalok keretében szólalnak meg, fájdalmat, tehetetlenséget és tanácsalanságot fejeznek ki – a „nem tudjuk, hogyan tovább” érzését azonban, mint a panaszdalok műfajára jellemző szövegstruktúra jól mutatja, végül mindig legyőzi és felváltja az odaadó bizalom és a diadalmaskodó istendicséret.

Harmadszor: a költészet (legalábbis elsődlegesen) nem tényközlés, hanem hangulatok kifejezése. Öröm és reménység, szorongás és félelem, düh és harag szólal meg benne – vagyis az egész ember minden érzésével és indulatával együtt. A zsoltárokban sincs ez másként (miért volna?): az emberhez – így az újszövetségi keresztény emberhez is – lényegileg hozzátartozó lobbanékonyság ugyancsak kifejezésre jut bennük, mégpedig teljes joggal.³¹ Például a 137(136). zsoltár önmagukban véve igen-csak sokkoló záróverseiben („Boldog, aki visszafizet neked... Boldog, aki megragadja és sziklához csapja csecsemőid!”) az az

29 Részletesebben lásd Füglistner, N.: *Das Psalmengebet*, München, 1965, ahol alaposabban megindokolom a zsoltárok költői jellegéből keresztény aktualizálásukra nézve adódó következtetéseket. Arról, hogy a poétikai megközelítésnek milyen – újra felfedezésre váró – szerepe van a hitoktatásban és az igehirdetésben, lásd újabban Halbfas, H.: *Fundamentalkatechetik. Sprache und Erfahrung im Religionsunterricht*, Düsseldorf, 1969.

30 A szó szerint értés már csak azért sem lehetséges, mert ha a kijelentéseket – különösen az ellenségekre irányuló rosszkívánságokat – betű szerint értjük, akkor nemritkán ellentmondanak egymásnak, sőt, kölcsönösen kizárják egymást.

31 A keresztény harag régóta aktuális rehabilitációjáról, amely a maradéktalanul elfogadott Újszövetség felől nézve is esedékessé vált (hiszen az Újszövetségben is létezik „szent harag” – gondoljunk csak Jézusra, pl. Mk 8,33; 11.15 párh., vagy épp Pálra, tk. Gal 5,12; Fil 3,12), lásd a „a haragra gerjedés dicséretét”, in Pieper, J.: *Das Vierge-spann*, München, 1964, 267–271.

elementáris erejű harag jut szóhoz, amely nem egyéb, mint a jeruzsálemi Sion-hegy iránti, félreérthetetlenül pozitív szeretet negatív kifejeződése. A zsoltárt, ha a maga egészében nézzük, ez a szeretet élteti és hatja át.

Mind elméleti, mind gyakorlati síkon figyelembe kellene vennünk továbbá – és legfőképpen – azt a hermeneutikai alapelvet, amely szerint az egyes bibliai mondatokat, így a megtorlásra vonatkozó kijelentéseket és könyörgéseket is úgy kell értelmeznünk és aktualizálnunk, hogy közben a legtagabb szövegösszefüggést tartjuk szem előtt: az Ó- és az Újszövetséget egyaránt magába foglaló teljes Szentírást. A teljes Szentírás mint kontextus meghatározza, módosítja és viszonylagosítja az egyes kijelentéseket, amelyek belőle nyerik helyiértéküket és értelmüket, jelentésüket és funkciójukat.³² Ez az objektív, végső soron a kinyilatkoztatás egységének teológiai, illetve hitbeli tényén alapuló írásmagyarázati elv³³ a szubjektumra vetítve megfelel a „horizontösszeolvadás” általános hermeneutikai elvének, amely szerint az értelmezés folyamán minden szöveg jelentését átszínezi és befolyásolja az értelmezőben már meglévő előfeltevések.³⁴ Így például, általánosságban szólva, annak a kereszténynek, aki a Mt 5,43k. alapján (vö. Lk 6,28; 1Pét 3,9) elfogadja és igyekszik megvalósítani az ellenségszeretet eszményét – a hegyi beszéd felszólításai nem jogi előírások, hanem a közelgő eszkatologikus ítéletre (!) tekintettel megszívlelendő eszményi magatartásformák –, aligha jutna eszébe, hogy az „átokzsoltárokat” imádkozva bármiféle személyes ellenségre gondoljon.³⁵ Vagy pedig, hogy megint csak a 137(136). zsoltár konkrét példájával éljünk: a jeruzsálemi Sion-hegy (1.3.5kk. vers) és ellenpólusa, Babilon-Édom (1.7kk. v.) – ezek a fogalmak már az Ószövetségben többet jelentenek pusztán földrajzi és politikai adottságoknál – olyan képzeteket támasztanak a keresztény emberben, mégpedig nem

32 Lásd erről főként Lohfink, N.: Über die Irrtumslosigkeit und Einheit der Schrift, *StZ* 174 (1963/64), 161–181, in *Das Siegeslied am Schilfmeer*, Frankfurt, 1965, 44–80. Azzal az alappal összefüggésben, miszerint „az egyes kijelentéseket az egész fényében kell szóra bírni”, Lohfink joggal veti fel a kérdést: „vajon az »átokzsoltárok« eltávolítása nem azt jelenti-e, hogy a fürdővízzel együtt a gyereket is kiöntjük” (178, ill. 74)?

33 Lásd a II. vatikáni zsinat konstitúcióját az isteni kinyilatkoztatásról: *Dei Verbum* 12 és 16.

34 Az általános ismeretelméleti maxima mellett – „Quidquid recipitur secundum modum recipientis recipitur” – lásd még Hans-Georg Gadamer éppenséggel exegetikai és kerygmataikai nézőpontból is rendkívül termékeny alapművét: *Wahrheit und Methode*, Tübingen, 1965; magyarul: *Igazság és módszer*, ford. Bonyhai Gábor, Budapest, 2003.

35 Az Ó- és az Újszövetség ellentétét azonban épp itt nem volna szabad mesterségesen túlfeszítenünk. Egyfelől ugyanis az Újszövetségben szintén előfordulnak igen szenvedélyes kijelentések különféle ellenségekkel szemben, másrészt az Ószövetség, ha nem ismeri is az ellenségszeretet általános érvényű parancsát, a gyűlölet tilalmát – a megtorlástól eltekintő megbocsátás mellett (Zsolt 7,5k.; Péld 20,22; Sir 28,1–7) – nagyon is ismeri (Lev 19,17k.), amiként ismeri azt a parancsolatot is, hogy szükség esetén segítenünk kell személyes ellenfelünknek (Kiv 23,4k.; Péld 25,21).

utolsó sorban az Újszövetség alapján (vö. tk. Zsid 12,22; Jel 21 és 1Pét5,13; Jel 18,2.10.21), amelyek eloszlatják a csecsemők sziklához csapásának (9. v.) mindenfajta etikai nehézségét („szegény, ártatlan kisdedek!”). Nyilvánvaló, hogy mindeközben nem mesterségesen megkonstruált vagy önkényesen kikényszerített allegorizálásról van szó, hanem olyan hermeneutikai eljárásról, amely – egyfelől – nem kívülről olt be a szövegbe valamit, ami teljességgel idegen tőle, és amely – másfelől – önkéntelenül megy végbe az olvasóban (illetve imádkozóban), az ő tudatos közreműködése nélkül.

Ezzel kapcsolatban végül utalnunk kell a zsoltárokból (és a zsoltárokat) imádkozó alany problémájára. Nem valamilyen kicsi – tisztán egyéni – énről van szó, hanem olyasmiről, amit ideiglenesen *egyén fölötti Nagy-Én*nek nevezhetnénk, és aminek a létezése annak ellenére, hogy számos tekintetben csupán feltételezés, exegetikai szempontból szilárd alapokon nyugszik. Eltekintve ugyanis az úgynevezett kollektív zsoltároktól (ilyenek a történeti zsoltárok, a Sion-dalok, s mindeneke előtt a nép panaszdalai és hálaadó énekei), amelyek Izrael egész közösségéről szólnak és lírai alanyukat tekintve Izrael ajkán hangzanak fel, az (irodalmi értelemben vett) egyéni zsoltárokból – amelyeknek imádkozásába egyébként nemritkán az egész gyülekezet is kifejezetten bekapcsolódik, akár dicséretként, akár panaszként és vádként szólal meg – szintén többről van szó, mint csupán a szokásos magánjellegű énről. Mégpedig kétféle értelemben is: a zsoltárt imádkozhatja egyrészt egy kollektív, egész Izraelt megtestesítő én, amely lehet – mint a Zsolt 129(128)-ban – költői megszemélyesítés, vagy lehet, miként különösen a panaszzsoltárokból gyakran megfigyelhető furcsa kétértelműség sugallja, átértelmezés eredménye: eredetileg egyéni zsoltárokat olykor, talán kiegészítések és betoldások segítségével, az egész népre alkalmazták, amikor a fogság után felvették őket a zsoltároskönyvbe.³⁶ Ezt az eljárást nagyban megkönnyítette a szükséghelyzetek és az ellenség-ábrázolások épp a zsoltárokból igen jelentős mértékű tipizálása – ennek köszönhetően szerepelhetnek részint betegségmetaforák a kollektív panaszdalokban, részint háborús képek az egyéni panaszdalokban. Másrészt pedig van bizonyos valószínűsége annak az elméletnek, mely szerint a zsoltárok egyéni éneke nem tetszőleges magánszemélyt jelöl, hanem – olyan zsoltárokból is, amelyek nem sajátosan királyzsoltárok – a dávidi királyra vonatkozik, ezért „potencializált” ének tekinthető. Ez nem csupán a mi-zsoltárokból szórványosan megjelenő énről, valamint arra a tényre ad megfelelő magyarázatot, hogy az ellenfelek az egyéni panaszzsoltárokból is gyakran a „népek” (*gójim*) – vö. például a fentebb idézett 59(58). zsoltárral –, hanem az Isten szolgálója-ideológiát („a te szolgád”), valamint az Istentől jövő szabadítás túldimenzionált hatását is jelzi (lásd főként Zsolt 22[21] és Zsolt 69[68]).

36 Így Becker, J.: *Israel deutet seine Psalmen* (SBS 18), Stuttgart, 1966, főként 24.

A zsoltárok énjére vonatkozó exegetikai megállapításaink – amelyek már önmagukban is következményekkel terhesek az ellenséggel és a megtorlással kapcsolatos kijelentésekre nézve – az Újszövetségre és Krisztusra vonatkoztatva nyerik el valódi jelentőségüket. Az újszövetségi iratok tanúsága szerint Krisztus *mint „Ábrahám utóda” azonos Izraellel, és mint „Dávid fia” azonos magával* a Felkenttel – következésképpen ő nem csupán tulajdonképpeni tárgya, hanem, ami az imaszövegeket illeti, alánya is a Szentírásnak. Az „átokzsoltárokra” nézve ez két konkrét következménnyel jár: ha Krisztus mondja a rosszkívánságokat, akkor rá is vonatkozhatnak, ő tehát rólam is mondhatja azokat. Például a 109(108). zsoltár fenyegetései rajtam is beteljesedhetnek és megvalósulhatnak, „mert nem volt benne[m] jóság mások iránt, üldözte[m] az elesettet s a szegényt” (16. v., v9. Mt 25,41–46). Vagyis a zsoltáros önmagát teszi ki (vö. pl. Zsolt 7.4kk.) Isten ítéletének. Amennyiben viszont a keresztények Krisztussal imádkozzák a zsoltárokat (vö. Ágoston elvét: a zsoltárok tárgya és alánya „Christus totus, caput et membra” – a teljes Krisztus mint fő és mint testének tagjai), már nem lehet szó bennük a mérőben személyes magánszférához tartozó ellenségekről. Hiszen minden mással együtt az ellenségek is új dimenzióval gyarapodnak, pontosabban: emberfeletti és történelmen túli dimenziójuk, amely többé-kevésbé rejtetten már az Ószövetségben jelen van, immár végleg lelepleződik és nyilvánvalóvá lesz.

Nem állítjuk, hogy a mondottakkal az „átokzsoltárok” felvetette összes nehézséget megoldottuk. A Szentírásban (így az Újszövetségben is) jelen lévő Rossz és gonoszság továbbra is probléma. Ám az, hogy e problémát a kényelmetlen szövegek kigyomlálásával egész egyszerűen megpróbáljuk agyonhallgatni vagy elfojtani, még csak nem is olcsó vagy rossz megoldás. Az égvilágon semmit sem old meg.

Érdemes itt – épp a zsoltárok kapcsán – felidéznünk Dietrich Bonhoeffer különböző megnyilatkozásait. Bonhoeffer többek közt ezt mondja: amikor „mindennap több zsoltárt lehetőleg közösen” olvasunk és imádkozunk, nem szabad „tetszés szerint válogatnunk közülük. Ha így teszünk, nem bánunk tisztességesen a Biblia imádságos könyvével: azt hisszük, Istennél is jobban tudjuk, hogy mit kell imádkoznunk. A korai egyházban nem volt szokatlan, hogy valaki kívülről tudta »a teljes Dávidot«... A keresztény gyülekezet hasonlíthatatlan kincset veszít a zsoltárkönyvvvel, ám ha visszanyeri, nem sejtett erő áramlik belé és járja át.”³⁷ Persze nem azt akarjuk mondani ezzel, hogy minden zsoltárnak vagy, általánosságban szólva, minden szentírási szövegnek egyforma jelentősége volna, s hogy mindegyik egyformán alkalmas volna a liturgikus használatra. Ám ha valaki egy kicsit is képzett teológiából – s tény, hogy a breviáriumot

37 Bonhoeffer, D.: *Das Gebetbuch der Kirche. Eine Einführung in die Psalmen* (1940): *Gesammelte Schriften IV*, München, ²1965, 544–569, 552; lásd még tk. Uő, *Gemeinsames Leben*, München, ¹²1966, 35–40.

elsősorban neki szánják –, annak számára elméleti biblikus ismeretei alapján, mindenekelőtt pedig a Szentírással való bensőséges kapcsolatából adódóan tulajdonképpen minden zsoltár érthető kellene hogy legyen. Ha viszont, miként prédikációkat hallva egyre-másra kiderül, számos kezdő és beérkezett teológus és liturgikus összes bibliai és exegetikai ismerete az „üdvösségtörténet” – egyébként is lestrapált, agyonkoptatott és áporodottá vált – fogalmára vagy, ha minden jól megy, néhány erőltetett és mesterségesen előállított ellentétpárra korlátozódik – Ó- és Újszövetség *egyenlő* ígéret és beteljesedés, törvény és kegyelem, igazságosság és szeretet –, miközben rendszerint a nyelv és a költészet iránti fogékonyság is végképp kiveszett belőlük, rögtön érthető, hogy a zsoltárok semmit sem mondanak és semmit sem nyújtanak nekik, ezért hát nem is mennek velük semmire. (Ámde, ha szabad kérdeznünk, valójában ki nem tud kezdeni semmit, és mivel? A teológusok a zsoltárokkal? Nem sokkal inkább a zsoltárok – és általában a Szentírás – a teológusokkal és a liturgikus szakértőkkel?) E téren azonban az Ószövetség kutatója legalább egyvalamiből vigasztalást meríthet: ugyanazok a teológusok és liturgikusok, akik nem tudnak mit kezdeni az Ószövetséggel, rendszerint az Újszövetségben sem igazodnak el sokkal könnyebben. Alapjában véve tehát az igehirdetésben, közvetkezőképpen pedig talán elmélkedésükben és az imádságban sem mennek sokra vele. Ezért további intézkedésig az állítólagos katolikus tekintélyek döntései ellenére – lévén minden önkényes válogatás, kivált a Szentírásból, „eretnek” („heretikus” *haireiszthai* = válogatni), vagyis antikatolikus cselekedet (katolikus = mindent átfogó) – az olyan emberekkel tart, mint Dietrich Bonhoeffer, a hitvalló protestáns. Az Ószövetség kutatója számára ez, Pál igéjét kissé szabadon idézve, a következőt jelenti: nem szégyellem a Szentírást, „mert Isten ereje az, üdvösségére minden hívőnek” (Róm 1,16). Továbbá: „Boldog, aki nem botránkozik meg rajtam”, aki Isten igéje vagyok (vö. Mt 11,6).

Mindezekről függetlenül, tisztán exegetikai megfontolások alapján is kézenfekvő azonban – ennyit talán leszögezhetünk, ha visszatekintünk mindarra, amit az előzőekben nem fejtettünk ki, hanem inkább csak utaltunk rá –, hogy a bevezetőben felvetett három kérdésre háromszoros nemmel felelhetünk: az úgynevezett átokszövegek eltávolítása a zsoltároskönyvből (ugyanaz áll az ítéletkor elbukó gonosz említéseire is a Szentírás többi részében) irodalmilag jogszerűtlen, biblikus teológiai szempontból nem lehetséges, hermeneutikailag pedig szükségtelen.

(Mártonffy Marcell fordítása)

ROWAN WILLIAMS

Isten érintése

Jelenések 2,18–29

A Jelenések könyvének szövegét alapvető kettősség jellemzi. Egyrészt olyan, akár egy kőbe faragott, mívés római felirat, amely évszázadokkal később is lenyűgöz. „Én vagyok az első és az utolsó és az Élő”; „Nézd, ajtót nyitottam előtted”; „Most azt láttam, hogy a trón és a négy élőlény és a huszonnégy vén között ott áll a Bárány, mintha leölték volna”; „az Isten pedig letöröl a szemükről minden könnyet”; „Jegyezd meg, amit a hét mennydörgés hirdetett”; „Jaj, jaj, te nagy város”; „Íme, újjáteremtek mindent”; „Látni fogják arcát, és a homlokukon lesz a neve. Nem lesz többé éjszaka”; „Aki kívánja az élet vizét, ingyen vegye.”¹ Ezek a mondatok évszázadokon át alakították a keresztény képzeletvilágot; mezítelen, egyszerű szavak, mint általában a „kinyilatkoztató” költészet, amelyben szó és világ egyesül. Megtestesíti, amiről szól.

A másik hang nagyon elüt ettől: paranoiás képzelgés és el-lenséges indulat jellemzi. Olyan, mint azok az olcsó papírra vetett, kesze-kusza, apróbetűs levelek, amelyeket szerencsétlen, zavarodott emberek küldözgetnek lelkészeknek. „Parancsuk volt, hogy ne öljék meg őket, csak kínozzák öt hónapig.” „Aki-nek van esze, számítsa ki a vadállat számát.” „Gyötrelmének füstje felszáll örökön örökké.” „És az összes madár jóllakott a húsból.” És ma reggel „adtam neki időt, hogy megtérjen, de nem akar megtérni paráznaságából... Ágynak döntöm... Gyermekeit halálra adom.” Nem tudni, mi volt thiatirai Jezábel tanítása, vagy hogy ki volt ő egyáltalán; talán csak egy ártalmatlan

A cikk eredeti megjelenési helye: Williams, Rowan: *Open to Judgement: Sermons and Addresses*, Longman & Todd, Darton, 1994, 112–117.

1 A bibliaidézetek a Szent István Társulati Bibliából származnak (2021).

liberális, aki elolvasta, mondjuk, a Római levél 14. fejezetét, és nem értette, mi ez a nagy felhajtás a templomi mészárosnál vásárolt hús miatt. Akárki is volt, János apostol gyilkos dühének köszönheti nemkívánt halhatatlanságát. A könyv elején az egyházakhoz címzett hét levél hangneme nyugtalanítóan ingadozik, olykor metszően gúnyos, máskor azonban kísérteties hatalommal ragadja meg az olvasót, nyelvi képei – a fa, a korona, a fehér kövecske és a hajnalcsillag – egy fogalmi Stonehenge titokzatos szilárdságával bírnak.

A Jelenések könyve mindig is a misztikusok és a fanatikuskok aranybányája volt. Sokkal könnyebb olyan szöveget írni, amelyet a paranoia és a bosszúszomj ihlet, ez a könyv pedig sok ember elméjében találta meg a maga beteges táptalaját, ahol aztán elburjánzott az erőszak, a trágárság, sőt egyenesen az őrület. Könnyen elfelejtjük, hogy szövegtöredékekre nem aggathatjuk rá az Isten szava címkét; a Szentírás *egészét* kell az Isten szavaként hallanunk. Amennyiben János Jelenéseiben hallható Isten szava, akkor az a kétféle hang közti feszültségben szólal meg; ha pedig nem, akkor csak időnket pocskoljuk felolvasásával, olvashatnánk helyette valami kevésbé zavaros és felkavaró írást.

„Íme, újjáteremték mindent”; „ki kívánja az élet vizét, ingyen vegye”. A hétköznapi emberi elmének nincs ereje ahhoz, hogy ilyen mélyen véssen a kőbe. A mi nyelvünk nincs hozzászokva, hogy Isten nevében szóljon, hogy megújulásról, kegyelemről, a szépség forrásáról és átváltoztató erejéről beszéljen, arról, ami nagyszerűségében túlszár láthatókon és láthatatlanokon, a teljesség ígéretéről, amely Stonehenge-ként szilárdan állja a világunkban tomboló borzalom és romlás viharait. Ahhoz, hogy valaki így tudjon beszélni, át kell élnie, hogy beszédét megszakították, útjáról letérítették. János a Jelenések könyvének elején számol be erről: „Erre megfordultam, hogy megnézzem, mely hang szól hozzám... Amikor megpillantottam, mint egy halott a lába elé rogytam.” (Megnézni a hangot: vegyük észre a képzavart.) János olyan látványban részesült, amely végzetes volt hétköznapi érzékeire nézve, elméje megnyílt a mindennapi beszéd felszíne alatt futó mély ritmusok érzékelésére.

Ebből viszont az is következik, hogy aki így beszél, mélysegesen sebezhető. A költő vagy látó érzékelése meghasadt, beszéde a felszín alatti ritmusokat követi; de ezek a ritmusok nem csupán a minket teremtő és tápláló valóság alakzatai: hanem a tudatos elme és alkotója közötti rétegek; azok a ritmusok, amelyeket legbenső sérüléseink és torzulásaink hoztak létre. Amikor a mindennapi érzékelés meghasad, nem csak Isten szivárog át a repedéseken. A költő vagy látó viselkedése gyakran rettenetesen ellentmondásos, viselkedése zavarottá, pusztítóvá válhat, ártó és kegyetlen dolgok hagyhatják el száját. T. S. Eliot, a 20. századnak az a költője, akinek az írásai sok hívó szemében a kőbe véssett római felirat maradandóságával bírnak, Stephen Spender megfogalmazásában halálos ítélettel sújtott minden olyan embe-

ri tapasztalatot, amelytől félt vagy amelyről nem akart tudomást venni, nem is beszélve néhány korai munkájának szörnyű, abszurd antiszemitizmusáról. Mentora, Ezra Pound a tragikomikus ellentmondások még drámaibb példája. Az útjáról letérített elme, amely a pragmatikus és konvencionális bölcsességeken túlmutató dolgokat képes megfogalmazni, mindig veszélyben van.

Talán amikor János kinyilatkoztatását olvassuk, hagyunk kellene, hogy annak csúf, beteg részei ilyen módon szólítsanak meg. A szöveg egyes szakaszainak zavarossága, az örület és a bosszúsomj segíthet jobban megérteni a többiben rejlő mélységet és erőt. Bármilyen legyen is, amit itt hallunk, az nem az úgynevezett józan ész hangja. Vajon találunk-e ennek a nyelvnek, ennek a képzeletnek a repedései között olyan nyílást, amely az isteni nyelv tágasságába ad betekintést? („Nyitott ajtót adtam eléd, amelyet senki sem zárhat be.”) Ha igen, az annak köszönhető, hogy ez a beszéd – zűrzavarával csakúgy, mint az isteni rend, az isteni ritmus felmutatásának nagy pillanataival – kizökkentett a józan ész világából. Ha valódi isteni kommunikációt várunk, akkor számíthatunk arra, hogy azt olyan elme fogja közvetíteni, amely kifordult önmagából, jó és rossz értelemben egyaránt.

Mindezek fényében nyugtalanító, de elkerülhetetlen következtetést kell levonnunk a kinyilatkoztatás természetével kapcsolatban. Isten érintése veszélyes, az ő fénye gyakran túl élesnek bizonyul, és az ember nem bírja ki sérülés vagy törés nélkül; amikor pedig az emberi érzékelés eltorzul és irányt vesz, pusztítóvá válhat. Jonathan Smith, a Chicagói Egyetem vallásantropológusa néhány évvel ezelőtt, a Jim Jones prófétát követő szektások szörnyű tömeges öngyilkosságának kapcsán megjegyezte, hogy az eset legalább felhívta az emberek figyelmét arra, hogy a vallás nem automatikusan jó élmény. Úgy tűnik, hogy amikor Isten közel jön hozzánk, úgymond ránk bízva magát, saját integritását „kockáztatja”. Kiteszi magát a teljes félreértés lehetőségének; annak, hogy gyűlöletünk, félelmeink és örületünk igazolására fogjuk felhasználni. Ezáltal pedig mi is veszélybe kerülünk, hiszen a kizökkent elmeállapot nagyon sötét dolgok felszabadítására képes. A kinyilatkoztatás,² ahogy azt az egyháztörténetből is látjuk, tragikus lehetőségeket rejt magában.

Ezzel nem a vallási irracionalitást akarom romantikus fénybe állítani, inkább azt szeretném mondani, hogy a kinyilatkoztatáson alapuló vallás gyakran produkál mentális betegségeket és torzulásokat: ezt az árat fizetjük valami olyan dolog érzékeléséért, ami túlmutat ezen a világon. A keresztény ember számára ez nem más, mint hogy a világot az irgalom és a határtalan nagylelkűség, egy ajándékozó Isten („Aki kívánja az élet vizét,

2 Az angol nyelv ugyanazt a szót (revelation) használja a kinyilatkoztatás fogalmára, amely a magyarul *Jelenések könyvének* ismert bibliai könyv címében áll. Magyar nyelven ezt csak úgy lehetne visszaadni, ha a címet „Kinyilatkoztatások könyvé”-nek fordítanánk. (A ford.)

ingyen vegye”) tartja fenn; ez pedig egyáltalán nem a józan ész következtetése. Ára van – ez az ár a Jézus keresztségében kitörő örült erőszak, egy János vagy egy Pál képzeletének meghasadása, a Jézus keresztségének nevében elkövetett vérengzés, a próféta sebzett elméje által felszabadított düh és a gyűlölet. De ugyanez a keresztség és ugyanez a megsebzett elme állítja elénk az irgalmasság hatalmának egyetemes mércéjét: azok a dolgok, amelyek megérintik és felkavarják elménk betegségeit, ugyanazok, mint amelyek végül megmutatják, hogy a betegségeink hol nyernek ítéletet és gyógyulást. János apostol kirohanása teológiai ellenfelei ellen annak a látomásnak a mellékterméke, amelyben az Élőt pillantotta meg, és éppen ebben a fényben, amelyben feltárul Isten radikális és határtalan irgalma Jézus Krisztusban, feltárul a zavarodott őrüngés valódi természete is.

Az Úr népének nem minden tagja próféta. Istentiszteletünk, nagyon helyesen, arra irányul, hogy emlékeztessen bennünket a szövetségre és a hűségre, Isten kegyelmének megbízhatóságára, és fel sem merül bennünk, hogy ezek az emlékeztetők kiforgathatnának önmagunkból. A katedrálisok hajnali zsolozsmái nem hasonlítanak azokra a János apostol által ismert heves, civakodó gyülekezetekre, akik valamelyik török város szegényes negyedében az egyetlen nagyszobába bezúfolódva együtt imádkoztak, sírtak, és a Jánoséhoz hasonló hangnemben őrüngtek. A felforgató látomást az elsőről és utolsóról, aki halott volt, de életre kelt, beépítettük a kegyelem, a csend és a szépség hagyományába. Már-már azt érezzük, hogy Isten látása természetes dolog (anglikán istentiszteletek alatt nem szokás arcra borulni, „mint egy holt”, hacsak nem a szélsőséges karizmatikus csoportokban), és hogy a kegyelem és a csend ennek az illően visszafogott elismerése.

Az istentisztelet azonban mégis emlékeztet arra, hogy veszélyes dolog az Élővel találkozni, és arra is, hogy kevesebbet tudnánk róla olyan emberek tébolyult szavai nélkül, mint János apostol és az ő mai megfelelői – és itt még azokra is gondolhatunk, akik papoknak és más közszereplőknek címzik bizarr és kínos képzelgéseiket. Nem arról van szó, hogy el kell hinnünk vagy egyet kell értenünk azzal, amit mondanak, de azon érdemes elgondolkoznunk, hogy milyen különös, sőt olykor ijesztő lehet Isten szava a törekeny emberi elme számára. Nekünk, akik itt ülünk a reggeli zsolozsmán, és talán nem tartjuk magunkat törekenynek, de valószínűleg prófétának sem, tisztelettel kell adóznunk azok előtt, akiket megperzselt annak közelsége, akit mi udvarias távolságból szemlélünk. („Akinak van füle, hallja meg, mit mond a Lélek az egyházaknak.”)

Az utolsó szó legyen a költőé, a meghasadt érzékelésű látóé. Annie Dillard amerikai író nő költészete és prózája sokakat megtanított arra, hogy a természet világát és annak teremtményét a ki nyilatkoztatás (a Jelenések) rémületés újdonságának fényében lássa. Annie Dillard ezt írja a templomba járásról:

Olyanok a templomban ülő emberek, mint vidám, agyatlan kirándulók, és az istentisztelet nem más, mint az Abszolút szervezett, csoportos meglátogatása.

Kávét és fánkot fogyasztanak a C. fedélzeten. Feltehetően valaki irányítja a hajót, korrigálja az irányt, kikerüli a jéghegyeket és a zátonyokat, üzemanyaggal látja el a motorokat, figyeli a radarképernyőt és feljegyzi a partról közvetített időjárásjelentést. Senkinek sem jutna eszébe felkérni a turistákat ezeknek a feladatoknak az elvégzésére. Sajnos, a turisták között a C. fedélzeten ott kávézgat a kapitány, a hajó összes tisztje és a teljes legénység. A tisztek beszélgetnek, káromkodnak, trágár vicceket mesélnek, összekacsintanak, mint a hétköznapi emberek. A legénység tagjainak érdekes akcentusa van. Mintha erősödne a szél.

Osszességében úgy gondolom, hogy a katakombák üldözött lakóit leszámítva a keresztények nincsenek tisztában a körülményekkel. Van-e bárkinek fogalma arról, hogy milyen hatalmat idéznek itt meg a legnagyobb naivitással? Vagy pedig, és erre gyanakszom, senki egy szót sem hisz el az egészből? Olyan az ünneplő gyülekezet, mint a gyerekek, akik kémiafelszereléssel TNT-t kevernek, hogy azzal üssék el a vasárnap délelőttöt. Tiszta örültség bársonykalapot viselni a templomban, inkább vegyünk bukósisakot. A jegyszedő osszon mentőöveket és jelzőrakétákat, kötözze a padsorokhoz az embereket, mert az alvó Isten egy nap felébred, és zokon fogja venni, amit lát. Vagy ez az ébredő Isten oda visz majd, ahonnan soha nem térhetünk vissza.³

(Vajda Réka fordítása)

3 Dillard, Annie: *Teaching a Stone to Talk: Expeditions and Encounters*, London, 1984, 40–41.

Az ellenségszeretetről a szív perspektívájából

Az ellenség szeretetéről szóló üzenet Jézus erkölcsi tanításának talán legnagyobb újdonsága volt. Olyan téma, amiről könnyedén beszélgetünk, de a szívünk mélyén, gyakran kimondatlanul is azt gondoljuk, hogy az evangéliumi parancsnak jóformán lehetetlen eleget tenni. Miről beszél a Mester? És miért kér olyat, ami megvalósíthatatlan számunkra? Az alábbi sorokban ezekre a kérdésekre próbáltam elsősorban a lelki élet tapasztalatából táplálkozó válaszokat keresni.

1. A Szentírás útjain

Egy haragos Isten parancsa legfeljebb ez lehet: szeresd felebarátodat és gyűlöld ellenségedet! Jézus ezt a mondatot hozza példaként a Hegyi beszéd hatodik antitézisében. Ezt mondták a régieknek:

Én pedig azt mondom nektek: Szeressétek ellenségeiteket, és imádkozzatok üldözőitekért, hogy fiaí legyetek mennyei Atyátoknak, aki felkelti napját a gonoszokra és a jókra, s esőt ad igazaknak és gazembereknek. Ha ugyanis csak azokat szeretitek, akik titeket szeretnek, mi lesz a jutalmatok? Nemde a vámosok is ugyanezt teszik? És ha csak a testvéreiteket köszöntitek, mi rendkívülit tesztek? Nemde a pogányok is ugyanezt teszik? Ti tehát legyetek tökéletesek, mint ahogy a ti mennyei Atyátok is tökéletes. (Mt 5,44–48)

Kik ezek a régiek? Az Ószövetség gondolkodására utal Jézus? A haragra, amellyel a zsoltáros imádkozik: „az Úr az én segítségemre”?

gem, aki kezemet a harcra tanítja és ujjaimat a viadalra”? (Zsolt 144,1) Voltak ugyan olyanok, akik itt egyszerűen egy ószövetségi morál szembeállítását látták a jézusi magatartással, azonban azt hiszem, ennél mélyebb belső feszültségre tapintottunk ezen a helyen. Már csak azért is, mert az Ószövetség maga is tartalmazza az ellenség szeretetének parancsát. Például a Leviták könyvében, ahol ezt olvashatjuk: „Ne állj bosszút, s ne emlékezzél meg polgártársaid igazságtalanságáról: szeresd felebarátodat, mint te magadat – én vagyok az Úr!” (Lev 19, 18) Meg kell állapítanunk, hogy az Ószövetség hordozza az ellenségszeretet teljes és hiteles követelményét. Jézus antitézise esetében tehát ennél valami többről van szó. A Mester sokkal inkább egy emberi alapmagatartással, egy zsigeri hozzáállással polemizál, amely ott van a mindennapjainkban. Mondották a régieknek, hogy gyűlöld ellenségedet – el kell ismernünk, hogy ez egy, a bűnös emberi természetből fakadó alapvető paradigma: ehhez szoktunk hozzá, mert az ember történetében ez mindig így volt. Ez a régiek tudása, és a közmegegyezés, amelyhez az a megszilárdult, ám gyakran képmutatón kimondatlan vélekedés kötődik, hogy ezen nem tudunk és nem is lehet változtatni. Az ellenség gyűlölete a bevett, megszokott magatartásunkká vált.

2. A harag elengedésének szabadsága

E konvenció meghaladása érdekében bibliai intuícióért Jób könyvéhez fordulok. Azt szeretném ugyanis megmutatni, hogy az ember természetes reakciója, vagyis az ellenség gyűlölete, ha le nem is győzhető, de meghaladható. Jób könyvének töprengő párhuzamos monológjaiban a temáni Elifáz – az igazságot Jóbhoz hasonlóan csak kereső, de az úton még tévelygő ember hangja – egyszer így beszélt barátjához, Jóbhoz:

Ha az aranyércet csak pornak tekinted, Ofir aranyát csak patak kövének, akkor a Mindenható lesz majd az aranyérced, a tündöklő, ragyogó ezüstrudad. Örömedet leled akkor majd az Úrban, és fölemelheted Istenhez az arcod. Meghallgat majd, ha hozzá fohászkodol, és a fogadalmadat beválthatod. Sikerre segíti, amibe belefogsz, és felragyog a fénye ösvényeiden. Megtöri a hatalmasok gőgjét, s az alázatosoknak segítséget nyújt. Biztonságos helyre viszi a bűntelent, kezének tisztasága lesz a megmentője. (Jób 22, 24–30)

Azért tartom fontosnak ezt a részt az ellenségszeretetről elmélkedve, mert az ellenség gyűlölete is ragaszkodás. Lehet olyan, mint az aranyhoz való ragaszkodás. A rövid távú haszon érdekében döntést hozó ember nem tud lemondani az aranyról. Éppen így jogos örökrészenek tartja az ellenség iránti gyűlöletet is. Érzéseim és indulataim megtérése híján így gondolkodom: ha valaki ártott nekem és emiatt az ellenségemnek tekintem, akkor

csak úgy vehetek elégtételt, úgy állhat helyre a dolgok egyensúlya, ha haraggal viseltetem iránta. Azonban a hitben egy magasabb szintre emelkedve az arany nem lesz többé fontos. Ahogy a zoltárban imádkozzuk: „Bizony mint az árnyék, elmúlik az ember, bizony hiába is fáradozik; halmozza a kincset, és nem tudja, ki gyűjti majd be.” (Zsolt 39, 7) Vagy ahogy Jézus mondta: „Esztelen, még az éjjel számonkérlek téged lelkedet. Amit gyűjtöttél, kire marad?” (Lk 12, 20) Az ellenség iránt táplált harag olyan, mint az arany. Markoljuk és szorítjuk, és még az életünk árán sem tudjuk elengedni. Mintha a legfeltettebb jogunk és tulajdonunk volna, amit csak igazságtalanul vehetnek el tőlünk. Ezzel szemben a belső evangéliumi tapasztalatunk az, hogy még az ellenség iránt érzett jogos haragot is el tudjuk engedni, ha meghaladjuk, a szívünkben felülmúljuk azt. Ahogy Romano Guardini írja:

Megbocsátani tehát annyit tesz, hogy lemondok a természetes gyűlöletnek látszólag oly világos és biztonságot nyújtó állásfoglalásáról. Ehhez le kell győződnöm a félelmet, és merészen vállalnom a védtelenséget abban a tudatban, hogy a tulajdonképpeni önmagam az ellenség nem sebezheti meg... A bosszú ösztöne az önérzetemet akarja újra helyreállítani azzal, hogy megalázza az ellenséget. Ha a másik alulra kerül, az engem nagyobbá tesz... A megbocsátás viszont azt jelenti, hogy erről lemondok. Ennek föltétele tehát, hogy önérzetem a másik magatartásától való függés fölé emelkedik, mert a hozzá-nem-férhető belső becsület tudatából táplálkozik.¹

A Jób könyvéből vett szövegrész szerint Isten az alázatosak segítségére siet, és megsegíti azokat, akik már nem akarják jogos haragjuk kiöntésével megtorolni sokak igazságtalan tetteit. Az ellenség szeretete ennek a magasfokú szabadságnak a szintje. Ha valaki a haragban marad, az olyan, mint akiről Szent Jakab írja: „Rajta hát, így szóltok: ma vagy holnap elmegyünk ebbe és ebbe a városba, s ott töltünk egy esztendő, kereskedünk, nyereszkedünk – pedig azt sem tudjátok, hogy mi lesz veletek holnap. Pára vagytok, amely kevés ideig látszik, aztán elenyészik.” (Jak 4,13–14) Gyűjtünk és ragaszkodunk, a harag terhével pedig nem tudunk kilépni a valóság magasabb összefüggéseibe. Nem tudunk Isten terébe lépni. A haragot, mint az aranyat markoljuk, mert ahogy az aranyra szükségünk van az evilági biztonságunk építése érdekében, úgy a haragra is itt van szükségünk, mert félünk, hogy a bennünket ért sérelem megtorlás nélkül marad, ha lemondunk a haragról.

1 Guardini, Romano: Az Úr. Elmélkedések Jézus Krisztus személyéről és életéről, Szent István Társulat, Budapest, 1986, 337.

3. Megváltozó távlatok

Van egy összefüggésrendszer, amiben élünk. Ez a földi életünk összefüggésrendszere, annak a hetven-nyolcvan évnél a perspektívája, amiben nagyjából elképzeljük, hogy élni fogunk. És minden okunk meg is van rá, hogy ebben a távlatban gondolkodjunk, mert az érzéki tapasztalattal megragadható valóság ezt igazolja. Ez azt jelenti, hogy a döntéseinket jobbra ebben a távlatban hozzuk meg. A szeretteink, a hozzánk közel állók halála, és a saját betegségeink is arra figyelmeztetnek, hogy az idő rohan, és nekünk jól kell terveznünk ahhoz, hogy otthonosan tudjuk belakni a rendelkezésünkre álló időt. Azonban érdekes összefüggésbe kerül a valóság, ha megteesszük a hitbeli lépést, és az örökkévalóság távlatában kezdünk el gondolkodni. Akkor azzal számolunk majd, hogy az élet nem csak az evilági néhány évtized, és hirtelen – ennek tükrében – a döntéseinket sem olyan távlatban hozzuk majd meg, ahogy eddig tettük.² Már nem az arany lesz a fontos, illetve, nem az, hogy megnagyobbítsuk a csüreinkeket. (Vö. Lk 12, 18.)

Az örökkévalóságot persze nem tudjuk elképzelni. De valami ahhoz közelítőt igen. Erről szól az az egyszerű tanítási fogás, amely szerint el kell képelnünk egy kötelet, amely olyan hosszú, mint az Egyenlítő. Ezt még talán el tudjuk képzelni: egy kötelet, amely átfogja a földet. És akkor gondoljunk arra, hogy ha a valóság teljességét, a végtelent ez a kötél jelképezi, akkor a mi életünk mintegy tíz centiméteren zajlik ennek a kötélnak. A lehetőségeink, a számunkra adott idő, az igényeink és a céljaink a valóságnak csak igen kis részét töltik meg. A valóság teljességébe kilépve hirtelen szembesülhetünk azzal, hogy eddig tíz centiméteren éltünk, és hogy a valóságban ennél sokkal gazdagabb összefüggésben léteztünk, vagy legalábbis kellene léteznünk. És mi az Egyenlítő hosszúságú kötél a végtelenhez képest? És mi a tíz centiméter a végtelenhez képest? Amikor az örökkévalóság távlatában próbálunk meg gondolkodni, és a végtelen összefüggéseiben élni, akkor hirtelen az arany, amit markoltunk, jelentéktelenné válik. Így válik jelentéktelenné a harag, akár a jogos vagy jogosnak vélt harag is, amikor a végtelen vonzásába kerülünk. Egy második századi homíliában maradt ránk a következő gondolat:

*Egyetlen egy hite szerint élő ember sem kapja meg azonnal jutalmát, hanem várakoznia kell arra. Ha ugyanis Isten azonnal fizetne minden jószágért, akkor nem valódi vallásosság, hanem azonnali adásvétel lenne az élet. Ez esetben csak látszat lenne a hit szerinti életünk, hiszen nem a bensőséges vallásosságot, hanem csak a hasznót keresnénk.*³

2 Erről a távlatról szól többek között Billy Graham *Facing Death and the Life After* című ígehirdetése (Grason, Minneapolis MN, 1987).

3 2. századi ismeretlen szerző, in Imaórák liturgiája, Olvasmányos imaóra, évközi 32. hét, szombat.

Amit az imában ez a nagyvonalúság jelent – engedni, hogy a súlypont áthelyeződjön a végtelenbe –, azt kell az ellenségszeretettel kapcsolatban is érvényre juttatni magunkban. Engedni működni az örök távlatot, amely már nem akarja meglátni az eredményeket, mert hisz. Amely már nem akarja látni az ellenség bűnhődését, mert magasabb összefüggések részeként lel nyugalomra.

A norvég evangélikus teológiai professzor, Ole Christian Hallesby (1879–1961) az imádságról szóló könyvecskéjében megőrizte egy ember történetét, akit Jörnnek hívtak. Jörn, akit Isten már a születésétől kezdve nagyon megpróbált, hűséges imádkozó volt. Számtalan betegsége miatt egyedül élt, és nehezen tudta eltartani magát. Gyakran éppen a templomi közösség segítette, hogy egyáltalán létezni tudjon.

Mindazonáltal megalázta magát Isten keze alatt. Lassanként megtanulta ebben az iskolában az imádkozás szent művészetét. Gyülekezetét éjjel-nappal imádságban hordozta. És Isten a maga idejében meghallgatta őt. Ennek az egész gyülekezetnek a lelkigondozója lett. Mindenfelől, a környékről is jöttek a kunyhójába tanácsért és segítségért. S ha Jörn nem tudott mással segíteni, minden esetben segített azzal, hogy szívének őszinte aggodalmával és szeretetével imádkozott értük. Sokan hagyták el megkönnyebbült szívvel az évek folyamán kis hajlékát. Élete utolsó idejében nagyon beteges volt. Két idős, hívó asszony gondozta, s ők mesélték nekem, hogy éjjel sokat volt ébren. Ilyenkor hallották őt imádkozni az egész gyülekezetért. És ez nem olyan általánosan és könnyedén történt, mint ahogy mi tesszük. Az öreg Jörn mindenkit a nevén nevezett, amint lélekben házról házra ment. A gyermekeket, akiket sohasem látott, de akiről tudta, hogy megszülettek, imádkozó karján vitte Isten trónja elé.

Ó, mit jelentenek az ilyen emberek! Nagy úr támad utánuk, amikor elmennék... Jörn temetése volt a legnagyobb, ami valaha a szülőföldemen volt. Nem voltak rokonai, de mindenfelől jöttek az emberek. Kóporsója mellett álltak és sírtak, mintha apjukat veszítették volna el. Még a hitetlen emberek is, akik soha nem törődtek Isten Igéjével, megsiratták őt.⁴

Jörn történetét azért idéztem fel ilyen hosszan, mert számomra roppant megkapó volt ez az alak, aki itt élt a földön, mégis belekapcsolódott a nagyobb összefüggésbe és kilépett a valóság teljességébe. Hitt, és ezért a végtelen távlatában élt. Emberi léptékkal mérve, a várható hetven-nyolcvan év távlatában (a tíz centiméteren élve) az ő élete értelmetlen lett volna. Így, a végtelenben élve pedig a legmélyebb értelmet nyerte. Már nem kapaszkodott a bajai feletti siránkozásba, az önsajnálathoz vagy a kétségbeesésbe, hanem az ima emberévé vált.

4 Vö. Hallesby, Ole Christian: *Az imáról*, Evangéliumi Kiadó, én., 110–111.

Még csak meglehetősen kezdetleges erről a tapasztalatom, de egyre inkább meg vagyok győződve róla, hogy a megbocsátás, illetve az ellenség szeretete és elfogadása is csak ebben a távlatban lehetséges. Hitben élni, kilépni a valóság teljességébe, és életünket a végtelen távlatába helyezni egyfajta meghalást jelent. Meghalunk a világnak – az aranynak, a haragnak, a félelemnek –, hogy az életünk Krisztusban legyen elrejtve. Olivier Clément valami ilyesmiről írt, amikor így fogalmazott: „Krisztusban elvesztem az életemet, egy másik kap meg engem, én pedig megkapom a másikat. Minden egyes másik ember, akit kapok, egy seb, mely által elvesztem életemet, s amely által megtalálom azt.”⁵ A megbocsátás útja a megtérés szűk ösvényén át vezet, amely így megnyit bennünket a másik felé. A bocsánat, az ellenség szeretete fáj. Ha azonban elkezdjük engedni, hogy meghaljon bennünk a régi, a szűkös keretek között élő ember, akkor engedni kezdjük Istennek, hogy végre bennünk éljen (vö. Kol 3,3), oly módon, ahogy és amiért megalkotott minket. És akkor a szeretettel járó seb, az életünk elvesztésének fájdalma árán találunk az új életre, a másik, az ellenség által. A mindennapok ösztönei nem erre tanítanak, Istenben élve azonban lehetőségessé válik a másik elfogadása és a megbocsátás. Sőt, ez lesz a benne kapott új élet jele és eszköze is.

4. Magány és közösség

Az Athosz-hegyi remeték életéről biztosan nem a közösség és a megbocsátás jut elsőként eszünkbe. A remete ugyanis egyedül él. Valahogy úgy, ahogy Nikólaosz Hadzinikoláu költőien megfogalmazta:

*A Szent Hegy ösvényeit járva egy másfajta érzékelés világában tesszünk lépéseket. Szűk ösvényeken és csapásokon, ahol ismeretlen aszketák, titkos sietők, rejtőzködő szentek, a csend beszélgetőtársai, a névtelenség szerelmesei jártak. Csöndjük leginkább a domboldalakon fújó lágy szellőben hallható meg, imájuk hangosabb az ormokon zúgó szélnél. Letértek a történelem ösvényéről, és ez senkinek sem tűnt fel. Eltűntek a világ, talán még szerzetestársaik szeme elől is, és senki nem vette őket észre. Észrevétlenül hagyták maguk mögött a jelenségek világát. A létezés épp csak megérintette őket: még Isten is alig-alig vette észre jelenlétüket. Emlékezetük örök az égben, földi útjuk feledésbe merült.*⁶

Talán szokatlannak tűnik, de ezek az érdektelenek tanítanak meg bennünket a szeretet valódi és közösségi arcára. Érdekmenessé válni nehéz. Minden ösztönünkkel ellenkezik. „A jelenben ugyan szomorúságot okoz inkább, mint örömet, később azon-

5 Vö. Clément, Olivier: *Kérdések az emberről*, Bizantinológiai Intézet Alapítvány, Budapest, 2004, 72.

6 Szavait idézi: Nacsínák Gergely: *Athosz, a Szent Hegy, az Istenszüllő kertje*, Kairosz Kiadó, Budapest, 2020, 12.

ban az igaz élet és a béke gyümölcsét hozza annak, aki elviselte.” (Zsid 12,11) A remete érdektelen. Eltűnt a világ szeme, elvárásai és önmaga igényei elől is. És itt kapcsolódik össze az ima lelkülete a megbocsátás és az ellenségszeretet tapasztalatával. Mert mindkét megéléshez érdekmentességre van szükség. „Egyedül a felebaráti szeretet képes a nem ítélkezésre”⁷ – írta Pilinszky 1971-ben az *Új Ember*-ben. Máshol pedig így fogalmazott: „egyedül az ellenség szeretete egyesít... A harc tévedés.”⁸ A harc a világ része, míg a szeretet a szenthez tartozik – önközpontúságon, emberközpontúságon túli ajánlat. Ebben az emelkedettségben nyitottá válik az ember a saját létének teljes valóságára; arra a végtelenre, amelyet Istennel találkozáskor él meg. Ez a szeretet gyógyító teljessége. És hogy újra csak az imában megélt érdekmentesség önzetlenségét állítsam az ellenségszeretet parancsa mellé, a karmelita lelki író, Ruth Burrows szavait idézem:

*A fizikai magány önmagában nem visz közelebb Istenhez, mint ahogy a pusztán fizikai közelség sem tud mély kapcsolatra segíteni embertársunkkal. Az egyedüllét Istennel egészen tiszta, önátadó szívet igényel. Ehhez az egyetlen út a megtisztulás, amely akkor megy végbe bennünk, ha megtanultunk együtt élni a többiekkel és szeretni őket.*⁹

Vagyis abban a mélységben, ahol Istennel vagyunk, amikor meg merünk térni a szeretetre, megtanuljuk szeretni a másikat, az ellenséget is. „A közösségi élet az az eszköz, amellyel megszerezhetjük a valódi remeteszívet, vagyis, hogy egyedül vagyunk az Egyetlennel.”¹⁰ Remeteség és közösség: a szeretet és az erény gyakorlásának helye. „A valódi engedelmesség a közösség szerető szolgálata és az önközpontú ego drasztikus kimetszése.”¹¹

Az ellenség szeretete nem görcsös kötelelességteljesítés, nem érzelmeink megtörése, nem önmagunknak való hazugság arról, hogy szeretek valakit, miközben minden érzésem tiltakozik a másik szeretetére gondolva. Az ellenségszeretet megoldókulcsa éppen ezen érzések meghaladásában rejlik. Ha magamra erőltetem a másik elfogadását, az nem jó nekem. Nem tudom legyőzni a harag érzését és a gyűlöletet, mert az egészséges zsigeri reakció. Meghaladni azonban meg tudom. Ez a megtérés. Ez az evilágban érdektelenek élete. Ez a végtelen távlatában élők tapasztalata.

7 Pilinszky, János: Ne ítéljetelek, *Új Ember*, 1971. szeptember 5. Idézi Halmi Tamás: *A megtérés művészete*, Vigília, Budapest, 2021, 16.

8 Pilinszky János: A címzett „ismeretlen”, *Új Ember*, 1979. július 15. Idézi Halmi, i. m. 19.

9 Burrows, Ruth: *Az imaélet lényegéről*, Sarutlan Karmelita Nővérek – Jel Kiadó, Budapest, 2012, 152.

10 Uo. 149.

11 Uo. 153.

5. Ima az ellenségért

Egyáltalán nem mindegy, hogy mit mondunk a másiktól. Hogy legyőzzük a haragot mint életformát, első lépésben meg kell tanulnunk jól mondani az ellenségeinkről. Minden embernek, még az ellenségeinknek is vannak jó tulajdonságai. El kell kezdenünk elsősorban ezekről beszélni. Amikor jól mondunk, akkor uralkodni kezd a jó. Jézus azonban nemcsak azt mondja, szeressük ellenségeinket, hanem azt is, hogy imádkozzunk értük (vö. Mt 5,44). Ha megtanultunk jól mondani a másiktól, a következő szinten el kell kezdenünk jól is kívánni neki Istentől. Az ima sajátos és gazdag megélése az áldás tapasztalata. „Áldjátok azokat, akik átkoznak benneteket, és imádkozzatok azokért, akik gyaláznak titeket.” (Lk 6,28) Andrea Riccardi – akinek bizonyossága és közösségi tapasztalata is arra mutat rá, hogy az áldás valóban átalakíthatja a történelmet és a kapcsolatainkat is, és hogy az ima ereje nem csak elméletileg létező tézis – ezzel kapcsolatban ezt írja:

Hiszek az ima történelmi erejében! A másokért való ima segít azoknak is, akik imádkoznak. Így tett az a jeruzsálemi testvéri közösség is, amely a fogságból szabadult apostolokkal együtt imádkozott, amikor a közösségért és saját útjuk bizonytalansága miatt az Urat hívták segítségül... A Szentlélekkel való betöltekezés azt jelenti, hogy felfedezzük: a Lélek és az Ige növekedett bennünk. Szükséges, hogy az Úr Igéjét megismerjük a saját szívünkben, nemcsak magunk, hanem mindenki számára.¹²

Amikor meg tudom áldani Istentől azt, akihez harag köt, akkor szintet léptem. Ha Istentől nézem a másikat, és engedem, hogy az ő számára megnyilvánuljon bennem Isten Igéje, akkor már nem vagyok a haragom, a haragos helyzet rabja, mert a távollataim mások lettek. Felszabadító megélés lehet számomra, hogy képes vagyok megáldani az ellenségemet.

Miért haragszunk? És ki az ellenségünk? Az, aki miatt megsérültünk érzeleinkben, aki miatt gyanakvóak és bizalmatlanok lettünk. Ha olyasvalakire gondolunk, aki elárult bennünket, harag és düh áraszt el. Ha kigúnyoltak, becsaptak vagy cserbenhagytak minket, vagy ha fenyegettek és félelmet keltettek bennünk, az mind-mind a haragot indukálja bennünk. Jézus azonban azért jött, hogy a megtört szívűeket meggyógyítsa. Tanítványait gyógyította a gazdagságra és dicsőségvágyra való törekvéseiből (Mt 19,16–26), a tekintélyhajszolásból (Mt 19,27–30), a halálfélelemből (Mk 4,35–41; Lk 12,4–8), a sikertelenségtől való félelemből (Mk 4,30–32), a neheztelésből, gyűlöletből és haragból (Lk 6,27–31) és a büszkeségből (Lk 18,9–14) is. Az ellenséget imá-

12 Vö. Riccardi, Andrea: *La preghiera, la parola, il volto*, San Paolo, Cinisello Balsamo, 2019, 34–35.

ban hordozva és megáldva őt, fokozatosan belépünk Isten gyógyításának a terébe. És ez a tapasztalat már nem is elsősorban a harag legyőzéséről szól, hanem a konkrét haragon túl az egész életünk helyes összefüggéseinek és végtelen távlatának felfedezéséről.

Ugyanakkor az ellenségért való ima önmagában talán nem is vezet célra. Mert annál sokkal fontosabb, hogy egyszerűen imádkozzunk. Az ellenségszeretet ezen a legmagasabb szinten már csak mellékes következmény. Ekkor már azért imádkozunk, ami az ima lényege és célja: Jézusért. Amikor őt szomjazva imádkozol, és engedni akarod, hogy ő töltsön be, akkor abban a pillanatban el is engeded a gyűlöletet és a haragot. A *Sonship International* alapító amerikai prédikátor, Eric Gilmour a témánkkal kapcsolatban arra a következtetésre jutott, hogy amikor Istent imádod, az minden mástól elvon téged, ami igaztalan. „Ilyenkor bármit is tesznek veled vagy ellened az emberek, egyszerűen nem számít, mert akkor le kellene venned a tekinteted Róla, hogy őket nézd... és ezt nem teheted.”¹³ Ekkor az imádás már kiemelt téged a haragból. Nem a figyelmedet terelte el, hanem fölébe emelt a haragban élt életnek. Az élet teljes összefüggésébe, ahonnét már minden harag felfoghatatlan visszalépés volna, és amely élet bőségesen megvigasztal téged a haragod helyett.

13 Gilmour, Eric William: *Betániai Mária*, Immanuel Alapítvány, Budapest, 2019, 31.

ANDREI PLEȘU

Jegyzetek, állapotok, napok (1968–2009)

(*részletek*)

1993. szeptember, Kiotó

Japán kérdések: Milyennek jobb lenni? Mint a kőnek, amely hosszú ideig megőrzi az őt ért hatásokat? Mint a víznek, amely nem őriz meg semmit? Vagy mint a homoknak, amely minden nyomot megőrizz, de nagyon hamar el is veszíti? Az európai válasz: mint a homoknak – érzékenység a benyomásokra + az állandóság hiánya. A japán válasz: mint a víznek – mindent tükrözni, nem hagyni magad kisajátítani semmitől.

A kő egyetlen analógiája maga Isten: belévesődik az emberiség minden cselekedete. Isten a teremtett világ alapja és emlékezte, valamennyi megpróbáltatásunk hatalmas és szilárd gyűjtőedénye.

Chiko Komatsu, a Jakko-In templom apátnője első látásra éppoly egyszerű, derűs és gyakorlatias, mint bármely apáca. A kanonikus élet egy hitvallásokon és dogmákon túli embertípust eredményez: ugyanazok a ritmusok, a fegyelemnek ugyanaz a természetes vállalása, ugyanaz az archaikus vendégszeretet. És mégis, beszélgetésünk előrehaladtával meghasad köztünk az ég. Amit a vallásos gesztusok összekapcsolnak, azt az eszmék kettészakítják. Két különböző bolygóról kommunikálunk.

„A keresztények sokat beszélnek a szeretetről” – mondja az apátnő. „Mi a keresztény szeretet megkülönböztető jegye?” Kisé közhelyesen válaszolok: a keresztény szeretet olyan szeretet, amely az ellenség szeretetében teljeseedik ki. Chiko Komatsu nővér elnézően mosolyog: „Számunkra ez a szeretet elképzelhetetlen; buddhista szemszögből az »ellenség« fogalma értelmetlen!” Igaza van: valóban furcsa a szeretet tanát azután állítani fel, hogy előzőleg barátokra és ellenségekre osztottuk a világot. De

a keresztényeknek is igazuk van: elutasítják a metafizikai ugrást (azaz a visszavonulást egy olyan területre, ahol a barát-ellenség megkülönböztetés érvényét veszti), mielőtt megpróbálnák megbarcolni a valóság drámáját, legyen az bár illuzórikus is. A keresztény ember elszántan bizalmat szavaz az eshetőségnek: az azonnali megoldással akarja kezdeni. Buddha tanítványa felfüggeszti az azonnalít mint tévedést, alig várva, hogy elmerüljön a tökéletesség ragyogó semmijében. Mindkettőjüknek igazuk van, olyanok, mint két tökéletes szobor, amelyek azonban csak *egy-másnak háttal állhatnak...*

„Kihez imádkozik?” – kérdem aztán. „Hogy fordulhat lélekben egy személytelen instanciához?” „Azt válaszolhatnám, hogy nem a naphoz, hanem a napsugárhoz imádkozom. Helyénvalóbbnak tűnik. De ha ön olyan jól tudja, *kihez* imádkozik, hadd kérdezzem meg, ugyanolyan jól tudja-e, hogy *ki* imádkozik?” Ismét mindkettőnknek igazunk van, igazságunk két szimmetrikus, egymásra visszavezethetetlen igazság. A keresztények az isteni mélység ígézetében élnek – a buddhisták az én mélységeinek ígézetében.

Egymásnak háttal állunk, de őszinteségünk békéjében Isten áll szemtől szemben önmagával.

1977. április 22., Bonn

Eszembe jut egy döbbenetes tévéműsor, amit néhány héttel ezelőtt láttam. Még soha semmi nem tett rám ekkora benyomást.

Egy pszichiátriai intézet több ápolóját, mind fiatalok, arra kérték, beszélgessenek egy orvos jelenlétében, aki csak mérsékelten avatkozott közbe, csodálatra méltó tapintattal. Az egyik, cinikus, agresszív, goromba, nagyképűsködő fiú állandóan próbált mindent megkérdőjelezni: „Hülyeség, amit itt csinálunk. Azt képzeljük, hogy érdekes. Vagy hogy valamit is segít. Baromság! Mindannyian csak alakoskodunk. Igazából egyikünk se törődik a másikkal.” Mindezt nyersen, kihívóan mondja, de – mégis – azzal a nyilvánvaló igénnyel, hogy ellentmondjanak neki; annak az embernek a félelmével és kétségbeesésével, aki a szíve mélyén abban reménykedik, hogy téved. Egy lány nem bírja tovább elviselni a heves kirohanást: „Hogy mondhatsz ilyet? Miért hiszed azt, hogy csak mert te így gondolkozol, mindenki ugyanúgy gondolkodik és érez? Meg sem fordul a fejedben, hogy esetleg megbántasz valakit? Hogy lehetsz ilyen?” A lányból kitör a zokogás. Egy mellette ülő szakállas, jóképű, higgadt fiatalember átkarolja a vállát, nyugtatgatja, vigasztalja. A cinikus kissé zavarban van. Hanyagul mosolyogni próbál. De csak egy fájdalmas grimasz ül ki az arcára. Kínosan igyekszik elrejteti sebezhetőségét, erőnek erejével kibújni saját érzelmei ostroma alól. „Mért sírsz?” – kérdezi a lánytól, akit egyre hevesebben ráz a görcsös zokogás. „Azért sírsz, mert agresszív vagy, azért! Azért

sírsz, hogy kegyetlennek érzem magam.” Közbelép az orvos: „Senkinek a jóindulatában nem bízok?” „Nem!” – jön rögtön a válasz. „Ha most felállnék és megölelném – folytatja az orvos –, agresszióként élné meg?” „Igen. Mi az, hogy megöleljen?! Mit akar tőlem? Ön szerint mégis hogyan kellene reagálnom?” „Nem érdekel, hogyan reagálna! Nem azért teszem, mert elvárok öntől valamit. Magamért teszem.” Szünet. Az orvos feláll, odamegy az „agresszorhoz”, és megöleli. A fiú meghökken. Arca egyszeriben egy eltévedt gyerek kifejezését ölti. Remeg, aztán viszonozza az ölelést. Az orvos visszaül a helyére. Elmagyarázza: „Néhány évvel ezelőtt ezt nem tudtam volna megtenni. Folyton azt kérdezgettem magamtól: Mit szólnak majd a többiek? Hogy fognak reagálni? Végül felhagytam az efféle kérdésekkel. Amikor úgy érzem, hogy valamilyen módon ki kell mutatnom az érzelmeim, egyszerűen megteszem. És sokkal jobban érzem magam.” A „cinikus” mindeközben olyan, mint aki bedrogozott. Egy másik beteg, egy lány, aki közvetlenül mellette ül, megfogja a kezét. Megsimogatja. „Mindig is tudtam, hogy igazából jó vagy. Nagyon jó.” A fiú zavartan mosolyog. Teljesen kába, megbékélt, boldog. A lány, aki az imént még zokogott, lecsillapodott. A szakállas, aki nyugtatgatta, a korábban makacskodóhoz fordul: „Nem helyes, amit tettél. De szeretném, ha tudnád, hogy megértetek. Nagyon is bele tudom képzelni magam a helyzetedbe.” „Hogyhogy?” – kérdezi az orvos. A szakállas a gyerekkoráról mesél. A szülei-ről, akik csak akkor szerették őt, amikor „pozitív” eredményeket mutatott fel. „Nem vádolom őket. Nehezen éltek. Sok munka, idegeskedés. Talán úgy szenvedtek akkor, ahogy én szenvedek most.” A történetet mesélve a szakállas egyre tétovábban ejti a szavakat. Remeg a hangja. Próbál uralkodni önmagán. Sír. Most rajta a sor, hogy megvigasztalják. Először az a lány vigasztalja, akit ő maga nyugtatott meg kicsivel korábban, majd egy másik, a szomszédja. Az orvos ismét feláll, és szó nélkül megöleli. A fiúra most már rohamokban tör rá a zokogás. A mellette ülő lányra is átragad. Eleinte csak visszafogottan könnyezik, aztán kifakad: egész életében úgy érezte, hogy kihasználják, helyette élnek, semmibe veszik. „Soha senki nem vigasztalt meg rendesen. Szeretném, ha egyszer annyit vigasztalnának, hogy azt mondhasam: Elég! Az ég szerelmére! Ne tovább!”

A ragályos sírásnak szemlátomást kettős funkciója van: egyrészt „fertőz”, önsajnálatot ébreszt, másrészt a másik vigasztalását igényli, azaz a másik ember „erejét”. Miután kisírtad magad, lecsillapíthatod a másikat. Miután átengedted magad a saját gyengeségednek, kezdesz erőre kapni.

...Mindent egybevetve: egy ilyen jelenet után az embernek az az érzése, hogy a pszichiátriai intézeteken kívüli élet nem egyéb, mint szintisza holdkórosság.

1977. április 26., Bad Godesberg

Egy beszélgetés során a házaselet feszültségeiről egy közönséges háziasszony „piramidális” megoldással áll elő: „Minden intelligens feleség idővel megtanulja ok nélkül csodálni a férjét.”

Díszebéd a Kremlben, Sztálin idejében (Milovan Đilas beszámolója nyomán): fekete ikra, füstölt lazac, pisztráng, friss uborka, padlizsán, füstölt sonka, hideg sertéssült, meleg húspástétomok, kemény sajtok, borscs, rostonsült, végül pedig harminc centiméter magas tészták meg déligyümölcsök hatalmas edényekben, amelyeknek súlya alatt rogyadozik az asztal. Sztálin vodkával kevert vörösbort iszik.

1977. ősz

Paul Evdokimov, *Les âges de la vie spirituelle, A rossz három arca*: az élődség, a szélhámosság és a gúnyolódás. Korunk erőssége: a vallástalanság és az idejétmúlt vallásosság. „Intelligensnek lenni ma azt jelenti, hogy mindent értünk és semmiben nem hiszünk.” „A marxista világ felszámolja Istent, mégis igényt tart minden tulajdonságára.” „Manapság a szavak ízetlenek.” „Napjainkban az aszkézisnek tervszerű pihenőkből, a nyugalom és a csend (időszakos vagy állandó) gyakorlásából, [...] az imára és elmélkedésre való visszavonulás képességéből kell állnia... Az aszkézis elsősorban mások jelenlétének a megértését jelenti. [...] Az aszkézisnek börtönmentalitásból megelőző terapiává kell válnia.” Simone Weil: „Korunknak egy zsenialitással bíró szentségre van szüksége.” Ninivei Szent Izsák: „Aki olyannak látja magát, amilyen, az nagyobb annál, aki halottakat támaszt fel.”

1993. Bukarest

Az újévi üdvözllet, amit az Aschoff család küld nekünk, egyetlen idézetből áll. A *Badische Zeitung* 1959. szeptember 22-i számából való, és Paul Mayer aláírását viseli: „Az Encyclopedia Britannica 1768-ban megjelent első kiadásában az »atom« szó négy sorban van kifejtve. A »szeretet« fogalmát öt egész oldalon át részletezik. Ugyanezen munka legújabb kiadásában az »atom« szónak öt oldalt szentelnek. A »szeretet« fogalma teljesen hiányzik.” A német szívéllyességben néha van valami oroszos...

2006. február 14.

Egy szép film (legfeljebb kettő-három van évente!): *Don Juan DeMarco*, rendezte Jeremy Leven (főszerepben: Johnny Depp, Marlon Brando és Faye Dunaway). Négy fontos kérdés létezik csak, mondja az egyik szereplő: mi a szent, mi a szellem, miért

érdeemes meghalnod, miért érdemes élned. Mindegyikre ugyanaz a válasz: a szeretet. Bármit mondjanak is az okosak, a cinikusak, a kifinomult és józan értelmiségiek, az igazi férfiak és analitikus filozófusok, a négy kérdés és a rájuk adott válasz az igazság egyszerűségével, pontatlanságával és fiatalos lüktetésével bír.

1977. április 24., Bukarest

Muhyiddin Ibn ‘Arabi (Tarjumân al-Ashwâq): „A szívem minden forma felé megnyílik: rét a gazelláknak, kolostor a keresztény szerzeteseknek, bálványok temploma a pogányoknak, a Kába a muzulmán zarándokoknak, a Törvény táblái a zsidóknak, a Korán az araboknak. A Szeretet vallását gyakorlom. Bármerre megyék is útjukat karavánjai, a Szeretet vallása marad az én vallásom és hitem.”

Dzsálál ad-Dín Rúmí: „Ha a Vőlegény képmása a bálványok templomában van, nincs nagyobb hiba, mint a Kába körül forgolódni. Ha a Kábában nem érezzük az Ő illatát, akkor az csak egy zsinagóga. Ha pedig a Zsinagógában érezzük a Vele való egyesülés illatát, a Zsinagóga Kábává változik.”

1993. október 16., Erlangen

Tévéinterjú egy német nyelvű mongol íróval (Galsan Tschinaggal). Sámánnak vallja magát – még gyermekkorában avatta be az egyik nagyanyja –, és úgy határozza meg a sámánizmust, mint „állandó párbeszédben lenni minden dolog szellemével: a legmagasabb rendű kommunikáció, az egyetemes kommunikáció tana”. Majd arról beszél, mennyire nélkülözhetetlen a kommunikációban az érintés.

„Megfigyeltem, hogy Nyugaton az emberek nem ismerik már az érintés természetességét. Tudniillik a másik megérintését agresszióként vagy tapintatlanságként élik meg. Elég egy érintés, s máris egy Shakespeare-dráma kirobbanásának lehetünk a tanúi.”

„Hogy tekint a világra?” – kérdezi a riporter. „Közönnyel?” „Előre meghatározott ideológiával?” „Szenvedéllyel?” „Optimistán?” „Bizalmatlanul?” „Egyik módon sem” – válaszolja mosolyogva Tschinag. „Mit *Erhabenheit* tekintek.” A német szónak nehéz pontos fordítását adni. *Erhabenheit* a magasztost, az emelkedettet, a fenségést jelöli. Arról van szó tehát, hogy a világra a nagyság, a fenségesség és a nemes méltóság érzésével tekintünk. Abból a szemszögből, amelyből teremtett...

1993. január 7., kedd, Szinaja

Mit jelent, mit jelenthet ma nekem a kijelentés, hogy „Isten közel van” (közelebb, mint a nyaki ütőér, ahogy a muzulmánok

mondják). Azt akarja ez valamiképp sugallni, hogy Isten könnyen elérhető? Hogy inkább kell Őt a közelemben keresnem, semmint a távolban valahol? Netán az isteni immanencia jele ez? Vagy pedig az isteni jelenlét (általában nem érzékelt) közvetlenségének a jele? Mindez persze igaz és végső soron tudvalevő. De mindennek az ellenkezője is igaz: Isten nem érhető el „akaratlanul”, a közömbösek, gondatlanok, komolytalanok számára nincs „kéznél”. Aztán meg létezik az isteni transzcendencia. Bizonyos vonatkozásaiban Isten odaát van, egy kifürkészhetetlen horizont vonalán. Ő szüntelen segít bennünket, tehát „közel” van hozzánk, másfelől viszont soha nem lépi át szabadságunk határait. Amíg intellektuálisan taglalom a kérdést, a vallásosság szférájában mozgok, de kívül maradok a valláson. Megfelelőben kezdek azonban viselkedni, mihelyt megállapítom, hogy közelebb kerülök a keresett értelemhez most, amikor aláereszkedek a városba, amikor kirakatok, koldusok, sportolók és autók közt haladok el, amikor vigyázok, nehogy elhasaljak, és amikor vissza-visszatérek az engem foglalkoztató kérdéshez, mint amikor az „Intézőség” szobájában töprenkedem. Vajon nem épp ez jelenti azt, hogy „Isten közel van”? Nem szabad Őt spekulatív módon, intellektuális elszigeteltségben ostromolni, hanem közvetlenül veled kell lennie a világban, folyamatosan azzal együtt kell elgondolni. Az Istenről való gondolkodás optimális környezete („optimális” abban az értelemben, hogy csak ez adott a mai emberi állapot számára) a hétköznapiok zsvajva. Az Istenrel kapcsolatos kérdés a világ elevenjében tevődik fel. A szellemi finomkodás azt kockáztatja, hogy logikai ügyeskedéssé és szemfényvesztéssé teszi. Isten nem szisztematizálható. (Ezért a vallások néha látszólag egymásnak ellentmondó dolgokat állítanak.) Mindegyik dogmatikus konstrukció mindent elmond, nem törődve semmiféle külső következménnyel vagy az egyezés bármiféle formájával. A különbségek elrendezés- és hangsúlybeliek. Ugyanaz a kocka mindig a másik oldalára állítva. A világ valamennyi hívője ugyanazt hiszi és mondja, csakhogy egy másik „megközelítés” nevében. Mindenki más irányból, más szemszögből közeledik Istenhez. Isten ugyanis mindenkihez más-képp van közel. Minden hívőnek más-milyen módon közelállója. Nem állíthatom, hogy egyedül az én nyaki ütőerem létezik. De a számtalan nyaki ütőér közül csak egy az enyém. Isten, anélkül, hogy ismételné magát, mindenkinek a közelében van. Lényegéből kifolyólag van közel. Olyan közel, hogy felfoghatatlan. (Segédszöveg mindehhez az Ef 2,17: „Eljött, hogy békét hirdessen nektek, a távollevőknek, és békét a közellevőknek.”)

2006. február 3., hétfő, Bukarest

A P. Scrimával való heti találkozás ma váratlanul mindannyiunk (Virgil C., Horia P. és jómagam) számára szelíd, derűs, meg-

nyugtatóan felemelő állapotot idéz elő. P. Scrima világosabb, mint valaha: rajta keresztül egy intenzív élmény közvetítődik, amit nemigen tudnék másnak nevezni, csakis bizalomnak és örömmek. Mindhárman ugyanúgy reagálunk, egyazon pillanatban, anélkül, hogy utóbb pontosan emlékeznénk a szavaira. A kegyelem a hordozóján keresztül tör felszínre, túl emberi esetlegességének nyomorúságán, saját és beszélgetőtársai személyén. Azt hiszem, egy pillanatra „közel” voltam Istenhez, életemnek ebben a negyvenkilencedik évében, annak kezdetén, a test lehúzó erőivel folytatott küzdelem hevében. Nem tudok és nem akarok többet mondani. Félek, hogy mindent elrontok valami agyafúrt intellektuális fortélyal vagy örömtias lelkendezéssel. Hogy mégis feljegyzem ezt a mozzanatot, az azért van, mert megpróbáltatásaim közepette érzem egyszerűségét, megismételhetetlenségét, páratlanságát. Egy P. Scrima által elmesélt jelenet: Athenagorasz pátriárka Jeruzsálemben tartózkodott, ahol szimbolikus találkozóra készült a Pápával. A város egyik utcáján haladva egyszer csak szembetalálja magát egy feketébe öltözött, fehér szakállú sejjkel. A két férfi nem ismeri egymást. Egy pillanatra megtorpannak, majd sietve elindulnak egymás felé, és összeölelkeznek. Az egész város és annak minden vallása fölött a megbékélés szelleme lebegett azokban a napokban.

2008. március 16., Bukarest

Elszaporodtak a keresztény életben az inkvizítorok. Kíméletlenül ítélkező komor alakok, akik biztosak a maguk igazában és megigazultságában, amit az „igazhívó” bizonyítványuk szavatol számukra. Isten nevében beszélnek, az Utolsó Ítéletet megelőlegezve már most a pokolba küldenek, leszidnak, felvigyáznak, figyelmeztetnek, hogy igazodj egy általuk abszolútnak kikiáltott mércéhez. Ez az, amit – úgy éreztem – az ortodoxia muzulmán frakciójának nevezhetek. Képviselőinek a közelében valamiféle megmagyarázhatatlan nyugtalanság fog el. Teljesen esélytelen vagy. Te, a bűnös a hit kérlelhetetlen katonáinak tartozol felelősséggel, a dogma afféle Gestapójának. Azt hitted, kereszténynek lenni nem mást jelent, mint a szeretet, a könyörület és az üdvözítő öröm vallását szolgálni. Azt hitted, hogy az alázat, a béketűrés és a megbocsátás a te hited kulcsfogalmai. Azt hitted, van mit tanulni Krisztus bátorságából, aki asztalhoz mert ülni a vámszedőkkel, pártját merte fogni a tolvajoknak és szajháknak, szembe merte helyezni a Levitákkal az „irgalmas szamaritánus” példáját. Ám tévedtél. A „muzulmán” ortodoxok egyetlen elfoglaltsága a felebarát megítélése, a betű szerinti szigor, a katonai fegyelem. Megmámorosodnak, valahányszor alkalmuk nyílik földhöz teremteni a „tévelygőket”, a „hitetleneket”, mindazokkal együtt, akik nem bálványozzák a hazát és a nemzetet. Fakó arccal és alamuszian mindig ők azok, akik *tudják*, akik helyesen

gondolkoznak, akiknek joguk van polgártársaik élete és halála fölött rendelkezni. Jobban kell félned tőlük, mint magától az Úrtól. A magabiztosság a csúcsteljesítményük, a szív hidegsége mellett. A törvény és a büntető intézkedések bűvöletében élnek. Az igazságosság kincstárnokai, a szabadság ismérveitől bármikor mentesíthető rend harcos lovagjai. A „muzulmán” ortodoxok persze nem alkotnak homogén táborot. Vannak köztük barbár szellemek, a jámbor butaság monumentumai, bandalelkületű kötekedők, vannak azonban finomabb szellemek is, tájékozott kultúremberek, jó írók, remek gondolkodók. De közös bennük a homlokráncolás. Rühellnek mosolyogni. Apologetikus haragjuknak egyetlen garantált eredménye: keresztet vetsz, és félve eltávolodsz tőlük, meg attól a torzszüleménytől is, amit keresztény tanításként kínálnak.

PS. Fenti sorokkal nem kívánom becsmérelni egyik vagy másik vallást sem. Nem minden ortodoxnak vannak „muzulmán” szokásai, és nem minden muzulmánt fűt a harag.

2006. július 3., Berlin

A taxis (egy horvát), aki kivisz a reptérre, mintegy mellékesen megkérdezi, mivel foglalkozom. Azt válaszolom, szintén mintegy mellékesen, hogy nemrég fejeztem be egy könyvet, amely az angyalokról szól. Reméltem, hogy válaszzommal zavart hallgatásra bírom. Az ellenkezőjét érem el. A férfi közlékenyen úgy mutatkozik be, mint aki mindenekelőtt egy szellemi kereső. „Egész életemben csak három dolgot tettem: kerestem-kutattam, megfigyeltem és türelmesen vártam.” „Mit kerest?” „A választ egy gyötrő kérdésre: miért van az, hogy minden hívő, függetlenül a vallásától (kereszténység, iszlám, sámánizmus stb.) igaznak érzi a maga hitét?” „Van rá válasza?” „Igen. Mihelyt hinni kezdesz, minden, ami veled történik, a hiteden, annak összefüggéseiben belül történik. A választás rendszert teremt, a rendszer pedig tökéletes összhangot biztosít.”

Meghökkenek. A sofőr magas, energikus, sportos, jó kedélyű, egyenesen, világosan beszél. Elmeséli, hogy börtönben ült, és ott egy látomásban volt része: vakító világosságot látott, melynek viszont nem volt meghatározott formája és tisztán kivehető „üzenete”. A közvetlenség szinte fájdalmas érzése fogta el, valamiféle iránymutató gyámkodás jelenlétét érezte. Úgy érezte, a tudat magasabb szintjei felé „vezetik”, ami aztán egyfajta robbanásban tetőzött. „E tapasztalat előtt hívő volt?” – kértem tőle. „Nem. Habár a börtönbüntetés ideje alatt a Bibliát fordítottam angolról horvátra. Nem volt szótáram, nem ismerem jól az angol nyelvet, úgyhogy nem tudom, mi jött ki belőle.” „De a látomás után megtért?” „Nem. Nem járok templomba, nem imádkozom. Az intézményesített hit katasztrófákat szül. Én csakis két esetben fordulok Istenhez: amikor okom van vitatkozni Vele,

vagy amikor köszönetet kell mondanom.” „Gyanítom azért, követ bizonyos életszabályokat, esetleg valamilyen szertartásrendet.” „Nem. Egyes szabályok bizonyos pillanatokban mindenkinek önmaguktól adódnak, ezeket pedig vállalni kell. Voltam olyan helyzetben például, hogy éhezniem kellett, és jót tett nekem szembenézni a helyzettel. De ez nem ugyanaz, mint önelhatározásból éhezni.” „Szóval a látomás után, amelyről az imént mesélt, semmilyen jelentős változás nem állt be az életében?” „De igen: többé nem bírtam olvasni.” „Miért nem?” „Mert már nem keresek. Az az érzésem, hogy már megtaláltam, amit kerestem. De a pusztá élvezet kedvéért nem olvasok, és soha nem is olvasom.” „Mi a keresései meghatározó tapasztalata?” „A szenvedés. Aki keres, nem kerülheti el a szenvedést. El kell menni az elviselhető legvégső határig, addig a pillanatig kell szenvedni, amikor még az ég is hallgat.”

Megérkezünk rendeltetési helyünkre. „Túl sokat beszéltem, bocsásson meg, kérem” – mondja a barátom. „Nem lett volna merszem hozzá, ha nem említi, hogy a vallással foglalkozik. Amúgy senkinek nem mesélek ilyesmiket. Nem lehet róluk beszélni. Nagyon közel állnak az örülethez.”

Mialatt kiemelem a poggyászt a csomagtartóból, váltunk még néhány szót: „Önnek volt valaha az én börtöntapasztalatomhoz hasonló élménye?” „Nem” – válaszolom. „Én is keresek, én is megfigyelek, én is várok, amilyen türelmesen csak tudok, de még nem találtam.” „Nem baj, ne adja fel! Minden út Rómába vezet!”

Az egész körülbelül tíz percig tartott. A 21. század Berlinjében egy gnosztikussal találkoztam. És még csak meg sem kérdeztem tőle, hogy hívják.

1993. október 28., Athosz-hegy

Az Athosz-hegyen, ahova nincs bevezetve a villanyáram, van mód a villamos energia előállítására. De azt csak a feltétlenül szükséges mérték határain belül használják: élelmiszer tárolására szolgáló hűtőberendezésekhez, az épületek felső szintjeinek vízellátását biztosító szivattyúkhoz és műhelygépek meghajtását lehetővé tevő berendezésekhez – ettől eltekintve az élet a természetes fény ciklusait követi. Esténként gyertyák és gázlámpák világítanak, teljes az éjszakai sötétség, a konyhákban hatalmas fatüzelésű kályhák duruzsolnak. A „civilizált” európai ezen megütözik. Hiányzik neki az éjjeliszekrényen álló lámpa, amelynek fényénél elaludhat könyvvél a kezében, hiányoznak a mindenütt jelenlévő konnektorok, a megváltó kapcsolók, a modern élet nélkülözhetetlenné vált eszközei: villanyborotvák, hajszárítók, kenyérpíritók, mikrohullámú sütők, televíziók, elektromos vízforralók, gyümölcscentrifugák, mosógépek, telefonok stb. Vannak persze tudálékos kommentátorok, akik következtetlenséggel vádolják a szerzeteseket: ha már aszkézist gyakorolnak, ha már visszautasít-

ják a haladás jótéteményeit, akkor legalább legyenek radikálisak, elődeikhez hasonlóan éljenek teljesen villanyáram nélkül. Különböben könnyen a képmutatás bűnébe eshetnek: icipicit hasznot húznak a modern technológia előnyeiből, ám ugyanakkor megvetéssel viszonyulnak hozzájuk. A rendelkezésükre állnak, ők mégis az ősi ártatlanságot mímelik. Valójában az adagolás egyfajta természetességét láthatjuk náluk. Szó sincs a korból való mesterséges kivonulásról, sem a technika „elvi” démonizálásáról. Csupán a mértéktartás, a megfelelő használat kérdéséről. Az aszkézis maga nem az ember természetes adottságainak a megnyirbálása, hanem azok helyes igénybevétele, célszerű tájolása, a túlkapások és tévutak kiküszöbölése. A világ ma másképp nézne ki, ha látványos találmányainak használata nem tenne bennünket függővé, puhává, nyomorékká. Elárasztanak a mankók, pótszerek, bénító kényelmi szolgáltatások. Már nem tudjuk, milyen a mélységes éjszaka, a hideg, a meleg, a kezűgyesség, a gyaloglás, a nézelődés, a hallgatás, a szaglás, az egyszerűség. Mindig kezünk ügyében van egy villanykapcsoló. Ha pedig néha lemondunk az áramról vagy a fűtésről, az csak azért van, mert elfogyott a pénzünk. Más szóval a lemondás nem a belátás, a határozott döntés, az önfegyelem eredménye. Mindössze a vérszegénység groteszk megfelelője: aféle nesze semmi, fogd meg jól.

2006. november 25., Berlin

Kemény passzusok Gázai Szent Ézsaiásnál (Kr. u. 5. század) az erény és a bűn átalakíthatóságáról (*Filokália I*). Nem csupán a vétkek felől jövő támadásnak (*prosbale*) kell ellenállnunk, hanem egy másik, alattomos, az erény felől érkezőnek is. Bizonyos erények kedveznek a büszkeség kialakulásának, mások a hiú dicsőséget serkentik, megint mások az elme és a lélek mohóságát. Hasonlóképpen, egyes gondosan kordában tartott vétkek erényekké válhatnak. A „falánkság” Isten és az ő „vágyai” felé fordítható, amiként a harag irányulhat a bűnre vagy magára a Sátánra. „Az elme természetéhez tartozik a szenvedélyekkel szembeni harag.” A haragnak mondhatni egy olyan fajtájáról van szó, amely leválik az akaratról, hogy átengedje magát az elme irányításának. Ily módon jelenik meg a „természetes harag” („szent” harag?), amely nélkül a rossz elleni harc elképzelhetetlen. A bűnök nem győzhetők le érzelmeink mozgósítása, temperamentumunk hozzájárulása nélkül. A szenvedélyekkel szenvedéllyel kell szembeszállni! „...küzdelmünk kiindulópontja a harag.” A „természet szerinti” harag a szeretet felé vezető út egyik mozzanataként mutatkozik meg előttünk. Az első (nehéz és döntő) lépés a szenvtelenség elérése. A szenvtelenség előkészíti a terepet az „Isten utáni vágyódás” számára. Az Isten utáni vágyakozás haragra ingerel mindaz ellen, ami elrejtje Őt előlünk. A következő lépés „az Úr félelme”, „a félelem pedig életre hívja a szeretetet”. Rövi-

den, az aszkézis révén jutunk el a szenvtelenségtől a szeretetig.

Szintén Gázai Szent Ézsaiás: „...csendben, csapongó gondolatok nélkül, visszafogott elmével beszélgetni Istennel”. Ebből kiindulva eltöprenghetünk a gondolkodás optimális higiéniáján. A tiszta gondolkodás, a „produktív” gondolkodás valóban „visszafogott”. Azaz: 1) idegen tőle az indokolatlan kíváncsiskodás; 2) idegen tőle a gyanakvó kritikai szellem; 3) idegen tőle minden intellektuális akadékoskodás. Továbbgondolni.

Dátum nélkül

Csak egy módon segíthetünk a másikon: a segítségét kérjük, kimutatjuk sebezhetőségünket.

A valódi párbeszéd nem hatalom és hatalom, hanem vereség és vereség között folyik. A hatalmak nem képesek kommunikálni egymással: megelégszenek önmagukkal; kizárólag azért beszélnek, hogy a saját tekintélyük visszhangját hallják. A hatalmak a gyengékkel sem tudnak kommunikálni. Csupán a gyengék tudnak kommunikálni a gyengékkel. Már maga a kommunikáció a gyengeség egy formája, a hallgatás elerőtlenedése. Egy bölcs világ olyan világ, amelyben az Ige csak kozmikus időközökben válik beszéddé, amikor megszületik belőle az ég és a föld. És akkor az Ige valójában nem beszéddé, hanem történelemmé válik. A beszéd az Igétől való eltávolodásként jelenik meg. Ez az eltávolodás pedig mi magunk vagyunk. A valódi dialógus, két ember párbeszéde nem egyéb, mint az Igétől azonos távolságra elhelyezkedő két beszéd találkozása, amelyek éppen erről a távolságról beszélnek, igyekezvén azt megérteni, fordított irányba haladva áthidalni.

Minden beszéd, amely nem szól az Igétől való eltávolodásról, üres beszéd, nem-kommunikáció, a hallgatás hiánya. Ahhoz, hogy kommunikáció legyen, a beszédnek ki kell fejeznie saját törekvéségét, szólnia kell marginalitásáról. Beszélni annyit jelent, mint periferikusnak lenni, az Igét mint születés előtti tapasztalatot felidézni, emlékezve az Ige körül gravitálni.

1987. december 20., vasárnap

Valaki, aki életében démoninak tűnt számodra, szelídnek, nyugodtnak, derűsnek látszik, amikor holtan fekszik előtted. A halál humanizál. És nem azért van ez így, mert egyszerűen elérzékenyültél, és nem tudsz már „rosszat” gondolni a halotról. Hanem mert az élettelen test közelében a démon tehetetlen. Az angyaltól eltérően az ördög pragmatikus: nem időzik annál, ami hasznavehetetlen.

(Dankuly Csaba fordítása)

A politikai polarizáltság hasznáról és káráról

Jobboldal és baloldal, progresszív és konzervatív, barát és ellenség olyan fogalmi ellentétpárok, amelyek minden bizonytalanságuk ellenére meghatározzák politikai valóságunk érzékelését. Még akkor is ezen fogalompárok alapján tájékozódunk, ha meglehetősen esetleges, hogy milyen összefüggéseket is foglalnak magukba. A szimmetrikus ellenfogalmak nem egyszerűen az ellentétes végpontok kijelölésére szolgálnak, hanem olyan alapvetően üres formulák, amelyek a politikai szándékoknak és vérmérsékleteknek megfelelően mindenféle eszmei tartalmakkal és cselekvési formákkal megtölthetők. Ahhoz képest, hogy az ellentétes fogalompárok mennyire magától értetődőek a politika érzékelése és értelmezése szempontjából, manapság nagyon sok szó esik a politikai megosztottságról, egészen pontosan a társadalom politikai alapon való polarizálásáról, amelynek megnyilvánulásai azonban egyáltalán nem egyértelműek. Ebben a rövid tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy a polarizáció „normális” és „kóros” formáit megkülönböztessem egymástól, amennyiben előbbi a demokrácia elengedhetetlen feltétele, utóbbi azonban komoly veszélyt jelent rá. Ennek megfelelően különbséget kell tenni a politikai érdeken alapuló, programszerű polarizálás és az identitáson alapuló, érzelmi polarizálás között, amely megkülönböztetés meglehetősen leegyszerűsítő és némileg félrevezető is ugyan, mégis képes magyarázni polarizált politikai viszonyainkat. Előbbi esetben egyes politikai kérdések ellentétes felfogásáról és megoldási elképzeléseiről, konkrét témák különböző megközelítési lehetőségeiről, utóbbi esetben egyes csoportok jogainak és értékeinek elismeréséről vagy megtagadásáról, illetve ezeken alapuló érzelmi kötődéseiről van szó. A politika polarizálásának vannak ugyan

olyan feltételei, amelyek elősegítik kialakulását, de az sohasem magától lép működésbe, hanem azért, mert vannak bizonyos politikai szereplők, akik ennek révén nagyobb politikai hasznot remélnek.

Előzetesen két megjegyzést kell tennem a polarizáció értelmezéséhez. Az első az, hogy a politikai megosztottság nem azonos a társadalmi megosztottsággal, mégis gyakran összekeverik, illetve oksági összefüggést teremtenek közöttük, miközben a két jelenség sokkal esetlegesebben érintkezik egymással. A társadalomtudósok egy része a jövedelmi különbségek növekedéséből következtet a társadalmi polarizálódásra, és abból egyenesen vezeti le a politikai polarizációt, miközben jól látszik, hogy egyetlen modern társadalom sem osztható egyértelműen ketté, és a társadalmi közép mindig sokkal szélesebb, mint a szélek. Kétségtelenül vannak, sőt növekszenek a vagyoni és jövedelmi különbségek, de az általános tendenciák mégis inkább a társadalmi nivellálódásra utalnak, ezért ebből téves lenne levezetni a politikai polarizáció okait. (Mau 2022) A második megjegyzés ezzel összefüggésben, hogy a globális változások nyomán szakadékok feltételeznek a modernizáció nyertesei és vesztesei között. Ennek egyik pólusán állnak a jelentős humántőkével rendelkező, iskolázott, nagyvárosokban élő, gazdaságilag és társadalmilag privilegizált középrétegek, amelyek életmódjuknak megfelelő kozmopolita világképpel rendelkeznek, és többek között a nyitott határokat, a nemek közötti feltétlen egyenlőséget és a klímapolitika sürgető jellegét hangsúlyozzák. A másik póluson meglehetősen heterogén, vidéken élő, többnyire alacsony végzettségű, hagyományos társadalmi státuszát veszített, vagy egyenesen deklasszáldott társadalmi csoportok állnak, amelyek általában szilárd határokat, szigorú bevándorláspolitikát és erős nemzetállamot követelnek. Ez a felosztás ugyan bizonyos területeken meglehetősen nagy magyarázóerővel bír, mégsem magyarázza annak a politikai polarizációnak a jelenségét, amely az utóbbi években a legfejlettebb demokráciákban is felütötte fejét.

Demokrácia – konfliktus és konszenzus között

Minden demokratikus politikai rend akkor működőképes, ha vannak alternatívák, amelyeket a fent említett ellentétpárok reprezentálnak, és valóban sok múlik azon, hogy egyik vagy másik lehetőséget választjuk. A valós alternatívák közötti választás azért fontos, mert a választópolgárokat orientálja, politikai állásfoglalásra és részvételre készíti. A demokratikus politikai rendszerek ebben a tekintetben eleve feltételeznek bizonyos fokú polarizációt, amely elengedhetetlen a világosan megkülönböztethető pozíciók kijelölése szempontjából. (Lütjen 2021, 9–10) A modern korban ez öltött testet az osztálytársadalom elképzelésében, amely ugyan a társadalom antagonisztikus ellentéteiből

indult ki, de a demokratikus rend és a jóléti állam politikaivá alakította, intézményesítette és jórészt meg is oldotta az ezzel járó konfliktusokat.

Kétségtelen, hogy manapság mindenütt felerősödtek a pártokkal szembeni ellenérzések, de tudomásul kell venni, hogy a demokratikus rend alapját a pártok képezik, amelyek belső szerkezetük tekintetében általában nem különösebben demokratikusak, mégis fontos szerepet töltenek be azáltal, hogy az állam és a társadalom között közvetítenek. Ideális esetben a különböző társadalmi csoportok érdekeit aggregálják, artikulálják és képviselik, amelyeket aztán leegyszerűsített tézisekként ültetnek át a pártprogramokba, törvénytervezetekbe, esetleg törvényekbe. A pártok szerepe az, hogy intézményesítsék és politikai mederbe tereljék a társadalmi konfliktusokat. Leképezik és kifejezik az érdekkülönbségeket, amivel a választóknak alternatívát nyújtanak, de ennek meglehetősen sok olyan elemi előfeltétele és tényezője van, amelyek nem a politikai intézményrendszer részei ugyan, mégis mélyen beleivódtak a politikai kultúrába és gyakorlatba, mert nélkülözhetetlenek a demokratikus rend számára. Levitsky és Ziblatt mára már klasszikussá vált művében ezt így fogalmazta meg az Amerikai Egyesült Államok vonatkozásában: „A demokrácia akkor működik a legjobban – és hosszú távú fennmaradása akkor a leginkább biztosított –, ha az alkotmányt íratlan demokratikus normák támasztják alá. A fékek és ellensúlyok rendszerét Amerikában két alapvető norma segítette megőrizni (...): az egyik a kölcsönös tolerancia, vagyis az a felfogás, hogy az egymással versenyző felek legitim vetélytársnak tekintik egymást, a másik az önkorlátozás, tehát az a felfogás, amely szerint a politikusok önmérsékletet tanúsítanak intézményi előjogaik érvényesítése terén. (...) A két nagy párt vezetői legitimiként fogadták el egymást, és ellenálltak a csábításnak, hogy az általuk ideiglenesen ellenőrzött intézményeket maximálisan pártcélokra használják. A tolerancia és az önkorlátozás e két formája védőkorlátként működött az amerikai demokrácia számára; ennek révén sikerült elkerülni, hogy a pártok közötti küzdelem életre-halálra menjen, ami oly sok más demokrácia pusztulásához vezetett a világban, gondoljunk Európára a 1930-as években vagy Dél-Amerikára az 1960–1970-es években.” (Levitsky – Ziblatt 2018, 17)

A politikai polarizáció mindaddig összeegyeztethető a demokráciával, amíg az a különböző érdekek képviseléséről, valamint a gazdasági és társadalmi pozíciók értelmezéséről szól, azaz mindkét oldal messzemenően elfogadja a játékszabályokat, a másik oldalt partnernek ismeri el, és a választások, illetve többségi döntések végeredményét tiszteletben tartja. A pártok szerepe a pozíciók kijelölése tekintetében általában kettős, amennyiben egyrészt felerősíthetik és kiélezhetik a konfliktusos folyamatokat, ugyanakkor kanalizálhatják és tompíthatják is azok életét, attól függően, hogy mi szolgálja jobban a politikai

közösség vagy éppen a választóik érdekeit. A pártok politikusainak mindig tisztában kell lennie azzal, hogy *per definitionem* részérdekeket képviselnek, és az egészre nem tarthatnak igényt. Politizálásuk lényege az, hogy valós, megkülönböztethető alternatívákat mutassanak fel, a legkülönbözőbb érdekeket próbálják meg megjeleníteni és kompromisszumra sűríteni úgy, hogy azok a lehető legszélesebb körben elfogadhatók legyenek. A parlamentáris berendezkedés olyan konstellációt jelent, amelyben az ellenzék a véleményének a parlamenti vitákban, a törvényhozásban, valamint a nyilvánosság előtt hangot adhat, és ezt elismerve a választásokon alulmaradt fél lojalitását is biztosítja. A fenti rövid leírás természetesen erősen idealizáló, soha seholy nem valósult meg tökéletes formában, de alkalmas arra, hogy fenntartsa a politikai szereplők közötti egyensúly és elismerés érzését, valamint stabilitást adjon a demokratikus rendnek, ami a legitimáció alapja.

A modern parlamentáris demokrácia olyan intézményeket és mechanizmusokat hozott létre, amelyek az osztályellentétekből fakadó polarizációt fokozatosan feloldották. A szociáldemokrata és szocialista, illetve kereszténydemokrata és konzervatív pártok sokkal inkább az integrációra törekedtek, mintsem a polarizációra, így csaknem a társadalom egészének érdekeit képesek voltak megjeleníteni. Az egyre gyorsuló modernizáció következtében azonban a szociokulturális miliók fokozatosan felbomlottak, és a hagyományos néppártok meglehetősen nehéz helyzetbe kerültek. Programjaikat a társadalmi közép felé irányították, hogy a választók többségét elérjék, ez azonban ahhoz vezetett, hogy az egykor a politikai spektrum szélein található politikai erők ugyanazt a választói réteget célozták meg, és nagyjából ugyanannak az értékrendnek és érdekkörnek akartak megfelelni. Még ha a közép csupán egy politikai absztrakció volt is, a pártok programjai elkezdtek kísértetiesen hasonlítani egymásra. Nem voltak többé karakteres világnézeti programok, úgy tűnhetett, hogy a történelem valóban valamilyen ideológiamentes végkifejlet felé halad. Azzal, hogy a nagy pártok a társadalmi közepet célozták meg, megnyitották a politikai teret az olyan csoportosulások előtt, amelyek ideológiailag nem voltak feltétlenül szélsőségesek, de tudatosan egy-egy társadalmi csoporttal azonosították magukat, vagy annak nevében léptek fel, és ezzel véglegesen elmozdították a hagyományos politikai törésvonalakat. A fő választóvonal már nem a hagyományos bal-jobb ideológiai törésvonal volt, ezért a politikai ellentétek sem ezek körül kristályosodtak ki. (Vö. Habermas 2016)

A politika elkezdett egészen másról szólni. A szociális kérdések helyébe identitáskérdések léptek, és a konkrét társadalmi és gazdasági érdekek helyett az etnikai, vallási és kulturális dimenziók kerültek előtérbe. Ez természetesen nem azt jelentette, hogy a szociális kérdések végleg eltűntek, vagy hogy az identitás problémái korábban ne léteztek volna, de utóbbiak jelentősége

hirtelen megnőtt, amint a hagyományos pártok konkurenciát láttak az ezeket megjelenítő és váratlanul sikeres politikai csoportosulásokban. Ez volt az identitáspolitikák születésének pillanata, ami alaposan átalakította mindazt, amit a politizálásról és a politika értelméről gondoltunk.

„Méregző polarizáltság”

Minden politikai közösségre nagy veszélyt jelent, ha a polarizáció túlzott mértékű, mert nemcsak radikalizálja az álláspontokat, hanem szinte lehetetlenné teszi, hogy azok valamilyen módon közeledjenek egymáshoz. Ez a fajta polarizálás alapján véve egy közelebről nehezen megragadható, de ideológiailag mégis hatásos állapotot jelez, amely azt eredményezi, hogy a pártok vagy egyéb politikai csoportosulások egymással összebékíthetetlennek tűnő nézeteket képviselnek, amelyek a pártprogramokban nem feltétlenül csapódnak le, de a közbeszédet alapvetően meghatározzák. Az ilyenfajta politikai polarizáció alatt az ellentéteknek és vitáknak azt a formáját értjük, amelyben a politikai szereplők nagyon különböző értékeiket, beállítódásaikat és meggyőződéseiket a politikai nyilvánosságban olyan módon fejezik ki, hogy azzal magukat más politikusoktól vagy pártoktól nemcsak megkülönböztetik, hanem el is különítik. A politikai szereplők az identitásteremtő különbségeket emelik ki annak érdekében, hogy a politikai viták tartalmi és formai meghatározásában elnyerjék azt a pozíciót, amelyből kiindulva azt folyamatosan meghatározhatják, illetve kézben tarthatják. Mindez elsősorban a saját politikai elképzelések kifejezéséről szól, és kevésbé arról, hogy azokat más nézetekkel ütköztessék, illetve más politikai szereplőkkel megvitassák, netán elfogadtassák. A tárgyalásos megoldásokat és kompromisszumkeresést az ilyen politizálás semmilyen szempontból nem támogatja, a politikai diskurzus hangsúlyát sokkal inkább az antagonizmusokra helyezi.

A polarizált szemlélet kettéosztja a társadalmat, így a mi és az ők internalizálódik, ami az ellenfelet immáron nemcsak ellenséggé alakítja, hanem magára nézve fenyegetésnek tekinti. Miután a mindenkori másik oldal jelentőségét és veszélyét messze eltúlozza, azzal nemcsak jelzi a megosztottságot, hanem mozgósít is. Ennek köszönhetően megszűnik a pólusok közötti mindenféle párbeszéd, és így a kompromisszum lehetősége is, ami már viszonylag rövid távon is a politikai közép, és így a mérsékelt vélemények eróziójához vezet, márpedig Árisztotelész óta tudjuk, hogy minden jó politikai rendnek a középre kell épülnie. (Münkler 2014, 51–52) Ha a társadalmat a szélsőséges nézetek alapján osztják ketté, akkor azzal nemcsak a közepet pusztítják el végleg, hanem a pluralitást is, ami nemcsak emberi létünk alapvető sajátossága, hanem egyéniségünk garanciája is egyben. A polarizált pozíciók végső soron olyan „monomitoszok”

(Marquard 2001, 82–87), amelyek csak akkor képesek gyengíteni egymás hatalmát, ha sok van belőlük, mert: „Az ember rászorul a többes számra. Még az idő szűkén is enyhíthetünk, a szűkösségen, amely abból fakad, hogy egyetlen életünk van, ha az életet többes számban ragozzuk: azzal, hogy vannak embertársaink, és velük csevegve egy kicsit az ő életüket is éljük. És egyáltalában is: az emberek – véges lényekként – nem eredendő szuverenitásunknál fogva szabadok, hanem mert több valóság – több meggyőződés, több történet, több mítosz, több vallási többség, több politikai formáció, több gazdasági hatalom, több szokás, több kultúra és több más determináns – létezik, hogy meghatározzanak bennünket, csak hogy a determinánsok e túlekedésében egymást is korlátozzák ők a determinációban; az emberek pedig szert tehetnek a kizárólagos markolásukkal szemben élvezett individuális szabadságra: *sola divisione individuum*.” (Marquard 2001a, 10)

A polarizáció folyamata minden esetben egyértelműen előrevetíti a demokratikus rend alapvető normáinak hanyatlását, amelyek a toleranciában, az önmérsékletben és a kompromisszumra való törekvésben öltének testet. A polarizált politikai csoportok ezeket megvetik és sokkal inkább az erő demonstrálásában hisznek, amiből azt a következtetést vonják le, hogy minden kompromisszum a gyengeség kétségbevonhatatlan jele, vagy az ellenségnek tett engedmény. Ez a fejlemény szinte szükségszerűen azzal a következménnyel jár, hogy az ellenzék legitimitását, mi több létjogosultságát is kétségbe vonják, ami egészen addig terjedhet, hogy az ellenzéket, vagy akár csak az ellentétes véleményeket nemcsak károsnak, hanem veszélyforrásnak is tekintik. A korrekció lehetősége nemcsak nem kívánatos, hanem egyenesen hátrány, sőt az állítólagos egységre leselkedő veszély. A polarizáló politika a demokratikus rendszereket jellemző hatalommegosztást, a fékek és ellensúlyok rendszerét, a független intézményeket már csak szükségtelen akadékoskodásnak tekinti, amelyek a jó oldal kibontakozásának, azaz hatalomkoncentrációjának szükségtelen akadályát képezik.

A polarizáló logika sajátossága, hogy az a maga értékeit és fogalmait abszolútnak tekinti, éppen ezért azokat az élet minden területére kiterjeszti. A polarizáló szemlélet elárasztja a kultúrát, a művészetet, a tudományt és a sajtót, a kiválasztás szempontja kizárólag a lojalitás lesz, minden önállóság vagy a pártos pozíciók felett állás, a szakértelemre és művészi képességekre való hivatkozás gyanús. Már nem csak a politikusok állnak egymással szemben, a frontvonal meghosszabbodik a fejekben. Két diametrálisan szembenálló tábor létezik, jóllehet az ellentét néhány elképzelt identitásелеmre korlátozódik, de ez lehetetlenné teszi annak felvetését és megtárgyalását, ami összeköti vagy összekötheti a társadalom tagjait. Jellemző módon a polarizáló csoport általában magának vindikálja vagy kisajátítja azokat az identitásteremtő elemeket, amelyek integrálni képesek a társadalom

egészet. Ha valamely csoport úgy véli, hogy csak ő reprezentálja az egészet, csak ő szólalhat meg a nemzet nevében, akkor az eredetileg integráló kategóriákból és szimbólumokból kirekesztésre alkalmas kategóriák lesznek.

Az identitásokat minden konstruált jellegük ellenére abszolútnak tekintik az érdekekhez képest. Az érdek szó magyar nyelvből hiányzó eredeti jelentése az *inter-est*, ami köztünk van, azaz, ami összeköt, és ami el is választ. (Arendt 1989, 172–173) Ez arra utal, hogy mindkettőnkhez hozzátartozik, tehát nem abszolút, hanem éppen kompromisszumra hajlamos és alkalmas. Az identitást gyakran más identitással szembeállítva, abszolút ellentétekben képzelik el, amelyekről nem lehet tárgyalni, és nem lehet valamilyen észszerű kompromisszummal feloldani. Az identitásokhoz általában az az elképzelés kapcsolódik, hogy azokról nem lehet vitatkozni, hiszen azonosnak tekintjük önmagunkkal, ezért semmit sem vagyunk hajlandók feladni belőlük, olyan világot képviselnek, amelyben az értékek nemcsak abszolútak, hanem erkölcsi töltettel is rendelkeznek. Mivel többnyire nem egyetlen gondolati elem köré csoportosulnak, azt feltételezik, hogy más identitáselemekkel szükségszerűen kapcsolódnak össze, miközben ez egyáltalán nem szükségszerűen van így. A róluk szóló viták egészen odáig fajulhatnak, hogy azokban már nem egyszerűen vélemények állnak egymással szemben, hanem végsőnek tekintett igazságok, amelyek nem tűnnek meg más igazságokat. Az identitáskonstrukciók az egész csoportra vonatkozó igénnyel lépnek fel, ennek megfelelően olyan ellenséget konstruálnak, akivel már nem kell vitatkozni, elég megvonni tőle minden erkölcsi integritást, sőt emberi vonást. Ennek nyomán egyre drasztikusabb megfogalmazásokkal állnak elő, amelyek minden határt átlépnek, minden tabut ledöntenek, és ezzel folyamatosan provokálnak. A provokációk nem egy légtérben léteznek, hanem a társadalomban folytonosan jelen levő frusztrációra és ressentiment-ra építenek. Saját maguk politikai pozícióját erkölcsi pozícióvá avatják, így magasabb rendűnek tartják, miközben a politikai ellenfelek nézeteinek tisztességét kétségbe vonják, és morálisan diszkreditálják. (Merkel 2021, 53–54) Az eredendően társadalmi és gazdasági ellentétek, amelyek valamilyen tárgyalással és kompromisszummal még megoldhatók voltak, manapság többnyire kulturális és morális köntösben jelennek meg, így sokkal inkább a társadalmi vagy politikai csoporttal való azonosulás lesz a jó és a rossz megítélésének egyetlen érvényes kritériuma.

A polarizáció okai és következményei

A polarizáció okai és következményei sokfélék. (Jun 2021, 194) Az okok egy része társadalmi és politikai adottság, más részük viszont tudatos politikai cselekvés és kommunikáció eredménye.

Kiemelkedően fontos a társadalom folyamatos fragmentálódása, és ezzel párhuzamosan az egymással versengő identitások megszorodása, jóllehet ezek még nem szükségszerűen vonják maguk után a polarizációt. Ha azonban ennek nyomán különböző, egymással vetélkedő identitáspolitikák alakulnak ki, akkor azok nem nagyon hagynak helyet a politikai intézmények révén kialakított kompromisszumoknak.

A polarizáció talán legpregnansabb oka és következménye egyben az internetes médiahasználat, mert valójában semmi sem kelti jobban a polarizált politika érzését, mint a különböző fórumokon folyó polémiák. Ennek köszönhető, hogy sokan sokkal mélyebbnek tartják a megosztottságot, mint amilyen az valójában. A probléma lényege, hogy az interneten tapasztalható verbális agresszió miatt ott is polarizáltságot lehet érezni, ahol az nincs jelen. Az anonimitás nagyon „felbátorít”, és olyan dolgok kimondását is lehetővé teszi, amit szemtől szemben biztosan nem vállalnának fel. Jóllehet a radikális kommentelők viszonylag kevesen vannak, mégis a mélységes megosztottság érzését keltik, amit aztán az olvasóközönség a társadalom egészére kivetít. Az elvadult nyelv és a verbális erőszak nem tűri az érveket és az ironiát, ami visszavonulásra készteti a mérsékelt hangokat, miközben ezzel át is adják a terepet a radikálisoknak. Ezzel megpecsételődik a kommunikációs terek izolációja, ami minden további korrekciós lehetőséget minimalizál, kizár vagy egyszerűen értelmetlenné tesz.

A fentiekből fakadóan a politikai polarizálódás egyik legnagyobb veszélye, hogy már nemcsak a vélemények vitatottak, hanem a legnyilvánvalóbb tények is. A szembenálló felek már a tényekben sem tudnak megállapodni, márpedig a tények szilárd talaja nélkül képtelenek vagyunk tájékozódni a világban. A tapasztalás bizonyosságát a tények szavatolják, és biztosítanak ezzel keretet a politikai együttélés számára. Vita és vélemény nem léteznek tények nélkül. A véleménynek kell hogy legyen valamilyen vitathatatlan tárgya, különben értelmetlen minden vita. „A tények áthatják a véleményeket, s a különféle érdekek és érzelmek keltette vélemények igen eltérőek és mégis helyénvalóak lehetnek, amennyiben tiszteletben tartják a tényigazságot. A vélemény szabadság csak komédia, ha nincs biztosítva a tényszerű információ, és ha maguk a tények nem kétségbevonhatatlanok.” (Arendt 1995, 244)

A problémát tovább bonyolítja, ha a tényeket és a véleményeket szándékosan, a politikai érdekeknek megfelelően összekeverik, és a politikai ellenfelek által hivatkozott tényeket egyszerűen véleménynek, a saját maguk által hangoztatott véleményt pedig ténynek állítják be. Ebben az esetben a tények a véleményeknek rendelődnek alá, ami fokozatosan értelmetlenné teszi a vitákat. Manapság viszonylag pontosan nyomon követhető az a folyamat, amelynek során a tények véleményekké minősülnek át. A különböző forrásokból származó, egymásnak részben vagy

egészen ellentmondó információk jelentősen megnehezítik a tájékozódást a politika iránt egyébként érdeklődő polgár számára is. Ebben az esetben egy valótlan állítással nem egyszerűen az a cél, hogy elhitessék vagy elfogadtassák, hanem hogy a tényszerű cáfolatot is véleménnyé alakítsák át. Addig ismétlik a hazugságokat, amíg a másik fél ki nem merül, és mivel tényei és érvei hosszú távon is hatástalannak bizonyulnak, így ugyanolyan véleménnyé válnak, mint a hazugságok. Minden megkérdőjeleződik; igazság és hazugság csupán egy-egy ellentétes vélemény lesz, de előbbinek már nincs hatalma az utóbbi felett. Folyamatosan tompul az ember érzékelése, elbizonytalanodik, már nyilvánvaló dolgokról kezd vitatkozni, és ezzel végképp elmosódik a képzelet és a valóság közötti határvonal, ami a politikai polarizáció melegágya.

Polarizálás versus politizálás

A polarizálódás mindig folyamat, ami azonban nem egyenletes és nem szimmetrikus. Minden társadalomban vannak identitáson alapuló kulturális törésvonalak, amelyeknek kiemelkedő jelentőséget tulajdonítanak, és amelyeket teljesen figyelmen kívül hagynak. Ezek a törésvonalak minden társadalomban léteznek, jelentőségük pedig attól függ, hogy a politika hogyan akarja felhasználni őket, tompításától, vagy éppen kiélezésétől remél több hasznot. Azoknak, akik ezeket az ellentéteket ki akarják használni, általában nem kell új ellenségképeket alkotni vagy ellentéteket kitalálni, sokkal jellemzőbb, hogy a politikához kapcsolódó negatív érzelmekre vagy az általános rossz közérzetre alapozva ezeket új tartalommal töltik meg, illetve új hangsúlyokat adnak nekik, miközben mozgósítják híveiket. Ez a mozgósítás általában csak a társadalom egy csekély, de annál hangosabb részét éri el, akik aztán viszonylag könnyen radikalizálhatók, sőt bizonyos esetekben militarizálhatók, így az erőszakról sem riadnak vissza, még ha ez gyakran verbális erőszakban merül is ki.

A demokrácia próbája nem az, hogy megjelennek-e szélsőséges és polarizáló politikusok, hanem az, hogy teret kapnak-e, illetve hatalomra jutnak-e. Minden demokráciában vannak szélsőségesek és szélsőségek, a kérdés az, hogy van-e játéktérük, képesek-e pártjukat, politikai irányzatukat, netán a társadalom jelentős részét minden jobb belátásuk ellenére is maguk alá gyűrti, és azokat a polarizáló megosztás nevében mobilizálni. A demokrácia ideálja az, hogy különböző eszmék egymással versengenek. A realitás azonban az, hogy a mai viták jelentős része szándékosan érvelésre alkalmatlan, és ennek köszönhetően a politikai táborok egymástól egyre jobban elidegenednek, és maga a politizálás is a székértáborok küzdelmének formáját ölti. Márpedig a polarizálódás nem azonos a politizálással. Az, hogy a politika a maga polarizált formájában az élet minden területére

benyomul, csak azt jelenti, hogy mindent a polarizálásnak rendel alá, miközben a politizálást, annak legelemibb értelmében, mint a közös ügyek megvitatását, messzemenően elhanyagolja, vagy egyenesen lehetetlenné teszi. A polarizálás lényegében nem politizál, hanem éppen ellenkezőleg, apolitikussá tesz azzal, hogy elriaszt a politikától. A „ne politizáljunk” felszólítás ugyan látszólag a konfliktus kerülését jelenti, valójában azonban lemond arról, hogy közös dolgainkat, a természetes nézetkülönbségeinket megvitassuk. Márpedig, ha az állampolgárok távol tartják magukat a közügyektől, akkor utat nyitnak az uralom olyan formái felé, amelyek nem azt keresik, ami összeköt, hanem azt, ami elválaszt. Ha a társadalom apolitikussá válik, akkor nem kell egymással beszélni és vitatkozni, nem kell egymást meggyőzni, nem beszélve arról, hogy az uralmon levők is azt csinálnak, amit akarnak. A mai politika alapvetően perszonalizált, így, ha sikerül a polarizáltságot egyetlen személyben összesűríteni, akkor már csak a kritikátlan imádatnak és a vak gyűlöletnek marad hely. Egy politikai döntést meg lehet vitatni, lehet vele egyetérteni, és lehet kompromisszumra törekedni, de nem lehet imádni vagy gyűlölni. A szélsőséges érzelmek átítatják a politikát, miközben valójában lehetetlenné teszik a politizálást. Az apolitikusság és a polarizáltság kéz a kézben járnak, márpedig, ha ez a politizálás jellemző módja, akkor nincsenek valódi alternatívák és nem léteznek a döntésekért való felelősségvállalás sem. Ha az emberek nem vitatkoznak egymással, akkor nem is fogják megoldani a közös problémáikat, a demokratikus mechanizmusok kiürülnek, az intézmények elvesztik funkciójukat, a polgárok végleg elfordulnak a közügyektől, és nem marad más, mint a megnyerhetően hideg polgárháború.

Irodalom

- Arendt, Hannah (1989): *Vita Activa oder Vom tätigen Leben*, München-Zürich, Piper.
- Arendt, Hannah (1995): Igazság és politika, *Múlt és jövő között*, Budapest, Osiris-Readers International, 233–271.
- Habermas, Jürgen (2016): Für eine demokratische Polarisierung. Wie man dem Rechtspopulismus den Boden entzieht. Interjú, *Blätter für deutsche und internationale Politik*, 2016/11. 35–42.
- Jun, Uwe (2021): Im Zeichen von Pandemie und Populismus. Polarisierung in Deutschland, *Bürger & Staat*, 2021/4. 190–196.
- Levitsky, Steven – Ziblatt, Daniel (2018): *A demokráciák halála*, Budapest, Kossuth.
- Lütjen, Torben (2021): Die amerikanische Lektion. Wie Polarisierung der Demokratie schaden kann, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 2021/17–18. 9–14.
- Marquard, Odo (2001a): A szkepszis mint a végesség filozófiája, *Az egyetemes történelem és más mesék*, Budapest, Atlantisz, 7–13.
- Marquard, Odo (2001b): A politeizmus dicsérete, *Az egyetemes történelem és más mesék*, Budapest, Atlantisz, 75–100.

- Mau, Steffen: KameloderDromedar? Zur Diagnose der gesellschaftlichen Polarisierung, *Merkur*, 2022/März, 5–18.
- Merkel, Wolfgang (2021): Moralisierung und Polarisierung als gesellschaftliche Signatur, *Neue Gesellschaft / Frankfurter Hefte*, 2021/7–8. 49–55.
- Münkler, Herfried (2014): Die Entstehung des Mitte-Paradigmas in Politik und Gesellschaft, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 2014/49. 49–54.

Néhány szerzőnkőről

- BALOGH LÁSZLÓ LEVENTE – a Debreceni Egyetem Politikatudományi Tanszékének docense. Fő kutatási területei: 20. századi politikai gondolkodás, emlékezet-politika, politika és vallás kapcsolata.
- BENKE ATTILA – filmtörténész, szerkesztő, filmkritikus. Felsőfokú tanulmányait az ELTE Bölcsészettudományi Karán végezte. Fontosabb filmes témájú tanulmányai a Magyar Művészeti Akadémia kötetekben, a *Magyar Művészet*, a *Metropolis*, a *Pannonhalmi Szemle*, a *Filmvilág*, az *Irodalmi Magazin*, a *Képzés* és a *Filmszem* című folyóiratokban jelentek meg, egyéb írásai, publikációi és kritikái az *IGN Magyarország*, a *Prae.hu*, a *Kulter.hu* és a *Jelenkor Online* portálokon olvashatók.
- E. CSORBA CSILLA – történelem–francia szakos tanári és művészettörténész diplomát szerzett az ELTE-n. 1975-től 2016-ig a Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM) munkatársa, 2005-től 2016-ig az intézmény főigazgatója. Több mint négy évtizedes múzeumi pályája során több tucat hazai és külföldi kiállítás kurátora, szervezője. A fotó iránti érdeklődése végigkísérte szakmai útját, e témában megjelent önálló kötetei: *Magyar fotográfusnők 1900–1945*, Enciklopédia Kiadó, 2001; *Székely Aladár. A művészi fényképezés 1870–1940*, Vince Kiadó, 2003; *Máté Olga fotóművész*, PIM – Helikon, 2006; *Ady, a portrévá lett arc*. Ady Endre összes fényképe, PIM, Budapest, 2008; *Arany János és a fényképezés. Ország Antal fotográfus (1821–1878) pályaképe*, PIM, 2019; *Új vizeken. Írók és művészek Székely Aladár műtermében*. PIM, 2020.
- FLECK ZOLTÁN – az ELTE ÁJK tanszékvezető egyetemi tanára, jogász, szociológus, kutatási területe a jogállam, jogállami intézmények jogszociológiája, jogászképzés. Jogszociológiát, jogelméletet, társadalomelméletet oktat.
- SCHÉLL GERGELY – tanácsadó szakpszichológus, családterapeuta. Magánellátásban pszichológiai konzultációt és párterápiát folytat felnőtt klienseivel. Jelenleg EMDR traumaterápiát tanul.
- SIMON TAMÁS LÁSZLÓ – bencés szerzetes, magyar–angol szakos tanár. Biblikus teológiából Rómában a Gregoriana egyetemen szerezte PhD-jét. 2000 óta Rómában a Pontificio Ateneo Sant’Anselmo egyetem teológiai fakultásán tanít Újszövetséggel kapcsolatos tárgyakat. Önálló monográfiák: *Identity and Identification: An Exegetical and Theological Study of 2 Sam 21–24* (2000); *Hozzátok szavakat magatokkal!* (2007); *Hagyományok dialógusban* (2007); *Nem írások, hanem írástudók* (2008); *Nem csak Isten evangéliumát* (2009); *Az üdvösség mint esély és talány* (2009); *A kezdetek varázsa és lendülete* (2012); *A ki nem mondott és az el nem mondható – Bibliai példák az elhallgatás kommunikációs szerepéről* (2020). 2014-ben a Pannonhalmi Főapátság az ő fordításában adta ki az *Újszövetséget*, 2020. februárjában a Bencés Kiadó az ő fordításában jelentette meg a *Zsoltárok könyvét*.
- TÓTA PÉTER BENEDEK – teológiát, angol és magyar irodalmat tanult, a társzművészetek érdeklik. A Pázmány Péter Katolikus Egyetemen az Angol Irodalmak és Kultúrák tanszékén angol irodalmat tanít. Legújabb kutatásai sora a pannonhalmi bencés szerzetesközösség barokk ebédlőjéhez kötődik. Hieronymus Bosch művészetével mintegy 44 éve került kapcsolatba.

Szeretni az ellenséget?

Ha a mindennapi életünkől tekintve szembesülünk az ellenség szeretetének lehetőségével, a kétely és ellenkezés természetes. Hogyan is lenne lehetséges, ha nem képmutatással, hazugsággal, álságos gesztusokkal? A zavar úgy oldható, ha pontosabb fogalmakat használunk: milyen szeretet és ki az ellenség?

Hannah Arendt szerint a nyilvánosság megöli a szerelmet, a politikai használatban hazugsággá, álságossá válik.¹ Milyen az a szeretet, amely túri a köz jelenlétét? Melyik az a szeretet, amelyet kiterjeszthetünk szeretteinken túlra? Arról a szeretetről lehet ebben az értelemben beszélni, amit a görögök *Agapénak* neveztek. A cselekvésre nyitott, elsajátítható attitűd a másik ember iránt, pusztán azért, mert ember. Az idegenhez való udvarias, diplomatikusan, finom, érdeklődő közeledés, a dialógus esélyének fenntartása. Ezzel a típusú szeretettel lehetséges az együttműködéshez szükséges bizalom, az odafigyelés, ezen az alapon tud működni a meghallgatás képessége. A humanizmus ezt a civilizatorikus erőt hagyományozta ránk: a másik, az idegen szeretetét.

Ebből következően az ellenség, legtágabb értelemben az idegen, a más, a „radikális idegen”.² Úgy tűnik, önképeink fenntartását is szolgálja az idegen megkülönböztetése az azonostól, a sajáttól. Nem mindegy tehát, milyen szeretettel közelítünk: a szeretet, amely tagadja a különbséget, felszámolja a megkülönböztetést, elpusztítja a más, bekebelez, asszimilál. Pedig többnyire az idegen az elismerésért küzd, másságának elismeréséért, partnerként kezelésért. Számára nem adottak a hétköznapi élet

1 Arendt, Hannah: *The Human Condition*, The University of Chicago Press, Chicago, 2018.
2 Gyenge Zoltán: *Idegen és Más*, L'Harmattan, Budapest, 2020.

magától értetődései, receptjei, sémái, más konvenciók természetesek, ezért ellenségesnek érzékeli a közeget. Egy másik kultúrában ismerős, tehát szüksége van a szeretetre, emberi minőségének felismerésére és másságának elismerésére.³ Gyanítom, azért maradt aktuális vagy vált égetően fontossá ma újra az ellenség szeretetének ügye, mert az a helyzet, amelyben idegenek vagyunk, a modern, globális, kulturálisan sokszínű társadalomban igen gyakori. Megszűnt az otthon levés kényelme, állandóan az idegen helyzetében találjuk magunkat. Szokásos reakcióink gyorsan avulnak el, tapasztalataink érvényüket veszítik, tudásainkat folyamatosan megújítani kényszerülünk, a többiek reakciói kiszámíthatatlanok, gyakran felborul a normák, releváns információk fennálló rendszere, a világ megismerésének mintája. Alig vannak megállapodott élethelyzetek, az átmenet állandó. Ami nemrég természetes volt, ma különös és nevetséges, az elképzelhetetlen gyakorivá lényegült, az elfogadhatatlan és megvetett általánossá alakult. A normák változása azonban jelentős tehertétel. Elfogadni, hogy az idegent szeretni lehet, könnyebb, ha belátjuk saját idegenségünket, helyzetről helyzetre változó állandó igényünket arra, hogy másságunkat elismerjék.

A világon ma terjedő rasszizmus és kirekesztés e helyzet kezelésének egyéni és kollektív kudarca. E világkép magja a más gyűlölete, az idegen perverz elutasítása, ellenségként kezelése. Az idegen a változástól való félelemben élő ember ellensége. Akit nem egyszerűen megkülönböztetni, hanem megbélyegezni, kirekesztetni, megszüntetni kell, mert csak így őrizhető meg a világ stabilitása. A konzervatív világkép, szimbólumrendszer termékeny talaja lehet e lehetetlen, ezért agresszívvá váló megőrzési programnak. A más, az idegen végtelenül változatos, a világ és az ember, a kultúrák plurális szerkezete ijesztőnek tűnhet annak, aki elutasítja megismerésüket, vagyis a közel kerülést az idegenhez. Közel kerülni, kíváncsinak lenni pedig csak bizonyos fokú szeretettel lehet. Idegen életek megismerése dialogikusan lehetséges, beszélgetéssel, meghallgatással, megértéssel, empátiával. A mindennapi fasizmus, amely soha nem tűnt el, és most újra erősen terjedőben van, a gyűlöletet veszi igénybe és elutasítja a közelkerülést, a párbeszédet. Nem tekinti partnernek az idegent; úgy gondolja, nincs mit megismerni vele kapcsolatban, készen állnak a tudások. Megérteni és nyitottságot mutatni a gyengeség jele lenne az erő kultúrában hívónek. A militarizmus, hierarchia, hatékonyság, verseny, szexizmus a más elutasításának kontextusa, a gyengeségtől való félelem kultúrája.⁴ Politikai szimbólumait, ideológiáját, beszédmódjait, nyelvezetét és hatalmi használatát jól ismerjük.⁵

3 Schütz, Alfred: Az idegen, in Hernádi Miklós (szerk.): *A fenomenológia a társadalomtudományban*, Gondolat, Budapest, 1984.

4 Tiburi, Marcia: *The Psycho-cultural underpinnings of everyday fascism. Dialogue as Resistance*, Bloomsbury, London, 2022.

5 Sik Endre – Lázár Domokos: A Moráispánik-Gomb 2.0, *Mozgó Világ*, 2019/11. 15–32.

Hogyan válhatott a hosszú béke korszakában, az erőszak mérséklődésének folyamatában újra ilyen kézzelfoghatóan erőssé az erő kultusza, a gyengével szembeni új barbarizmus?⁶ Miért olyan sok a gyűlölet a szeretettel szemben? A közbeszédet a harag, gyűlölet és félelem lepte el, mintha a félelem a politikai gépezet motorja lenne. Így a civilizáció belülről gyengül, átadja magát az erőszak kultuszának, az idegen szeretete szégyellni való vagy hazug. Erős és primitív politikai logika gerjeszteni a félelmet, elbizonytalanítani a hétköznapi élet kereteit, ellenséget megnevezni és a gyűlöletet felé irányítani. De a félelmetes, ellenségesnek beállított idegennel szembeni gyűlölet a világgal szembeni bizonytalanságot is növeli, hiszen mindannyian idegenek vagyunk. Az új demokráciák némelyikében hatalomra került új autoritarianizmus sikeréhez hozzájárul, hogy a régi demokráciákban is erősödik a barbarizmus. Az új barbárok szakadékot feltételeznek a mi és az ők között, tagolatlan, homogén csoportként érzékelik a saját közösségüket, jobban szeretnek zsarnok uralma alatt élni, zavaró vagy ismeretlen számukra az autonómia. Azok a barbárok, akik úgy tekintenek az idegenekre, mint nem emberekre, szemükben a más radikálisan különbözik, tehát ellenség. Ezzel szemben a civilizált ember képes elismerni az idegen ember voltát, legyőzni etnocentrizmusát és rasszizmusát. A barbárság biztos jele az a vélekedés, hogy a saját, az általunk jobban ismert kultúrában: fehér, „keresztény”, heteroszexuális férfi csoport az egyetlen elfogadható emberi kategória, minden mással szemben védekezni kell, mert alacsonyabb rendű, idegen és ellenséges, ki kell rekeszteni a saját csoport védett életkeretéből. A szeretet a civilizáció nyelve. Ezen a nyelven lehetünk barátságosak, vendégszeretők, elfogadók, erőszakmentesek és nyitottak az ismeretlennel, idegen másokkal szemben.

Eredetileg, a felvilágosodás eszméire támaszkodó modernitásban úgy gondoltuk, hogy az intézményeink ezt a nyelvet tanítják, tehát a civilizáció stabilitásának biztosítékai. Ez a magabiztos illúzió legkéseőbb a holokausz következtében elpárolgott. Azóta tudjuk, hogy tudatosan és folyamatosan karban kell tartani a civilizáció esélyét lehetővé tevő intézményeket. Ez a tudás azonban elégtelenné vált, mintha belekényelmesedtünk volna egy törékeny hosszabb békés időszak nyugalmaiba. Újra vészesen lecsökkent a szeretet civilizációs ereje. A modernitás szocializációs intézményei gyakran alulteljesítenek a civilizációs minták fenntartásában, az iskola, az egyházak, a család és az állam megszűntek támogatni ezt a folyamatot. Mintha a béke, az együttműködés, a megértő viselkedés önfenntartó lenne. Mintha nem lenne elég történelmi tapasztalat az ellenkezőjére. A jó intézmények karbantartást, odafigyelést igényelnek. Az intézmények jó irányú, tudatos formálása dialogikussá, nyitottá tétele teremtheti meg a demokrácia feltételeit. Különösen így van ez, ahol a ha-

6 Todorov, Tzvetan: *The Fear of the Barbarians. Beyond The Clash of Civilizations*, The University of Chicago Press, Chicago, 2010.

gyományok a szögesdrótokból szőtt határok tapasztalatára épülnek, ahol a határhúzás a lélek szerves részévé vált, ahol a felszabadulás utáni generációk is küzdenek a belső szögesdrótokkal.⁷

Döntéseink jelentős részét a kollektív tudat által létrehozott és megerősített intézményekre bízjuk. Ezek segítenek eligazodni a világban és szervezik a hétköznapi élet megkülönböztetéseit, például az azonos, ismerős és a más, idegen megkülönböztetését. A közösség és benne minden szubjektum felelőssége, hogy ezek az intézmények milyen gondolatkollektívát, gondolkodási stílust alakítanak ki.⁸ Ha szimbolikus univerzumunk a másiktól való félelemre, az elidegenedésre, az idegen démonizálására, fenyegetésként érzékelésére épül, akkor nincs tere az idegen szeretetének, a más elfogadásának. Az ilyen világkép lehet az identitással kapcsolatos patológiák következménye, a heveny és gyakori változások által okozott bizonytalanságok elleni védekezés, ami hazug és monolit egységképzetekben, például nacionalizmusban, tribalizmusban ölt testet. A demokratikus intézményrendszer, amíg őszintén az együttműködést és a különbözőség elfogadását tekinti alapjának, védelmet nyújthat a legrosszabb következményekkel szemben. A világ egy jelentős része azonban nem képes erre, a barbarizmus visszatérte fenyeget.

A barbarizmus politikai rendszere a kivételes állapot. Ilyenkor nem kell meghallgatni az ellenvéleményeket, a félelem korlát nélkül uralkodhat a párbeszéd felett, a heteronómia az autonómia felett, a kirekesztő szabályok a befogadás helyett, a határok lezárása a humánus felett. A kivételes állapotban a centrális hatalom számára a korlátok tűrhetetlenek. Így intézményesül a kisebbség, a másság gyűlölete. Mielőtt ez a konstelláció teljesen felszámolná a politikát, anti-intellektualizmusával, a gyengéket védő jogok elleni támadásokkal, a szolidaritás megvetésével végletekig erősíti a gyűlöletet. Nincs más politikai termék, a gyűlölet könnyen eladható, erőfeszítés nélkül befogadható a gerjesztett félelem légkörében.

Egyetlen ellenerő képzelhető el, amely képes lenne lassítani, megállítani a barbarizmust, ösztönözni a visszafordulást a civilizált társadalmi állapotok felé. A dialógus, nyitottság, párbeszéd, vagyis a szeretet politikája. Nem a propagandisztikus, hazug ideologikus szeretet-jelszavak politikája, ami az azonos szereteténél soha nem jut tovább, hanem az idegen szeretetének gyakorlata „A dialógus a kirekesztés propagandájával elfoglalt társadalmi tudat felszabadításának eszköze.” A különbözőség felszámolásának gyűlölet-nyelvezetével szemben a szeretet, elfogadás nyelvezete képes az idegent elismerni.

Gyaníthatjuk, hogy az állami politikává emelt gyűlölet nem létezik a társadalom szövetében jelen levő méreg, a kirekesztés,

7 Földényi F. László: *Szögesdrótok, avagy hol fekszik Közép-Európa?* Az ész álma. 33 esszé 2000–2007, Kalligram, Budapest, 2008, 273–278.

8 Douglas, Mary: *How Institutions Think?*, Syracuse University Press, Syracuse, 1986.

rasszizmus, idegengyűlölet, intolerancia nélkül. Az elvetemült szándékú hatalom intézményei legitim nyelvet adnak ehhez, felszabadítják a civilizálatlan gyűlöletet, előállítják az ellenséget, akit gyűlölni lehet. A fal, határ, határzár, szögesdrót ennek megfelelő szimbólumok, amelyek a biztonság illúzióját sugallják; a fegyverek, az erő az egyetlen menedék az ellenséggel szemben. Fizikai erő kell az idegen távoltartásához. Ezzel elképzelhetlenné válik a másokban fellelni a közöst, és megérteni, elfogadni. Az ilyen politikára épülő államok homogenizálják a társadalmat, vagyis értelmetlenné teszik a politikát. Egyféle identitás létezik, amit az állami hatalom ereje képes megvédeni a sokféleség, keveredés veszélyével szemben.

A megismerés lehetősége, a dialógus kognitív gesztus az ismeretlennel, idegennel szemben. Az erőszakos hatalom szerint az ellenséget nem érdemes megismerni. Vagyis a világ félelmetessége nem csökkenthető a tudással, környezetünk értelmezéséhez elegendőek a készen kapott ideológiai toposzok. A zárt társadalom logikája önfelszámoló, mert homogén masszává alakítja a plurális társadalmat. Demokráciához azonban társadalom szükséges. Tehát az idegen gyűlölete, létének tagadása a társadalom öngyilkos lépése. Az ehhez vezető út a félműveltség apoteózisa, a dichotómiákra, feloldhatatlan bináris szembenállásokra redukált valóság, az átmenetek, változatok, árnyalatok, színek, ellentmondások és autonómiák elutasítása. A saját, az ismert barát, az idegen, ismeretlen ellenség. Úgy tűnik, a modern világ végtelen bonyolultsága, sokfélesége nyugtalansággal tölt el sokakat, a rájuk kényszerített plurális identitás elleni védekezést az autoriter hatalom ajánlata segíti. A világ és az én leegyszerűsítése megnyugtató lehet azoknak, akik menekülnek a bonyolult pluralizmus, a megismerés terhe elől. De az idegen, a mások jogainak felszámolásáért fellépni szintén öncsonkító, hiszen mindenki jogosultságai sérülnek bizonyos polgárok vagy bizonyos emberek jogainak megvonásával. A másik megvetése, az idegen ellenség gyűlölete végső soron lemondás a saját autonómiáról. A magunk érdekében lenne észszerű a pozitív érzelmek, a szeretet emancipációja, az idegen elismerése és a megismerés esélyének biztosítása. Ez a tudás vágyával jár, a kész toposzokkal szembeni kritikai attitűd kialakulásával, a dialogikus habitus megszületésével, amely a meghallgatás képességével közelít az ismeretlen másokhoz. Nemcsak a másik emberről van szó, hanem a világhoz való viszonyról, a környezetért viselt felelősségről. A leigázás, gyarmatosítás, felhasználás, kiaknázás, a természet elpusztítása helyett a környezetre való rezonálás attitűdje azonos a másik, az idegen szeretetével. A vendégszeretet habitusát segít kialakítani, ha felfogjuk, hogy mindannyian vendégek vagyunk a világon.⁹

9 Rosa, Hartmut: *Resonance. A Sociology of Our Relationship to the World*, Polity, Cambridge, 2019.

Aki nem gyűlöli meg apját és anyját?

*A szülők iránti harag és annak lehetséges
megoldásai pszichológiai folyamatokban*

Előszó

Bizonyos életszakaszokban megnő annak a valószínűsége, hogy a szülők iránt érzett harag megjelenik, teret kap a személy belső világában. Már a korai életévekben, a normális fejlődés részeként megjelennek a kisgyermek gondozói irányába megélt negatív érzelmei. Valamivel később pedig a serdülőkor viharai, majd a szülőkről való leválás krízisei azok a szakaszok és átmenetek, amelyek jellemzően magukkal hozhatják a szülők iránti harag felszínre kerülését. Fiatal felnőttekkel dolgozva gyakran találkozom ezekkel az érzelmekkel. Szülő és felnőtt gyermekének kapcsolata átmenetileg ellenségesse is válhat, miközben a köztük lévő kötelék összekapcsolja őket.

A pszichológia kötődésnek nevezi azt a rendszert, ami a közelség-biztonság és a távolság-felfedező kíváncsiság szabályozását végzi legfontosabb kapcsolatainkban.¹ A harag fontos üzenetanyag lehet az aktuális életszakaszban, élethelyzetnek megfelelő távolság és függetlenség beállításában.

A gyermek idealizálja szüleit. A serdülőkor idején szükséges és természetes, hogy ezek a szent szobrok az élet kitüntetett pillanataiban ledőljenek, és helyüket egy realisabb szülőkép vegye át. Így nyílik tér egy reális párkapcsolati kép kialakítására is.

A kötődési rendszer nemcsak a szülő-gyermek kapcsolatnak, hanem a későbbi párkapcsolatoknak is az alapját képezi.² Elkerülhetetlen, hogy a korai életévekben a gyermek sérüléseket

1 Stern, D. N.: *A jelen pillanat*, Animula, Budapest, 2004, 85.

2 Johnson, S. M.: *Az érzelmekre fókuszáló párterápia gyakorlata*, Oriold, Budapest, 2016, 33.

szenvedjen el a kötődési szükségleteinek kielégítetlenségei miatt. A leggondosabb szülő sem tud mindig minden igényt kielégíteni. Ezek a sérülések – spontán vagy terápiás – feldolgozás hiányában a párkapcsolatban is éreztethetik hatásukat. Jelen írás indokoltságát az a 2013-as Hungarostudy kutatás is alátámaszthatja, amely szerint magyar felnőttek 70%-a bizonytalanul kötődik³ a kapcsolataiban.

Egyfajta mesterséges életszakasznak tekintem a terápiás hatású folyamatokba járás idejét. A pszichológiai konzultáció, pszichoterápia, párterápia, csoportterápiák stb. többé-kevésbé mindig érintik a múlt, a korai évek jelentős eseményeit, a szülő-gyerek kapcsolatot, a kötődést. Így a kötődési sérülések, traumák is terítékre kerülhetnek. A szülők iránti lojalitás és a „nem volt minden tökéletes” érzése könnyen konfliktusba kerülhetnek egymással. Ahhoz, hogy a jelen tünetei, a diszfunkcionális működések, problémák, traumák jól érthetőek és kezelhetőek legyenek, szükség van a sokszor felhőtlennek vélt gyerekkor újraértékelésére.

Az alábbi írásban egy alapvetően traumaszempontú, integratív nézőpontból tekintek rá erre a témára. Köszönöm a klienseimnek, hogy az esetrészletek közlését engedélyezték számomra.

Elefánt a hálósobában

*Elefánt voltam, jámbor és szegény,
hűvös és bölcs vizeket ittam én,
a dombon álltam s ormányommal ott
megsímogattam a holdat, a napot,*

*és fölnyujtottam ajkukhoz a fát,
a zöld cincért, a kígyót, a kovát, –
most lelkem: ember – mennyem odavan,
szörnyű fülekkel legyezem magam – –
(József Attila: Medáliák, részlet)*

Egyszer, amikor Siva hosszú távollét után hazatért, Ganésát anyja, Párvatí ajtajában őrként állva találta. Siva be akart lépni, de Ganésa megállította. Mivel nem gondolta, hogy a fia távolléte alatt így felnőtt, Siva levágta a fejét. Amikor később tisztázódott a helyzet, Párvatí rávette Sívát, hogy keltse életre a fiát. Ez azonban csak úgy volt lehetséges, hogy Siva annak az élőlénynek a fejét helyezi vissza Ganésa nyakára, akit először meglát. Ez az élőlény pedig egy elefánt volt.

(A Terebess Ázsia Lexikonból)

*Tejfoggal kőbe mért haraptál?
Mért siettél, ha elmaradtál?
Miért nem éjszaka álmodtál?
Végre mi kellett volna, mondd?
(József Attila: Karóval jöttél, részlet)⁴*

Egy felnőtt férfi kliensem az egyik ülésen elmesélte, mennyire megnyugtatóan hatott rá gyerekkorában, mikor szülei szeretkezésének hangjait hallgatta éjszakánként átszűrődni a szomszéd szobából. Mosolygott, miközben ezt megosztotta velem.

Néhány üléssel később egy hétköznapi eseményt beszélt el a mostani, felnőtt életéből. A számomra semlegesnek tetsző családi jelenet közben úgy érezte, szerettei nem figyelnek rá eléggé. Kérdésemre, hogy érzett-e korábban hasonlót, elgondolkodott. „Talán nem volt teljesen normális, hogy gyerekként végig kellett hallgatnom a szüleim szeretkezéseit – mondta. – Amikor szeretkeztek, legalább nem veszekedtek. Folyton fülelnem kellett, minden rendben van-e.” Miközben ezt megosztotta velem, nem mosolygott. Inkább szomorúnak és gondterheltnak tűnt az arca. Szemmel látható volt, hogy a gyerekkor traumaidőben ragadt, megterhelő emléknymai rátaláltak helyükre az önéletrajzi emlékezet könyvtárszobájában. Az idealizált szülők szobra ledőlt, és átadta helyét egy realisabb belső képnek.

Freud írta le az általa (férfiak esetében) Ödipusz-komplexusnak elnevezett jelenséget, amikor normális pszichoszexuális fejlődése egy pontján a gyermek vonzódást kezd érezni ellenkező nemű szülője iránt. Eközben az azonos nemű szülőtől félni kezd: attól tart, hogy emiatt a vonzalom miatt apja kasztrálni fogja. Magam is többször találkoztam azzal a családi problémával, hogy a féltékeny kisfiú apját igyekezett anyjától távol tartani, és az apa közeledésére támadással, agresszióval válaszolt. Freud úgy gondolta, hogy a korai életévekben alakulnak ki azok a gócok, amelyek a későbbi élet problémáit okozzák. Az analízis gyakorlása során különös jelentőséget tulajdonított ezen életévek szexuális eseményeinek. Könnyű meglátnunk József Attila soraiban a (túl) korai szexuális élmény traumaképző hatását, ahogy az anyját apja ellenében őrző Ganésa történetében is felfedezhetjük az ödipális helyzet jellegzetes körvonalait.

Figyelemre méltó kiegészítéssel él egy későbbi analitikus, Heinz Kohut. Úgy véli, hogy a pszichoanalízis egyre inkább el fog távolodni attól, hogy *kizárólag* a korai évek jelentős eseményeivel foglalkozzék. Szerinte nem maguk az események a beszédesek vagy kórnemzőek, hanem az a családi légkör és azok a szülői személyiségek, amelyek közelségében ezek a jelentős történések egyáltalán végbemehetnek. A szülők szexuális együttlé-

4 Arra, hogy József Attila szövegei és az indiai Ganésa isten története a klaszikus pszichoanalízis mentén összekapcsolhatók, Csordás Zoltán festőművész, egykori gimnáziumi művészettörténet-tanárom hívta fel a figyelmem másfél évtizeddel ezelőtt.

tének kilesése vagy kihallgatása mögött fontosabbnak gondolja azt az empátiahiányt, a megfelelő visszatükrözés hiányát, ami abba az irányba tereli a gyermeket, hogy szülei szexuális életébe valamilyen módon belebonyolódjék.⁵

A legtöbb szülő, akivel munkám során találkoztam, rendszeresen vagy folyamatosan szorongott amiatt, hogy gyermekében kárt ne tegyen. Mégis, a legtöbben határozottan elutasították annak a gondolatát, hogy gyermekeik tünetei mögött a szülők párkapcsolatának vagy a családnak bizonyos – ma így mondanánk – diszfunkcionális működései állnak. Emellett gyakran hiányzott az a fejlődépszichológiai ismeretanyag is, amely kontextust adott volna az észlelt jelenségeknek, ezen keresztül pedig csökkentette volna kiszolgáltatottság- és tehetetlenség-érzésüket, érvényesítette volna jogos szenvedésüket.

Úgy gondolom, és úgy gondoltam akkor is, hogy ezek az emberek valóban elég jó szülők voltak, és a tapasztalt problémáik, illetve azok lehetséges okainak nagy része bőven az általánosan normálisnak mondott tartományon belül mozogtak. Maga a pszichológiai fejlődés folyamata tarkított megoldásra váró problémákkal és váratlanul felbukkanó krízisekkel. Nem szükséges ahhoz súlyos bűnöket vagy hibákat elkövetni egyik oldalon sem, hogy átmenetileg vagy tartósan tünetek álljanak fenn.

Az önismereti és terápiás hatású folyamatokban egy újabb megoldásra váró problémát jelenthet bárki számára annak felfedezése, hogy bizonyos nehézségei mögött a korai éveinek sérülései állhatnak, ezeket pedig az addig idealizált szülőkkel való kapcsolata során szenvedte el. A személyiségfejlődés fontos lépése ez, ami egy realisabb szülő- és énkép kialakításához vezet. Az ideális múltértelmezés elvesztése szükségképpen beindítja a gyász munkát, amelynek ismert útvonala a tagadás, düh, alkudozás, depresszió, elfogadás szakaszai közti ide-oda lépegetésből rajzolódik ki.

Korai kötődési sérülések – a traumák világa

Vajon hogyan keletkeznek a korai kötődési kapcsolatban megszerzett sérülések? A traumaszemléletet hívom segítségül ahhoz, hogy a kérdésre megpróbáljak magyarázatot adni.

Aki önismereti munkára adja a fejét, hamarosan nehezen feloldható életproblémába ütközik: ha felnőtt érzelmi életet szeretne élni, szükséges felülvizsgálnia és újrastrukturálnia a szüleivel kapcsolatos viszonyulását. A belső konfliktus mélyén különös titok rejtezik. E titok lappangása és tünetek képeiben való fel-felbukkanása – terápiás munka vagy megfelelő önreflexiós képesség hiányában – akár élethosszig is elhúzódhat. A titok pedig valahogy így szól: *pszichológiai értelemben vett énünk kialakításában*

általában ugyanazok a személyek vesznek részt, akiknek sérüléseinket is köszönhetjük. Megterhelő a szüleinkre úgy gondolni, mint akik nemcsak életünknek és örömeinknek, hanem szenvedéseinknek is ősokai.

Gyermek és szülő kapcsolata valószínűleg sohasem felhőtlen. Így van ez a pszichológiában kritikusnak tartott első egy-két életévben is. Az idegrendszerrel, így információ-feldolgozási képességgel még csak korlátozottan rendelkező csecsemő belső és külső stressz hatására érzelmileg könnyen túlterhelődik. A kisebb-nagyobb cserbenhagyások, azaz a kötődési szükséglet kielégítetlenségei preverbális, azaz beszédképesség előtti emlényomok formájában rögzülnek. A nyelvileg nem szimbolizált tartalmak trauma hatására nyerseks, megdolgozatlanok maradnak.⁶ Nem tartozik hozzájuk időbélyeg, nem kerülnek át a hosszú távú memória explicit (tudatos), deklaratív, epizodikus könyvtárszobájába. Ehelyett a hosszú távú emlékezet úgynevezett implicit (nem tudatos) memória nevű rendszerének részét alkotják. Az implicit emlékek előhívása automatikus, nem tudatos és bizonyos értelemben az idő felett, örökké igaz „tudásként” léteznek ezek az információk. Ha kerékpározni tudok, akkor nem valamikor tudok, hanem mindig, bármikor. Amit a korai életévekben megtanulunk magunkról, a fontos másikról és a világról, az bizonyos értelemben *mindig úgy van*.⁷ Nem része a múlt-jelen-jövő dimenzióknak, nem kerül be a gondosan kategorizált könyvtárszobájába. A program bizonyos ingerek hatására aktiválódik és lefut. Ha ennek a programnak része a túlterhelődés, akkor azzal együtt fut le.⁸

Hétköznapi helyzetben ezt a *mindig úgy van*-t, a múlt-jelen-jövő idői dimenzió helyére zökkenő traumaidőt könnyen megfigyelhetjük: vitatkozás, konfliktushelyzet során mondataink a *mindig* és a *soha* időhatározókkal telítődnek. Valami épp most aktiválódott. „The time is out of joint” – ahogy Hamlet fogalmaz a sokktól, mikor apja gyilkosának kilétére fény derül. Ez a kizökkenttség gyakorta jelen van a szülő-gyerek konfliktusok idején: az első kötődési kapcsolat olyannyira élet-halál kérdése mindkét fél számára, hogy feszültségei természetszerűleg okozzák a magasabban funkcionáló agyi régiók aktivitásának elhalkulását, és az ősbibb, implicit tartalmakkal operáló területek erősödő befolyását a viselkedésre. Emiatt szülők és gyerekeik úgy érezhetik, ha nem sikerül rendezni konfliktusukat, akkor az *mindig*, örökké megoldatlan marad. Ettől aztán felerősödhet a kapkodás, a pánik, ami a viszályok elmérgesedését, elhúzódását okozhatja ezekben a kapcsolatokban.

6 Bakó T. – Zana K.: *A transzgenerációs trauma és terápiája*, Medicina, Budapest, 2021, 44–47.

7 Siegel, D. J.: *Mindsight – Elmetudatosság*, Ursus Libris, Budapest, 2018, 199–223.

8 Van der Kolk, B. A.: *A test mindent számon tart*, Ursus Libris, Budapest, 2020, 193–194.

Az érzelemszabályozás hozzáférhető, korszerű szakirodalma,⁹ az abban ajánlott szemlélet és gyakorlatok nagy segítségére lehetnek mindkét félnek abban, hogy megelőzzék az azonnali, intenzív, érzelemvezérelt reakciót és az eszkáliciót. Önmagunk megnyugtatójának képessége kulcsot adhat kapcsolataink rendezéséhez, higiéniájuk fenntartásához. A relaxáció és a meditáció révén gyakorolhatjuk az önmagunkkal és másokkal való együttérzést, törődést, kedvességet.

Egy egészen kicsi gyermek számos okból túlterhelődhet. A már említett kötődési szükségletek kielégítetlensége mellett számolnunk kell a verbális, fizikai és szexuális bántalmazással, tartós vagy átmeneti elhagyatással, a szülők magas stressz-szintjével és érzelemszabályozási nehézségeivel – tulajdonképpen mindennel, ami a gyermek számára feldolgozhatatlan mennyiségű és intenzitású információval és érzellemmel jár, miközben nincs jelen legalább egy számára fontos személy, aki az ő túlterhelő mennyiségű szenvedését *tartalmazni* tudná.

A későbbi gyermekkorban minden olyan helyzet zavarokhoz vezethet, ahol a szülő és gyermeke közötti generációs hierarchia megfordul: ilyenkor a gyermek válik szülője szülőjévé. A beteg szülő ápolójává, a szomorú vagy feldúlt szülő vigasztalójává, az alkoholista szülő helyett felelősséget vállaló társává, a kisebb testvér meghatározatlan ideig megbízott gondozójává. A hierarchiának ez a megfordulása az úgynevezett parentifikáció, szülősisítés.¹⁰

A traumatizált vagy transzgenerációs traumával élő szülők gyermekeiket gyakran nem képesek azok valós életkorának megfelelően kezelni,¹¹ bevonják őket intraszubjektív¹² világuk atmoszférájába, és a közös túlélés érdekében felnőtt viselkedést várnak el tőlük. Ilyenkor a szülő tudattalanul úgy használja gyermeke pszichéjét, mintha valamely saját szerve volna. Tulajdonképpen saját idegrendszerének terhelést tartalmazó kapacitásait bővíti ki vele. Ennek a testen kívüli szervnek az elvesztése legalább olyan félelmetes a szülő számára, mint ha valamely zsigerének eltávolítását várnák tőle. Emiatt a gyermek (felnőtt nézőpontból vett) kompetenciahiányai mellett az önállósodás törekvései is félelmet, agressziót kelthetnek a szülőben.

Ezek a helyzetek a gyermek pszichés fejlődése szempontjából mind veszélyeztetőek, ám azt fontos megjegyezni, hogy nem mindig a szülők hibájából fakadóan állnak elő.

Némelyik túlterhelő esemény a legjobb szándék mellett is bekövetkezik, hiszen valószínűleg egyetlen szülő sem képes mindig és tökéletesen kielégíteni gyermeke szükségleteit. A sírás

9 Lásd pl. Mogyorósy-Révész Zs.: *Érzelemszabályozás a gyakorlatban*, Kulcslyuk Kiadó, Budapest, 2021.

10 Napier, A. Y.: *A törékeny kapcsolat*, Animula, Budapest, 2000, 137–141.

11 Havelka, J.: *A transzgenerációs traumaátvitel egy lehetséges módja* (PhD disszertáció), Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2011, 73.

12 Bakó – Zana, i. m. 63–67.

oka olykor nem egyértelmű, a vigasztalhatatlannak tűnő csecsemő jelenléte kétségbeesést szül a felnőttekben, egy-egy távollétet igénylő kórházi kezelés elkerülhetetlen. Ezek emléknymoi alkotják majd későbbi hiányainkat gyerekkorban, kamaszként, felnőttként és idős korunkban is. Korai kötődésünk, mondja a pszichológia, munkamodellként szolgál a későbbi kötődési kapcsolataink során.¹³

A kognitív viselkedésterápia és a korszerű traumaterápiák érdekes megfigyelése az a tény, hogy a traumáink mélyén implicit tudások lapulnak. Ezek az úgynevezett negatív kogníciók rajzolják meg testi és lelki sérülékenységünk céltábláit.¹⁴ A traumák egy részére igaz az, hogy valójában egy-egy adott téma (úgynevezett alapséma) mentén terhelődünk túl. Valamikor az életünk során megtanultunk valamit a felelősségről, a saját értékességünkről, a biztonságról, sérülékenységéről, kontrollról és tehetetlenségről. Ha a korai években megtanultam magamról, hogy nem vagyok értékes, vagy csak bizonyos feltételek mentén vagyok elég jó, akkor azok a helyzetek terhelnek majd túl a későbbiekben, amelyek során ez a tudás, ez az információ bennem újraaktiválódik.

A hétköznapi életünk eseményei által aktivált mély tudásokat, hogy végső soron *milyen hely is a világ*, a kognitív pszichológia alapsémáknak nevezi. Ezekből fakadnak hiedelmeink, emezekből pedig az automatikus gondolataink, amelyek visszahatnak észlelésünkre is.¹⁵ A kör emiatt a visszahatás miatt könnyen bezárul. Ha az úgynevezett maladaptív alapsémák már aktiválódtak, ezek árnyéka vetül minden újonnan észlelt eseményre, és gondolataink is sötétebb árnyalatot kapnak, viselkedésünk pedig ennek megfelelően rendeződik. Ha nem érzem magam biztonságban, minden újonnan bekövetkező esemény magán hordozza a veszély pecsétjét.

A fentiek fényében magától értetődő arra biztatni a gyermeket vállaló felnőtteket, hogy a nevelés során „elég jó szülőként”¹⁶ legalább az esetek nagy részében elégtésék ki gyermekeik kötődési szükségleteit, ne bántalmazzák és ne parentifikálják őket, saját és transzgenerációs traumáik érzelmi atmoszférájába pedig ne vonják be családtagjaikat. A véletlen és a tudattalan szerepe a gyereknevelés során igen nagy, e mentén a korábbi generációk felhalmozott tudása, a korszerű pszichológiai ismereteket közlő irodalmak, a konzultációs és pszichoterápiás munka létjogosultsága érthetővé válik.

Szerencsés, ha a szülő van annyira felvilágosult és bátor, hogy pszichológiai segítséget vegyen igénybe nagy nehézségek

13 Wagenaar, K.: *Hogyan legyen boldog veled?* Ursus Libris, Budapest, 2018, 28–30.

14 Shapiro, F.: *Győzd le a múltad!* Medicina, Budapest, 2016, 73–78.

15 Perczel-Forintos, D. – Mórotz, K. (szerk.): *Kognitív viselkedésterápia*, Medicina, Budapest, 2010, 190–194.

16 Lásd Atlas, G.: *Érzelmi örökség*, HVG Kiadó, Budapest, 2022, 122–123.

idején. A korábbi generációk tagjai számára a családi szennyes kitergetése még mindig sok esetben tabu, így a mentálhigiénés szolgáltatások távolról nézve veszélyesebbnek tűnnek, mint amennyi haszonnal kecsegtetnek. Gyakori, hogy a szülő az említett tabu vagy a kapcsolat változásának észlelése miatt megharagszik terápiába járó gyermekére, és megpróbálja őt lebeszélni erről. Ez gyermeke számára lojalitáskonfliktust okozhat: felnőtté válásomhoz vagy a családi titkokhoz legyek hűséges? A költségterápia így önmagában is szorongás, konfliktusok forrásává válhat egy időre. Érdemes bátorítólag, de legalábbis elfogadólag tekinteni arra, ha gyermekünk külső segítséget vesz igénybe problémáinak rendezése érdekében. Ki kell bírni, hogy ez átmenetileg a közelség-távolság rendszerében is változásokat okoz, és akár a kapcsolat lazulását, időleges megszakítását is okozhatja. Távolabbról, egy terápiás téridőből szemlélve jobban látszanak azok a mintázatok, amelyek közelről oly hétköznapiak és láthatatlanok, mint a belélegzett levegő.

Szülők felnőtt gyerekeként lehetőségünk van szaksegítséget igénybe venni. A pszichológiai tanácsadás és a pszichoterápiák alkalmasak lehetnek az életvezetés, családi és párkapcsolatok rendezésére, önismeretszerzésre, a múlt feltárására, a sérelmek, sérülések és traumák feldolgozására. Az olyan korszerű traumaterápiák, mint amilyen az EMDR, rendkívül hatékonyan segíthetik a fejlődési, komplex és egyszerű traumák feldolgozását.

Mind a szülőknek, mind gyermekeiknek lehetősége van olyan önsegítő vagy terápiás csoportokat látogatni, ahol a családi diszfunkciók és konfliktusok a sorstársak és csoportvezetők segítségével megérthetőek, kibogozhatóak, megoldhatóak. Családterápia esetén fontolóra kell venni, hogy a folyamatban lévő érzelmi és anyagi leválást támogatja vagy hátráltatja-e az, hogy a kamasz vagy nagykorú gyermek és származási családja az ülés idejére, és tán azokon túl is, összekovácsolódik.

Szemben a nappal – amikor tilos haragudni

Emlékezetes maradt számomra az a kamaszfiú kliensem, akit feldúlt szülei hoztak a nevelési tanácsadóba. A szülők szerint a fiú egy ideje passzív engedetlenséggel állt ellen feladatai felelősségteljes ellátásának. A serdülővel folytatott félórányi beszélgetés után árnyaltabb képpel rendelkeztem. Elmondása szerint családjukban nem volt tere annak, hogy a szülőktől kapott háztartási feladatok kapcsán párbeszédet kezdeményezzen. Továbbá a düh, harag, agresszió kinyilvánítása is határozott tiltás alá volt vonva a gyermeki alrendszer számára. Az kizárólag a szülők jogosultsági körébe tartozott. A család elsődleges tere mellett a poroszos iskolai környezet egyfajta triggerként működött: a tanári tekintélyszemélyektől érkező, ellentmondást nem tűrő

instrukciók hasonlóképpen váltották ki nála a passzivitásba menekülést, tulajdonképpen a lefagyást, mint az otthoni feladatok.

A konkrét esetből kizoomolva úgy láttam, hogy a serdülőkor egyik normatív válsága zajlik, az úgynevezett autoritás- vagy tekintélykrízis. A tökéletes gyermek, a tökéletes szülő és a tökéletes tanár képe is összeomlott. Mindegyik szereplő szenvedése jogos volt és érthető. A szülők és az iskola görcsösen kapaszkodtak abba, hogy az életszakaszváltáson áteső, tekintélyt és szabályokat megkérdőjelező gyermeket korábbi életszerepébe visszazuszoszokolják. Röviden elbeszélgettem a fiatalemberrel a serdülőkor nehézségeiről, feladatairól, és megbeszéltük a következő időpontot.

Néhány nappal később egy tanára kérdőre vont. Elmondta, hogy diákja nyíltan engedetlen né vált, házi feladatát nem készítette el, majd annak bemutatása helyett füzetét a tanár felé dobta. Végül ezt a – szerintem is problémás – viselkedését azzal magyarázta, hogy a pszichológus közölte vele, kamaszként a lázadás a feladata. Tanára jobban haragudott rám, azaz a pszichológusra, mint az addig problémásnak tartott gyerekekre.

Valamivel később a szülők is felkerestek, és immár engem hibáztatva elmondták: „a rossz pszichológusi beavatkozás miatt” fiuk nyíltan megtagadta, hogy szobáját napi rendszerességgel felporszívózza. Nem sikerült meggyőződnöm őket arról, hogy folytassák a velem megkezdett munkát, így arról sem tudok, miként sikerült megoldaniuk a kamaszkornak ezt a jellegzetes krízisét. Abban viszont biztos vagyok, hogy beavatkozásommal sikerült nyílttá és realisabbá tenni egy nehezen megfogalmazható problémát. A család és a pedagógusok felelőssége maradt az is, miképpen segítették a fiatal felnőttkor felé menetelő gyermeket abban, hogy haragját képes legyen megélni, kifejezni és mindközben a megfelelő, társadalmilag elfogadott mederben tartani.

Éltető és mérgező szülők

Megfigyelésem szerintem a pszichológia hajlamos azt gondolni magáról, hogy világos tájékoztatást nyújt az egészséges gyerek-szülő kapcsolódás mikéntjéről. Ám pszichológiai irányzatonként, koronként és a személy (vagy a család) aktuális helyzetétől függően nagyon változatos képet rajzolhatunk meg, amikor az adaptív, jól működő szülő-gyerek kapcsolódás mintázatait keressük.

A skála egyik végének jól ismert példatára lehet Susan Forward *Mérgező szülők*¹⁷ című könyve, amelyet én elsősorban bántalmazáson átesett és szerfogyasztó családban felnőtt, nagykorú kliensek számára szoktam ajánlani. Forward műve felszabadító lehet azoknak, akik felnőtt korukban is idealizálják a toxi-

17 Forward, S.: *Mérgező szülők*, Háttér Kiadó, Budapest, 2000.

kus családi légkört kialakító szüleit, miközben akár aktuálisan is szenvednek múlt és jelen bántalmazásaitól. A mostban is fennálló bántalmazás esetén előfordul, hogy a részleges vagy teljes kapcsolatmegszakítás bizonyul a legbiztonságosabb, akár életmentő megoldásnak. Általában arra biztatom bántásnak kitett klienseimet, hogy adják fel hamis reményüket: szülei valószínűleg nem fognak maguktól megváltozni, és terápiába lépésükre is csekély az esély.

A pszichológiai munka azonban nem haszontalan. Kliensem egy része a konzultációs folyamat egy pontján beismeri, hogy – akárcsak az ő életkorát, gyermekségét figyelmen kívül hagyó szülei – soha nem tudott magára teljes mértékben felnőttként tekinteni. Ám a terápiás hatású beavatkozások nyomán általában elkezdik lerakni azokat a terheket, amelyeket valamely családi szerep, diszfunkció okán afféle kényszersorsként¹⁸ vettek magukra. Csak ezt követően szabadulnak fel a kapacitásaik a felnőtt feladatok, felelősségek vállalására. Ilyenkor megnyílik az út valami új, valami ismeretlen számára.

Tehát olykor a skála másik végén találjuk magunkat. A rendszerszemlélet gyakran igazolást nyer. Egy középkorú férfi kliensem története jut eszembe, aki minden (kis- és nagykorú) hozzátartozója helyett próbált felelősséget vállalni, míg végül saját életfeladatai megoldásában kudarcosnak érezte magát.

Száma, hosszas előkészítő munka után, az hozta el a változást, hogy elkezdett nemet mondani a hozzátartozóitól érkező igényekre, elvárásokra és az ezekkel párhuzamosan érkező leki-csinylő, bántó megnyilvánulásokra. A magához begyűjtött „felelősség-zsetonok” közül óvatosan átadott néhányat a többieknek is. Varázsütésre kiderült róluk, hogy már rég felnőttek azokhoz a kihívásokhoz, amelyektől ő előzőeken és nagyvonalúan igyekezett megkímélni őket. A traumaidőben rekedt emberek ellentmondó információkkal rendelkeznek saját maguk és mások való életkoráról.

Kliensem hosszú utat járt be szüleivel kapcsolatban is. Közös folyamatunk kezdetén az idealizálás, értetlenség és a harag elegyét élte meg, ami idővel – traumatizáltságuk és az ebből fakadó diszfunkcionális családi működés felismerésén keresztül – egy realisabb, háromdimenziós belső kép irányába mozdult el. Legutóbbi találkozásaink során megfigyelhettem negatív kognícióinak és alapsémáinak átíródását is: többé nem érzi már magát annak a szerencsétlen gyereknek, akinek a szerepébe szülei egykor belekényszerítették, és ahonnan pénzzel meg plusz feladatok vállalásával próbált szeretetet, figyelmet koldulni magának. Saját szavaival így fogalmazta meg a változást:

18 Lásd Koltai M.: Transzgenerációs örökségeink. In Balogh (et al.): *Transzgenerációs történetek*. HVG Kiadó, Budapest, 2021, 12.

Jó beleállni a feladatokba. Nem hajlogatok már el sem a kötelességek, sem a lehetőségek elől. Nem csak én fejlődöm, hanem az interakciós partnereim is. Ha én felelősséget vállalok, akkor ők is felelősséget vállalnak, és tiszteletben tartanak engem.

A [családi] rendszer elfogadja, hogy nem én vagyok a szülő a szüleim életében, és nem az én felelősségem, hogy a szüleim útját, boldogságát, életét egyengessem. Kezd a rendszer fejtetőről megfordulni. Ahogy ezt kimondom, látom magam előtt a családfámat, ahogy az emberek a helyükre kerülnek.

Ha aktívan fel merem vállalni a felelősséget azért, ami az én felelősségem, és letenni a felelősséget azért, ami nem az enyém, az mindenkinek hasznára válik. Akkor a többiek is megpróbálnak kooperálni velem, megpróbálnak felelősséget vállalni önmagukért, és az én határait is elkezdik tiszteletben tartani.

Végszó

Szülő és gyermeke konfliktusa könnyen eszkalálódik és polarizálódik. Ilyenkor megjelenik a fekete-fehér gondolkodás, amelyben a „rossz” szülő és az „engedetlen” gyerek elhúzódó harcot vívnak egymással. A szülők iránt érzett negatív érzelmek a legkorábbi évektől kezdve szükségesek ahhoz, hogy a gyermek fejlődése végbemehessen. Bizonyos életszakaszokban szükségképpen jelen van a düh, harag.

A konzultációs, terápiás folyamatok mint mesterséges életszakaszok során a múlt sérelmei, a korai életévek gondozói hibái, a vigasztalás vagy megnyugtató elmaradásai emléknymok képében felszínre kerülhetnek, és az önéletrajzi emléktárház, illetve a kapcsolatok felülvizsgálatára készíthetjük a személyt.

Aktuálisan fennálló bántalmazás, visszaélések esetén javasolt lehet a kapcsolat átmeneti vagy tartós megszakítása. Az önállósodás és leválás akadályozása, nem támogatása, a gyerekszerepbe kényszerítés vagy a származási család érdekeinek túlhangsúlyozása zavarokat okozhat a személy érzelmi életében és fontos kapcsolataiban.

Kamaszok és felnőttek esetében általában nem az a terápiás cél, hogy a korábbi szülő-gyermek hierarchia mentén összekovácsoljuk a családot. Sokkal inkább cél lehet az egymás autonómiáját tiszteletben tartó felnőtt-felnőtt kapcsolódás kialakítása, a problémák, konfliktusok nyílt, őszinte kommunikációval való megbeszélése, a kapcsolatok rendezése, az igények megfogalmazása, és a határok meghúzásán keresztül a mindenki számára elfogadható közelség-távolság és függőség-autonómia beállítása.¹⁹

A családi rendszer működése egy zenével kísért tánchoz vagy a bolygók keringéséhez hasonlítható. A családtagok moz-

19 Midori Hanna, S.: *Családterápia a gyakorlatban*, Semmelweis Kiadó, Budapest, 2021, 154.

gása nem független egymástól, egyik vagy másik tag mozgulata befolyásolja a többiek mozgulatait is. És ahogy egy zenemű is az időben csendül fel, bomlik ki és halkul el, úgy jelennek meg és tűnnek le a családok is a világ színpadán.

A gyerekből felnőtté cseperedő gyermekek leválása fájdalmas folyamat a szülők és a gyermekeik számára is.²⁰ Eközben mindenki súlyos veszteségeket könyvel el. A veszteség belobbantja a gyászt, a gyásznak pedig része a harag. Az élet általában sem mentes a konfliktusoktól. A rendelkezésre álló erőforrások olykor szűkösek, a család tagjainak vagy az egymást követő generációknak pedig eltérő érdekei, szempontjai lehetnek ezek elosztásával kapcsolatban. Az életszakaszváltásokat kísérő krízisek minden érintett fél traumáit triggerizálhatják, ami beszűkíti a társas bevonódási rendszerek,²¹ a pozitív kapcsolódás lehetőségeit. Ilyenkor veszekedések és sértődések képében könnyen állandósul a „harcolj vagy menekülj” üzemmód, vagy valamilyen családtag „lefagyása” konzerválhatja a problémát, például alkoholizmus, leválási képtelenség, mentális betegség vagy tartós sértettség, sértődöttség formájában.

A tizenkét éves Jézus már a Tóráról beszélget a templom felnőtt közösségével, a mi kultúránkban jellemzően az első gyerek születésének idejére torlódik a nagykorúság, felnőttég, önállóság, családalapítás, gazdasági és akaratú autonómia kivívásának pillanata. Beavató és közösségi rituálék hiányában jogosan érzik úgy a szülői alrendszer tagjai, hogy derült égből villámcsapásként érte őket gyermekük eltávolodása, a családi szabálykönyv felmondása vagy – ha így élük meg – az ő teljes elutasításuk.

Könnyen adja magát a lehetőség, hogy a másik címkézésében, hibáztatásában próbáljunk feloldozást, nyugalmat találni. Talán valóban megállapítható, kinek a felelőssége a rossz kapcsolat. Kézenfekvő a szülő (vélt vagy valós) narcizmusát vagy a felnőtt gyermek párját okolni. Hozzám családterapeutaként mégis a rendszerszemlélet nézőpontja áll közel: ha én változom, egy kicsit mindenki változik. Ha én megtanulom egészségesebben képviselni magam, néhány befolyásolási, irányítási próbálkozás után a – közösen megtanult és begyakorolt – minta kioltódik. Ezek után pedig valamilyen új, aktuálisabb, hitelesebb viselkedésnek és kommunikációnak nyílik tér. Fontos életfeladat képessé válni arra, hogy elfogadjuk: ez az újfajta viszonyulás nem lesz ugyanolyan, mint amilyen volt. Más lesz.

Az életszakaszváltások úgynevezett normatív krízisei, a serdülőkor viharai, a fiatal felnőttek leválási küzdelmei és a pszichológiai vagy pszichoterápiás folyamatok nem öncélúan hangoztatják fel a szülők iránti haragot. Végző soron kapcsolataink realisabbak, az adott életkornak megfelelőek lesznek.

20 Hajduska M.: *Krizislélektan*, ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2012, 73–75.

21 A társas bevonódási rendszerről lásd Porges, S. W.: *Útmutató a polívágális elmélethez*, Ursus Libri, Budapest, 2022, 57–59.

Végezetül egy általam hasznosnak tartott példát mutatok be a megbocsátásról. Jálics Ferenc jezsuita szerzetes nevéhez köthető a 7 vagy 10 napos szemlélődő lelkigyakorlat egyik általánosan ismert formája. Maga Jálics a meditációs programot egy hosszan tartó politikai fogvatartás elszenvedése közben „találta ki”, miután Dél-Amerikában egy előjárója – hamis vádak alapján – kiadta őt az uralkodó katonai diktatúrának. Ő és paptársa csodával határos módon élte túl a kínzást és vallatást. Egyik eszüközük a meditáció, a belső önmegfigyelés volt. Szabadulása után hosszú időn át gyűjtögette előjárója ellen a bizonyítékokat, és az iratokat kontinenseken át hordozta magával. Végül egy nap, négy évvel bebörtönzése után erdei sétát tett, és azon töprengett, mit kéne életmódjában megváltoztatnia. Rájött, hogy továbbra is abban reménykedik, bizonyítékait egy nap felhasználhatja majd. Hazament, és elégette őket.²² *A megbocsátás tehát, mondhatjuk Jálics nyomán, úgy jön létre, hogy a terhelő bizonyítékot összegyűjtöm, hordozom, és elégetem.* Ez pedig igen közel áll ahhoz, mint ami a pszichoterápiás hatású folyamatok során történik a korai kötődési kapcsolatainkkal. Aprólékos munkával haladva megismerjük sérüléseink őseit, korai kapcsolódásaink hibáit, szüleink és önmagunk reális arcát. Idővel talán e fontos belső munka során belátjuk, hogy *ott és akkor arra voltak képesek, amit tettek azok, akiktől az életet kaptuk.* Ez az út sokszor fájdalmas, de a fájdalom megélése után behegedhetnek a sebek.

22 Jálics F.: *Szemlélődő lelkigyakorlat*, Korda Kiadó, Budapest, 2014, 343–345.

Életet adni csak az tud, aki odaadja az életét

Ráhel halála rövidségében is megrázó epizód. Az elbeszélő szikár szűkszavúsággal a tényekre szorítkozik. „Azután [Jákob és családja] elindult Bételből. Már csak rövid út választotta el őket Efratától, amikor Ráhel vajúdni kezdett. A szülés nehéz volt. ¹⁷A nehéz szülés közben ezt mondta neki a bába: Ne félj, mert most is fiad lett! ¹⁸Amikor már-már elszállt belőle a lélek, mert a halálán volt, Benóninak nevezte el a fiát. Az apja azonban Benjáminnak nevezte el. ¹⁹Igy halt meg Ráhel, és eltemették az Efratába, azaz Betlehembe vezető úton. ²⁰Sírja fölé Jákob emlékoszlopot állított.” (Ter 35,16–20)

Ráhel utolsó órája marginális jelenet a patriarchákról, Ábrahámról, Izsákról, Jákobról és Józsefről szóló elbeszélések láncolatában. Ha azonban figyelmesen olvassuk, akkor megrendítő halála nemcsak hitünk szent titkára, az eucharisztia napról napra megújuló és megújító valóságára vethet új fényt, hanem abban is segítségünkre lehet, hogy hétköznapijaink kilátástalan vagy kilátástalannak tűnő helyzeteket elfogadjuk, vagy legalábbis megértjük.

Ráhel halála és sírja már az Ószövetségen belül is előkép. Jeremiás próféta a fogságba hurcoltak felfoghatatlan pusztulását kapcsolja Ráhel alakjához: „Ezt mondja az Úr: Hangos jajgatás hallatszik Rámában és keserves sírás; Ráhel siratja fiait, nem tud megvigasztalódni, mert nincsenek többé.” (31,15) Máté evangélista is az ő könnyeit idézi, amikor az ártatlanok erőszakos halálát gyászolja: ¹⁷„Ekkor beteljesedett, amit Jeremiás prófétált:

¹⁸Hang hallatszott Rámában, sírás és nagy jajgatás. Ráhel siratja gyermekeit, és nem akar megvigasztalódni, mert nincsenek többé.” (2,17–18)

Ráhel szívszorító sorsa Jézus mindvégig kitartó, a végsőkig elmenő szeretetének is elővételezője: „A húsvét ünnepe előtt Jézus annak tudatában, hogy eljött az ő órája, amelyben át kellett mennie e világból az Atyához, mivel szerette övét e világban, mindvégig/a végsőkig szerette őket.” (Jn 13,1)

Ráhel halálának története első látásra nagyon távol van az eucharisziától, valójában azonban segítségünkre lehet abban, hogy felfedezzük, az áldozat kenyere és bora enyészpont gyanánt rendezi távlatba valamennyi tapasztalatunkat, ugyanis minden emberi áldozatvállalást, önfeláldozást, életünk szükségszerű szétforgácsolódását Jézus egyetlen és örök áldozatához kapcsolja. Így rányílhat a szemünk arra, hogy ez a marginális epizód a patriarcha-történetek árnyékában hitvallás. Hitvallás arról, hogy életet adni csak az tud, aki odaadja az életét.

A *Teremtés könyvének* róla szóló szakaszait olvasva azt mondhatnánk, hogy Ráhel az élet megszállottja. Bár a *Genezis* alig-alig érdeklődik a patriarchák érzelmi élete iránt, Jákob és Ráhel kapcsolatát illetően felvillan egy mondat, amelynek a fénye megszire világít: „Jákob hét esztendeig szolgált Ráhelért, de ez csak néhány napnak tűnt neki, mert annyira szerette.” (Ter 29,20) Nagy vonalakban ismerjük a történetet. Leát nem szerette Jákob, de Lea volt az, aki fiakat szült neki. Ráhel, az élet megszállottja viszont meddő. A terméketlenség kétségeivel küszködve így szól férjéhez: „Adj nekem fiakat, mert, ha nem, belehalok.” (Ter 30,1) S amikor megszületik az első, arról hallunk, hogy „elnevezte Józsefnek, és ezt mondta: »Adjon nekem az Úr másik fiút is.«” (Ter 30,24) A József név abból az igtéből eredeztethető, amelynek egyik jelentése ‘hozzátesz’, ‘hozzáad’. Jól tudjuk, mennyire fontos a Bibliában a név. Reményt és hivatást élesztget, feladatot szab és küldetést jelöl ki. Az ‘ádám’, az első ember a földből, az *“dámáh-ból* vétetett, s így elszakíthatatlanul és végérvényesen a földhöz tartozik. Jézus neve is életprogram és hitvallás: *Jehosuah*, azaz *Jhwah*, Izrael Istene a szabadítás, az üdvösség. Ezért is oly zavarba ejtő, hogy a Ráhel haláláról szóló szakaszban, jóllehet két nevet is kap az újszülött fiú, sem a szereplők, sem az elbeszélő nem fűz magyarázatot egyikhez sem. A Benjámín név jelentése ‘jobbom, erőm fia’. Jákob ezzel a névváltoztatással megszabadítja a fiát attól, hogy anyja halálának emlékét hordozza nevében: Benóni, melynek a jelentése ‘fájdalmam, gyötrelmem, pusztulásom (*’aven*) fia’. Létezik azonban ez utóbbi névnek egy ettől gyökeresen eltérő magyarázata is, amely egy másik szótóval hozza kapcsolatba a Benóni nevet. Eszerint a név jelentése: ‘erőm, gazdagságom (*’ón*) fia’. Vagyis maga Ráhel szabadítja fel a fiát: nem kell egész életén át hordoznia anyja halálának bénító emlékét. Így Ráhel utolsó szava arról tanúskodik, arról tesz hitvallást, hogy a halál nem lehet erősebb, mint az élet. A Jákob

által adott név csak egyértelművé teszi haldokló felesége szavait. Segít abban, hogy vele együtt az olvasó is felismerje, Ráhel utolsó lehelete az élet győzelme. Így Ráhel halála nem csupán életének lezárása, hanem egy új élet kezdete is. Nemcsak Benjáminban, hanem Izrael emlékezetében is.

Jézus elhaló lehelete megszenteli Ráhelét, mindannyiunkét. Elhaló leheletére feltárl a szentek szentje (vö. Mk 15,37sk), minden emberi áldozat értelme. Életet adni csak az tud, aki odaadja az életét, hiszen „az Emberfia nem azért jött, hogy neki szolgáljanak, hanem hogy ő szolgáljon, és váltságul adja életét sokakért” (Mk 10,45). Az Ószövetség jól ismeri a váltság fogalmát. A Törvény pontosan kijelöli a váltság fizetésének módját a vétkes és a sértett fél közötti kiengesztelődés érdekében. Amennyiben valaki olyan súlyos dologban vét, hogy az életével kellene fizetnie, bizonyos esetekben lehetőség nyílik arra, hogy váltságot szabjanak ki rá, hogy a legfőbb értéket, az életét ne kelljen elpusztítani. A vétkes fél váltságot ad. Mindig valami értékes és mindig valami anyagi természetű dolgot. Az élete helyett, az élet védelmében. Ennek hátterében válik zavarba ejtővé, és ragyog fel, milyen példátlan Jézus kijelentése. A legfőbb értéket, az életét adja váltságul, hogy kinyilatkoztassa, mennyire fontosnak tartja az ember és az Isten közötti kiengesztelődést.

Amikor Pál apostol az *1Kor*-ben szóba hozza éppen a címzetek körében tapasztalható visszasságok okán az eucharisztia ünneplését, a célja nem az, hogy a korintusi hívők teológiai ismereteit e tárgyban elmélyítse. Az Apostol mindenekelőtt a címzetek életvitelét kívánja alakítani, magatartását akarja megváltoztatni az eucharisziára vonatkozó hagyomány idézése által is. Krisztus halálára emlékezve a vallási ismeret, a társadalmi státusz és presztízs bővületében élő címzeteknek feladatuk szabja, hogy a „mások”, a meg nem becsültek, a „gyengék” (vö. *1Kor* 1,26skk) érdekében tagadják meg önmagukat. Az is tanulságos, hogy az *1Kor* 11-ben meglepő gyakorisággal fordulnak elő az ítélettel, ítélezéssel kapcsolatos szavak, kifejezések. Megemlékezni az Úr haláláról ennek fényében annyit is jelent, mint alávetni magunkat Isten ítéletének, bízva abban, hogy Krisztus engesztelő halálának az erejében felmentésünk lesz az Ítélező végső szava. Az Apostol tudván tudja, a kultikus megemlékezésre csak a hétköznapi megélés és kimunkálása ütheti rá a hitelesség pecsétjét. Pál számára egyértelmű: a mindennapok átlényegülésére van szükség; arra, hogy a lényeg változzék meg életünkben és kapcsolatainkban, ne csupán a látszatok.

Különös módon a *János-evangélium* az utolsó vacsora eseményeiről szólva nem beszél az eucharisziáról, nem is említi a szerzési igéket, jóllehet könyvének hatodik fejezetében már behatóan részletezte, mi a jelentése és jelentősége az Emberfia életadó tésztének és értünk ontott vérének. A negyedik evangéliumban Jézus a testvéri szeretet pótolhatatlan voltát hangsúlyozza, és mintegy testamentumban azt köti tanítványai lelkére, hogy a kölcsönös

szolgálat elengedhetetlenül szükséges ahhoz, hogy közösségben maradjanak egymással, Mesterükkel és Istennel. Jézus megmossa tanítványai lábát. De a lábmossa nem csupán egy nemes gesztus, amely követésre szólít. A *János-evangélium* árnyalt megfogalmazásában a lábmossa olyan cselekedet, amely megteremti annak lehetőségét, hogy Jézus magatartását kövessük: „Példát adtam nektek, hogy annak erejében, amit én tettem veletek, ti is úgy tegyetek.” (13,15)

E rövid észrevételek sorát Szent Ágoston méltán híres szavával (272. *beszéd*) zárom: „Ha tehát ti magatok vagytok Krisztus teste és az ő tagjai, akkor az eucharisztia asztalán jelen van a ti életetek misztériuma is [...] Azzá kell válnotok, amit láttok, és azt kell magatokhoz vennemek, amik vagytok.”

HANNES BÖHRINGER

És mindig szépen, alázatosan!

„Alázattal állok önök előtt, de határozottan.”

(Emmanuel Macron)

„Hol érzünk földet?”

(Bruno Latour)

Az egész antik világ értelme hiábavaló”, jegyzi fel Nietzsche, Tarszoszi Szent Pálra tekintettel. Ellene irányul az írása. Pálnak ténylegesen sikerült „minden érték átértékelése”, az antik világ előkelő gőgjét alázatra cserélnie. Ez a „rabszolgázadás a morálban” világtörténelmi fordulat. Pál egy morális fizetőeszközt hozott forgalomba. Nietzsche hiába fáradozik azon, hogy hatástalanítsa.

Amit Nietzsche lázadásnak nevez, az Hegel számára még emancipáció volt: a szolga magasra emelkedik szolgálatával, munkájával képzi magát, és végül produktivitásával ura fölé kerekedik. Az úr csak harcol vagy a semmittevést gyakorolja, fogsasztani tud, de termelni nem. Am munkamoráljával és a nyílt küzdelem tilalma alatt a szolga feldúlja az előkelőséget, mondja Nietzsche. A szolgálás morálja elhallgatja a hatalomért folyó harcot és rejtekbe telepíti át. Valójában Nietzsche szerint nem egyébről van szó, mint a „hatalom akarásáról”. A rabszolgák felveszik a keresztséget, hogy alázatban felemelkedjenek. A gyanakvás nietzschei iskolája ma már szinte magától értetődővé vált: aki alázatos, az oszva feltörekvő. Aki alázatról beszél, megérkezett odafenn.

Államfők beszélnek alázatról, vezérigazgatók, politikusok, topmenedzserek; inkább férfiak, mint nők. A fizetett futballban is szakadatlanul alázatot követelnek vagy ígérenk. Macron francia államfő 2017-es Sorbonne-on tartott nagy beszéde vége felé is arról volt szó, hogy „alázattal, de elhatározottan, mert eljött a megfelelő pillanat, *(avec humilité mais détermination parce que c’est notre moment)*. Ez nem pusztán retorika *(litotész: mindezt jól megfontoltan mondom, de nyomatékosan)*; Macron országa szolgálatában valamit tényleg meg akar valósítani. Sergei Brin, a Google egyik

alapítója, cégének (Alphabet) éves beszámolójában azt írja: az új technológiákkal a világ legnagyobb problémái megoldásának útján „*with deep responsibility, care and humility*” kell haladni.

Már 2012-ben az „alázat visszatérését” észrevételezte a *Spiegel* magazin. Honnan tér vissza? A töretlenül vallásos Amerikából, ahonnan a respektálást új jelentéssel kaptuk vissza? Korábban ez egy autoritással szembeni tiszteletadást jelentett (respektált személyek: Apa, Anya, tanár, idősebb ember), ma az embertárs személyként való méltánylása, légyen az fiatal vagy öreg. Méltánylásának hiánya lefokozás vagy lealacsonyítás, megalázás lenne.

Ha könyvek közt keresi az ember az alázat szót, a szerelmi élet sajátos hajlamairól szóló számos publikáció mellett sok címet találni az életmód-tanácsadás köréből. Szinte mindegyik keresztény tartalomra enged következtetni. Ami legalábbis meglepő az európai posztkeresztény korszakban.

Nietzschének igaza volt: az alázat görög szava (*tapeinophroszüné*) csak későn merül föl a páli levelekben. A tapeinosz jelentése: alacsony, kevés, közönséges. Az alázat alacsonyszándékúság. Egy levélben Pál így inti a filippieket (2,3–18): „alázatosan tekintse a másikat maga fölött állónak”. Így vagytok egyek Krisztussal, a Messiással, folytatja. Mert ő nem tette zsákmány-ná istenségét a maga számára, sokkal inkább kiüresítette magát és szolgatestet öltött. „Megalázta magát, engedelmes lett a halálig (...) a kereszthalálig. Ezért Isten felmagasztalta őt (...) Jézus Krisztus az Úr.” A keresztény alázat itt egybefoglalja Isten leereszkedését (emberré válását), Krisztus követését és a tevékeny szeretetet (*caritas*). Az alázat röviden a kereszténység.

Ennyire a régi Szövetség Istene nem üresítette ki magát. Türelemmel viseli keménynyakú népét és meghallja a megterheltek és elnyomottak kiáltását, akik földre roskadtak. Felállítja őket és meghajlítja a gőgösöket. Az alázat az ember számára marad fenntartva. Az, hogy az embernek az istenek vagy a sors magasabb hatalmai előtt inkább meg kell hódolnia, alá kell vetnie magát, mintsem szembeszállni velük (*hübrisz*), elterjedt vélemény volt a régi világban. Az istenek féltékenyek. Inkább „rejtőzködve élni!” (Epikurosz) Visszafogott arculat.

Ez az észszerű alávetés, félelem, óvatosság és félénkség egy ellenállhatatlan hatalommal szemben. De az új szövetségben Isten az elsőként alázatos. Ő válik emberré és szolgává. Ez a szabad elhatározásból eredő alázat a nemeslelkűség, nagylelkűség aktuusa, írja Aquinói Tamás. A nagylelkűség (*megalopsükhia*) Arisztotelész etikájában mindenfajta alacsony szándékkal állt szemben. Most az alázat lényeges vonásává válik. Lévéen, mondja Tamás – aki mintha elejét akarná venni Nietzsche gyanakvásának –, csak a nagylelkűség (*magnanimitas*) óvja meg az alázatot (*humilitas*) a rejtett fennhéjázástól (*superbia*). A latin *humile* követi a görög *tapeinont*, ami alacsony, csekély, közel van a földhöz (*humus*). Az emberit (a *humanum* eredete: *homo* = ember) ezért etimológiailag mindig a *humilitas* földközelségével hozták kapcsolatba.

A német *Demut* (alázat) szó arra a tevékenységre utal, amely alacsony léthelyzettel, a szolgálattal áll összeköttetésben. A szolgál urát szolgálja. Ezért írja Máté evangélista (20,28): „Aki nagy akar lenni köztetek, legyen a szolgátok, és aki első akar lenni köztetek, az legyen a ti szolgátok. Hiszen az Emberfia sem azért jött, hogy neki szolgáljanak, hanem hogy ő szolgáljon, és életét adja váltságul sokakért.” Az alacsonyan lévő a rabszolga, az inas, a szolgáló, az Újtestamentumban görögül *doulosz*, *diakonosz*, latinul *servus*, *minister*. Alacsonyan lévők, kicsinyek a gyermekek is. Hozzájuk hasonlóvá válni ugyancsak alázat, Krisztus követése. A szolgálta Isten gyermekévé válik.

Az alázat önkéntes szolgaság. A filozófusok szerint ez a „servitude volontaire” (Étienne de La Boétie) az alattvalók lustasága és gyávasága, akiknek túl nagy megerőltetést jelent a szabadság, amire nem elég bátrak. Ezzel szemben Benedek a Regulájában: „A vonakodás nélküli engedelmesség az alázat legelőnyösebb foka.” A feljebbvalóval szembeni engedelmisségre érti. Ám az alázat szigorúan véve egyedül Istent illeti, pontosítja Tamás; egyedül Istennek vetjük alá magunkat, egyedül neki szól tiszteletünk.

Amennyiben azonban felebarátunkban is jelen van, neki is szolgálunk. Nem kell uralkodónak, királynak, püspöknek vagy apátnak lennie, talán egy gyermek, a szomszéd vagy egy idegen. Ám úr, az Isten és a király analógiája erős. Az alázat keresztény átfordítása hamarosan megint belesimul a szokásos hierarchiába. Rögzíti, de távolságot is teremt. Az átértékelés megütöztető marad.

Az ember ministránsként, miniszterként egy adminisztrációban szolgál. A király is az állam első szolgájának tekinti magát. A német kancellárnő megígéri, hogy országát fogja szolgálni. A közszolgálatot (*Hoheitsaufgaben*) olyan közszolgák, hivatalnokok végzik, akik nem sztrájkolhatnak. Ezekről a szolgálattevőktől lojalitást várnak el, hűséget és odaadást, különösen a katonáknál. Bátornak és engedelmesnek kell lenniük. Egy hadseregben szolgálnak. Az állam szolgálatát ma közszolgálatnak nevezzük.

Az ember egy személynek (úrnak, úrnőnek) vagy egy közösségnek (állam, haza, cég) szolgál. A hűséges szolgálatért olykor kitüntetéssel adnak. Bevált a szolgálatban, jó szolgálatot tett. Ám a szolgálat egyre kevésbé különbözik más munkától: megszolgálni a pénzt, pénzt keresni. A szolgáló személyzet túl költségessé vált, az embernek saját magát kell kiszolgáltatnia. Az önkiszolgálással egyidejűleg növekszik a szolgáltatási szektor, a szervizkultúra. Egy készülékkel együtt a garanciáját és javításait is megvásároljuk, vagy meghibásodása után rögtön eldobjuk. A dolgok már csak tagjai a szolgáltatások láncolatának. A folyamatok működéséről van szó. A szolgálatból funkció lesz, a korlátlan odaadásból behatárolt munkateljesítmény. A szolgálás felmondható szolgasággá vált. Az autó a helyváltoztatást szolgálja. A gépek is szolgálnak. Nekünk is ki kell szolgálnunk őket. Mindenki be

van fogva a szolgáltatásokba és tőlük függ. Szolgálni azonban tulajdonképpen senki sem akar, legyen szó akár a teljes szerénységgel történő uralkodásról, hatalomgyakorlásról, magas pozícióról. És senki sem nevezné egy hivatalnok különös odaadását (hűségét, engedelmességét) alázatnak.

Az alázat határozatlan idejű szolgálatkészség. Ám a szolgálatból funkció lett, a fogalom elkopott. Az alázat így mint egy doboz puha csomagolása merül fel, amelyben a szolgálattal együtt olyan erények rejlnek, mint az engedelmesség, hűség, odaadás, áldozatkészség és türelem. Sok esetben az alázatot megfontolt-sággal lehetne helyettesíteni. Az egyre-többet-birtoklás vágyát (*pleonexia*) a régi költők és filozófusok már mindig is a mértékletességgel (*mesotes, modestia, temperantia*) akarták megfékezni: „Ne túl sokat!” A mértékletesek számára nem nehéz a mértéktartás, annál inkább a mértékteleneknek. A helyes mértékre vonatkozó ítélő erejüket elragadja a mértéktelenség. A megfontoltságnak az az előnye, hogy vallásosság nem terheli. De túl visszafogott. Magánál marad, maga rendelkezik, míg az alázat kimegy és szolgálatot ígér. Alkalmasabb a nyilvánosság számára, jóllehet keresztény értelmezésben az észrevétlenséget előnyben részesíti.

Szolgálni annyit jelent, mint engedelmeskedni. Szent Benedek az engedelmisséget egy autoritásra való hallgatásként, továbbá zúgolódás és késedelem nélküli szófogadásként érti. De nem a személy rangjának, hanem a hangjának van tekintélye. Ezért múlik a halláson. Az engedelmisség, a ráhallgatás egy hangnak a meghallását jelenti, ami elől nem zárkozzhatok el, ami előbb vagy utóbb ellenállhatatlanul hív. Neki szót fogadni szolgálást jelent. Az adott hierarchia egyszerűsíti az engedelmisséget, tehermentesíti a személyes ítélőerőt és megkönnyíti az általános működést. Olykor egy hangból egy másik kényszerítő hangot lehet kihallani. Többnyire sok hangot hallunk. Egy demokratikus választás során a nép jut szóhoz. A népképviselők hallják a választó nép sokértelmű hangját és megígérik az annak való engedelmeskedést. Alázattal fogadják, mint mondják, a vereségüket, alázatosan vállalják a felhatalmazást a kormányzásra. A politikusok maguknak szolgálnak, a pártjuknak, az országuknak; sok hangot hallanak, ítélőerejüket elragadják a sikerek, amelyek irányítják őket. Nem könnyű az igazi hangokat kihallani.

Vezető politikusok, élsportolók, vállalatvezetők vagy a szórakoztatóipar sztárjai kiemelkednek a nagy tömegből: a nyilvánosságba. Ők „prominensek”, élvezik, szenvedik, csodálják, utánozzák és utálják őket. Bizonygatják, hogy semmiben sem különböznek másoktól és elmondják, hogy kedvelik a téstát, otthon lazán öltöznék és szeretik a gyerekeiket. Összehúzzák magukat: *humility*. A nyilvánosságban tilalmas a pöffeszkedés.

Nietzsche számára a kereszténység platonizmus volt a népek, a szocializmus pedig Isten nélküli kereszténység. Az alázat túlélt és tévelyeg a szolgálat keresése és a pénzkereset, a kalkuláció és az odaadás (kinek?), az önáltatás és érvényesülés, segí-

tőkészség és nyereségvágy között. Az egyes ember és a közösség közti kiegyenlítődés szertartásokat kíván. Közéjük tartozik a futball színháza, a felemelkedés és hanyatlás, becsvágy, hiúság, sikeréhség, győzni akarás, a vereségek elfogadásának, a konkurenciának, a korrektség, a csapatszellem és az ingadozó hierarchiák színjátéka. A gazdag rabszolgákat az egyik klubtól a másik veszi meg, váltságdíjat fizet érte és továbbkölcsonzi. Határozott ideig kell a hűséget gyakorolniuk, taktikus utasításoknak kell alávetniük magukat, morgolódás nélkül kell a cserepadon helyet foglalniuk, a csapat szolgálatában kell ténykedniük és magukat helyzetbe hozniuk, hogy a közvetítések piacán magasabb árakat érjenek el. Pontosan tudják, hogy éppen mennyi pénz érnek. És mindeközben érvényben van, hogy egészségesnek kell maradni, fittnek, könnyednek, valamint elegánsan és hatékonyan kell játszani. A futball az alázat szekularizált formáját játssza. A legtöbb embernek azt mutatja, hogy szerény szolgáltatásaik sem működnének odaadás, hűség és engedelmesség nélkül. A hatalmasokat arra tanítja, hogy az uralom is szolgálatként igazolja magát a legjobban.

De kinek kell szolgálnom: a csapatnak, az egyesületnek, a cégnek, a közjónak, a nemzetnek, Európának, az emberiségnek, a Földnek? Legjobb, ha mindnek. A Földdel az alázat nagy jelentésmezői, a szolgálat és alacsony lét összefáradnak: földelés, földet érés a talajon. Fent a magas légtérben könnyű elveszíteni a mértékeket. Lent helyrerázódnak az egyszerű életben, korlátozott viszonyok között, szerencsétlenség során. A talaj megereszkehdhet a lábak alatt, de a végső tartást adja. Alul van. *Down to earth*. Ha lent vagyunk, a tények talaján hisszük magunkat. Fent magassági mámor, fensőbbiségesség, nagyzási hóbort, mindenfajta illúzió és bukás ólálkodik. Lent a kemény valóságba ütközünk. Ezért fontos két lábbal a talajon megállni. Lenn a földön az ember felnéz az égre, és még kisebbé válik. Ám valamilyen földlakónak alkalmas földre kell lennie. Ezért nem szabad elsivatagosítottnak, mérgezettnek, megpecsételtnek és megdrágítottnak lennie. A talaj az alap, amibe beleütköztem. Innen megint felfele megy: *bottom up*. A talaj valóságos. Érzem a testem alatt. A talaj hordoz. Ez az alap, nem szakad, szilárd; nem vizes, nem süppedős. A mocsarat ki kell szárítani: *terra*. Az emberek khtonikusak, agyagból valók, földiesek: *homo humus humilitas*.

„Maradjatok hűek a földhöz,” prédikálja Nietzsche Zarathustrája. Ebben szándéka ellenére a biblikus hagyományt követi. Az ember sárból lett és porrá válik. Nála a földöntúli csak földiesként merül föl. Leginkább a talajon marad. A fenséges számára a szokásosban jelenik meg. A keresztény *sermo humilis* forradalmasítja az irodalmat, írja Erich Auerbach. Realistává válik. Megtalálja a realitás nyelvét. A hétköznapi lapályai elbeszélésre érdemessé válnak. Ott vannak ugyanis a valódi rémségek és csodák elrejtve. Az alázatban kifejeződik a valóság utáni vá-

gyakozás és a hatékonyság, a változtatás, a valóság jobbításának, a cselekvésnek, a szolgálásnak a vágya.

Egy isteni le- és eljövétel reménye nélkül a morál fárasztóvá válik. A szolgálás mint funkcionálás mindent és mindenkit ki tud szolgálni és rendelkezésre tud állni. De mi a jó? Egyúttal az alázat nem tud megszabadulni annak gyanújától, hogy bensőjében önmaga ellentéte. Hogyan jutunk zöldágra ezzel a paradoxonnal? Még több morált! A hatalmasok ezért ígérenk alázatot. Lehet, hogy idővel elhiszik azt, amit mondanak, és a szó hatékonnyá válik, valósággá, igazzá; megbízhatóvá és szavahihetővé, aki mondja. De az alázatban benn a szakadék.

A bátorság vagy igazságosság esetében nagyjából tudható, mivel van dolgunk. Az alázat homályos. Mi következik az ígéreteiből azon túl, hogy látszólag elkerüli az önhittséget? Az alázat szelencéje teli van képmutatással és önáltatással. Elég lett volna a megfontoltság és visszafogottság is. De figyelemre méltó, hogy az alázattal egy olyan régi fogalom tűnik fel újra a mai hétköznapokban, amely olyan erényt nevez meg, amelyben az elviselés és cselekvés, az autonómia és heteronómia kölcsönösen áthatja egymást, s amely odaadásként nem kíván díjazást, legfeljebb csak remél. A megtévesztések és önmegtévesztések neobarokk világában számomra az alázatról szóló beszéd a valóság iránti váagnak tűnik, amely a valóságot a földön és földként feltételezi. Itt teljes szerénységben akar az ember eredményes lenni, alázattal.

(Tillmann J. A. fordítása)

SCHEIN GÁBOR

Péter

A borotvátlan áll a fogatlan szájba omlott.
Oldalt a száraz, fehér nyelv kifordult. A szeme
dermedt volt. Nem tudtam hozzáérni. Az utolsó
látogatással befejeződött, aminek végét látni
nem akartuk. A homlok mögött a sejtek rongált
jeleket váltottak. Zizegett, zúgott a nyúlványok lombja,
és minden számítás torz eredményre vezetett.
Megindult az erdő. Azt mondta, az ablak alatt
migránsok táboroznak. Egész éjjel verték a dobokat,
csak arra várnak, hogy kinyiffanjon. De ő nem fog.
Ezek olyanok, mint a zsidók. Tudtam, mi következik.
Néztem őt a koszos lepedőn, ahogy elsüllyed szennyében.
Folytatta. Mert a zsidók megölték Jézust, és azóta
folyvást rosszat akarnak. A magyaroknak főleg,
nem bírnak megbocsátani. Én népem, a mannaért
epét adtok, a sziklából fakasztott vízért ecetet?
Azelőtt is mondott ilyesmit. Ne hülyéskedj már.
Megtöröltem a homlokát. Így vétetett el, ami
több volt, mint barátság. Majdnem az apám volt.
Arról beszéltünk, diktafonra kellene mondania
az életét. De a jelek ismét téves ágra futottak.
Összetévesztett egy tanítványával, akit Péternek
hívnak. Azt mondta, régen látogattam, de most
annál jobban örül. Kért, meséljem el az életem.
Megházasodtam-e, vannak-e gyerekeim? Azt feleltem,
nem Péter vagyok. Láttam a szemében az ijedtséget.
Elfordultam. A hajnalig tartó beszélgetésekre
gondoltam. A cigarettafüstre. A hangjára, ami elvarázsol.
Versekről, képekről, filmekről beszéltünk. Dosztojevskij
regényeiről, a kegyelem súlyos misztériumáról.
Akkoriban értettem, mit jelentenek a szavai.
Úgy éreztem, egyetlen lépésre vagyok a születéstől.
Én, a kópia. Hosszú ujjai, mint egy zongoristáé, szálltak.
Közben a macskája megállás nélkül dorombolt,
berregett benne valami képtelen motor: aki meg akarja
találni életét, elveszíti, és aki elveszíti értem, megtalálja.
Fájt a fejem a füsttől. Alig vártam, hogy a hajnali város

papírházai közt a szaggatott csönd magába nyeljen.
Amekkora volt bennem a szeretet, oly nagyra nőtt a harag.
Aztán, mint bomlás után a barna üledék, maradt a szégyen.
Menekültem a kórteremből a téli esőbe, és hurcoltam
magammal a széttépett arcot. Hogy nem adatott neki
irgalom. Annyi se, amennyi egy madár lába nyomában elér.

GÁL FERENC

Járófeld

Hírnökeink sorra visszatérnek.
A vízlépcsők fölött, mesélik,
a városoknak más az illata,
a teraszokon örökösnők gyűlnek,
vigasztaló nélkül. Bólogatunk
arra is, hogy a máglyák népe
újra mozgolódik, és a nemesfémbe
foglalt csontszilánkok ára
felszökőben, de mindez már
a könyökünkön jön ki.
Igazából arra várunk,
hogy kávéhabnál könnyebb
fordulattal megidézzék a tudós
költők és utánzók tanyáját.
Ahol záráskor a táncosok
eltűnnek a süllyesztőben,
és az összes vendég egy sarokba
réved. És bármit lássanak
a fénykévékkel tűzdelt plüss
hevében, azt mi is akarjuk.
Késedelem, főként pedig
bárminemű módosítás nélkül,
színről-színre.

*

A második napirendi pont
bizonyult egyszerűbbnek.
Mire a hold előkerült,
döntés született: elég a fejet
és a vésetet cserélni, az alak
maradhat. Holnap reggel
érkezik a megyei kőfaragó
mester az átkelőhajóval.
A töltés koronáján várom
konzervekkel, vízlepergető
kabátban. Mint abban a másik
álomszerű történetben,
ahol vállvetve sőt lapátolunk
a vízbe, és a medence aljáról
a mutatványosok felemelkednek.
Csak itt egymás mögött baktatunk,
és zsákjainkban más-más
fémekkel zörögve. A térerőtől
távolodva lépéstartás nélkül,
majd az áteresztől újra befelé
a térerőbe.

DOBAI LILI

Tűnődve, lassan

Várni

*Friedensreich Hundertwasser:
„Mit der Liebe warten tut weh
wenn die Liebe woanders ist”, 1971
(Ludwigsburger Hundertwasser-Ausstellung)*

nehéz amikor távol van amire akire
várunk a házak ablakain nem függönyök
hatalmas könnycseppek vannak első
pillantásra minden vidámnak tűnik az
élénk színek a hagymatetők
és egy lány kedves arca miatt
de könnycsepp az ő szemében is és
tele-tele könnycseppekkel szinte
mindegyik ablak így elszomorodik a
kép vagy a néző szemén át a szív a
festő jól összekeverte a sok-sok színnel az
érzések sokaságát egységes kék
a háttér nincs különbség ég és utca között
de nem szomorú-blue kék hanem
tengerkék égbék a
remény színe

Azúrkék tengerparton

*Jaume Plensa: Nomade, 2010
(Antibes, tengerpart)*

messziről áttetsző forma
tűnik fel a régi bástyán
első látásra mintha
fehér köd vagy felhő lebegne a
tenger fölött majd alakot
ölt és hozzá közeledve látni a
fémbetűkből összeillesztett
hatalmas átlátszó félig zárt rácsot
formázó térdét felhúzza ülő
emberi alakot ahogy
hátát a partnak mutatja
arcát tekintetét csak sejteni

lehet a tudaton át a szem
kiegészíti az ürességet meditál
imát idéz talán miközben a tenger
hullámozását nézi rendületlenül
figyel mintha őrizne valamit a
tenger suhogását sziklákhöz
csapódó hangját derengő hajnalt
suttogó éjszakákat egyedül
egyedül a zibongók között

Szárnyalva

*Luigi Mainolfi: Per quelli che volano, 2011
(Fondation Maeght, Saint Paul de Vence)*

zöld lécek fém váz a parkokból
ismert pad a fehér tetők
domborulatai közül bukkan
elő a Giacometti-udvarról látni
jól alatta a falon magasan a felirat
azokról akik repülnek
szállni nem restek nem
maradnak földközélen az ég felé
indulnak súlyokat nehezéket
nehézkedést elhagyva hogy
fentről hozzanak jeleket üzenetet
hordozó színeket formákat akár
csak egy gesztust vagy árnyalatot a
lentől vágyakozóknak

Egy öreg szakéárus feljegyzéseiből

Kisoroszi, 2022 nyarán

szomjasan kortyolom
a vízen tükröződő
napfény remegését

*

az üres parton még
a kutyaugatás is
újra otthont teremt

*

idáig hallom hogy
mit beszélnek a folyó
túloldalán: még élek

*

úgy morzsolódik a parti
föveny is ahogy a felhők
foszlanak szét az égen

*

olyan sokáig tartott
megérteni: az előtttem
álló fa beszél hozzám

*

már rég nem látszik
az elmenő hajó csak a víz
vet még hullámokat

TÓTA PÉTER BENEDEK

Közelítés Hieronymus Bosch felszabadító képzeletéhez – Bahtyin, Derrida és Wittgenstein nyomán

Menny és pokol között. Hieronymus Bosch rejtélyes világa

Bosch és ami köztem van

Az 1970-es évek végén, az 1980-as évek elején Wilhelm Fraenger monumentális monográfiája Hieronymus Bosch (c. 1450–1516) művészetéről lenyűgözött, egyúttal nyomasztott a szinte kizárólagos adamita – a vagyon- és nőközösséget hirdető, a paradicsomi tökéletességük tudatában ruhátlan kultikus összejöveteleket tartó 15. századi szekta tanait követő – értelmezésre szorítókozó feldolgozása miatt.¹ Az 1990-es évek elején Walter Bosing kismonográfiája – *Menny és pokol között* – mértéktartó műleírása és értékelése megnyugtatóbbnak bizonyult.²

Könyvtári böngészés közben 2021 tavaszán került a szemem elé egy „közelítés” Bosch művészetéhez.³ Timothy James Clark a képi elemeket újra meg újra megközelítve hangsúlyozza, hogy Bosch szellemi ereje valószínűleg abban rejlett, hogy az embert foglalkoztató valószínűtlen keltette kíváncsiság által feltett kérdés(ek)re nem akarta tudni, nem akarta sehogyan sem megfogalmazni a választ. Maga a festmény fedi fel, mit „akar mondani”, és mit akar, hogy a szemlélője lásson, miközben a tárlatlátogató maga azzal szembesül, amit a megfestés lehetővé tett. Clark ismétléses megközelítése felemelő, míg a kimeríthetetlenül való látnivaló elmélyül; szemlencséje összpontosítását elsikkadni lát-szó részletekre szűkíti, s ezzel kitágítja a szemhatárt.

A 2016-os, 's-Hertogenbosch múzeumában megtartott jubileumi Bosch-kiállítás katalógusa 500 év távlatából élet- és kortörté-

1 Fraenger, Wilhelm: *Hieronymus Bosch*, VEB Verlag der Kunst, Dresden, 1975. Magyarul: Fraenger, Wilhelm: *Hieronymus Bosch*, Corvina, Budapest, 1982.

2 Bosing, Walter: *Hieronymus Bosch – Menny és pokol között*, Benedikt Taschen, Budapest, 1993.

3 Clark, T. J.: Aboutness, in *London Review of Books* [TJC] Vol. 43, No. 7, 1 April 2021, 7–10. <https://www.lrb.co.uk/the-paper/v43/n07/t.j.-clark/aboutness> (Utolsó letöltés: 2022. 08. 14.)

neti keretbe foglalja „a paradicsomtól a pokolig” terjedő skálán elhelyezhető műveket, amelyeket főleg leíró módon mutat be, s felhívja a figyelmet a Bosch-művekről és -dokumentumokról készített nagyfelbontású reprodukciókat megközelíthetővé tevő adatbázisokra.⁴ A 2022-es budapesti Bosch-kiállítás katalógusa – *Menny és pokol között* – négy bevezető tanulmányával és a katalógustételek minieszéi segítségével művészet- és kultúrtörténeti folyam medrébe ágyazza a bemutatott alkotásokat. Ez sejteti, hogyan (lenne) felfogható *Hieronymus Bosch rejtélyes világa*.⁵

Az imént említett írások némely vonását érdemes szóvá tenni Bosch művészetének bemutatása közben. A holland katalógus szerint Bosch „egyedi vizuális nyelv” képzésével kialakított ábrázolását „kivételes realizmus” jellemzi, ugyanakkor ő „a természetes és a természetfeletti” képesítője is, miközben „a nem természetes mestere” szerepében „a természet figyelmes tanulmányozója”. (VoG 6, 75) Talán így érthető, hogy Bosch „minden biznnyal két világban élt: az őt körülvevő valóságban és képzelete univerzumában.” (VoG 9) Ily módon kettős játékot folytatott: „játékot űzött önmagával és a nézőjével”. (VoG 12) Ennek köszönhetően műve „valós és megfoghatatlan”. (VoG 16)

A budapesti katalógus Bosch művészetéhez fűződő gyakrabban ismételt karakterjegyei: a groteszk (Mpk 29, 170), a köznapitól eltérő méretarányok (Mpk 45, 250), utalások vallásos körmenetre, farsangi eseményekre, játékos performanszra, vásárra, vurstlira, hercegi ceremóniára, melyeken mindenki részt vehetett a társadalom peremére szorultaktól kezdve a települési hierarchia centrális csúcsán lévőkig (Mpk 82, 118), erotika, érzékiség, obszcenitás, az emberi test medencetájéki intim részei elől-hátul, szexualitás (Mpk 50, 268), tabusértő móka, a bűn humoros megközelítése, a rossz megjelenítése szórakoztató módon, nevetés (Mpk 45, 117).

Egy-egy alak arcát fürkészi T. J. Clark (*Az Édenkert és Az üdvözültek mennybemenetele* [mindkettő c. 1505–1515] című fatáblákon), és eltűnődik például azok ajkának ívén, vonalán, (de-)formáltságán – furcsa humorán, majd Bosch után leszögezi: „A nevetés kegyetlensége az élet része.” Szemlélődik a *Faember* (c. 1500–1510) arcán. Részvétet vár? Zavartan csodálkozik? Bölcsen mosolyog? Felfogjuk a karikatúrát, jó képet vágunk hozzá karneváli sodródás közben. Szemet vet a *Bolondok hajója* (c. 1505–1515) egyik utasa, a Bolond arcéleire és az ő gúnyjogára végén a néző felé forduló, végtelenül megindító arcra, s úgy látja: a Faember tekintete szegeződik ránk a Bolond botja végéről. Mindketten

4 IJlSink, Matthijs, Jos Koldeweij, and Charles de Mooij: *Hieronymus Bosch – Visions of Genius* [VoG], 's-Hertogenbosch, Het Noordbrabants Museum, Mercatorfonds, Brussels, New Haven, London, 2016.
<http://boschproject.org/#/> és <https://www.huygens.knaw.nl/en/resources/boschdoc-2/> (Utolsó letöltés: 2022. 08. 15.)

5 Tóth Bernadett – Varga Ágota (szerk.): *Menny és pokol között. Hieronymus Bosch rejtélyes világa* [Mpk], Szépművészeti Múzeum, Budapest, 2022.

színésznek mutatkoznak, akik a lehetetlenséget adják elő és kényyszerítik a nevetést. (Vö. TJC 9–10.)

Mindez a töredékes és szétszórtságából összegyűjthető vonás – lényeges aspektusokkal kiegészítve – egységes rendszerbe foglaltan megtalálható Mihail Mihajlovics Bahtyin *A népi nevetéskultúra és a groteszk* címen ismert tanulmányában,⁶ amely lényegében a szerző François Rabelais (c. 1494–1553) művészetéről írt monográfiájának bevezetése.⁷ Bahtyin meglátása szerint a nevetés és a groteszk egyik legmarkánsabb képviselője a festészetben Hieronymus Bosch. (NnG 326)

Bosch és a groteszk realizmus

Az anyagi-testi elv képein keresztül megnyilvánuló népi nevetéskultúra esztétikai felfogásmódját Bahtyin groteszk realizmusnak nevezi. Ez össznépi, ünnepi és utópisztikus vetületben jelenik meg. (NnG 318) A karneváli ünnep felfüggeszti a hierarchikus viszonyokat, privilégiumokat, cím és rang nélkül mindenki egyenlő – egy szóval: mezítelen. (NnG 309) Legfontosabb sajátága a lefokozás: ami magasztos és lelki-szellemi, azt anyagi-testi köntösbe bújtatja. (NnG 319) Egyértelmű különbséget tesz a fent (az ég) és a lent (a föld) között. A föld pedig egyfelől elnyelő elv (sír, has), másfelől azonban termő, újjászülő elv (anyaöl). Az ember a földdel érintkezik (temet, magot vet), lezárja az életet, és új életnek ad lehetőséget. Az ember testi működése is ilyen a létfenntartó anyagcsere és a fajfenntartó testi érintkezés funkcióival a vonatkozó testrészekkel együtt. (NnG 320) A groteszk kép mindig ambivalens; tartalmazza, legalábbis jelzi a változás pólusait: az elhalót és a születőt, a metamorfózis kezdetét és végét. (NnG 323–324) A groteszk test kiárad önmagából, túlnő saját keretein. Ábrázolása a test elmélyülő nyílásait és „kinövéseit” plasztikusan emeli ki. A testi érintkezések és a teljes anyagcsere aktusait és folyamatait mutatja be. Ez a feltárt, nyitott test keveredik a világgal, az állatokkal, a dolgokkal. (NnG 325–326) Szokatlanul, szeszélyesen, kötetlenül fonódnak össze növényi, állati és emberi alakok-formák, játékosan egymásba bonyolódva, mintha egymásból nőnének ki, akárha egymást szülnék. Ez a lét belső mozgása, a lét örök átalakulása, befejezetlensége. Ebben a művészi képzelet kivételes szabadsága és könnyedsége mutatkozik meg nevetető kötetlenséggel. (NnG 331)

A karnevál körébe tartozott többek között az egyházi kultusz tudós traktátusainak a parodizálása. Ez lett a szent paródia, az úgynevezett *parodia sacra*. (NnG 313) Ennek megfelelően a gro-

6 Bahtyin, Mihail: *A szó esztétikája. Válogatott tanulmányok* [NnG], Gondolat, Budapest, 1976.

7 Bahtyin, Mihail: *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*, Európa, Budapest, 1982.

teszk realizmus szempontjai szerint közelíthető meg a *Földi gyönyörök kertje* (c. 1498–1500) is.

Ez a triptichon (már) nem oltárkép. Arisztokrata megrendelésre társasági szórakoz(tat)ásra alkalmas palotaterem díszítőelemeként szerepelt. Csukott állapotában a szárnyak külső grisaille képei fölött zsoldáridézetet olvashatunk. „Ipse dixit, et facta sunt: Ipse mandavit, et creata sunt.” Azaz: „Ő szólt, és elkészültek: Ő parancsolt, és megteremtődtek.” (Zsolt 32,9) Ez az ige hely a vizuális értekezés tárgya. Ő, a világmindenség Teremtő Ura és Istene a bal felső sarokba szorítva vesztéggel szinte jelentéktelenül parányivá zsugorítva a hierarchikus viszony felfüggesztésének megfelelően. Az opálos mindenség globális anyagvilága uralkodik az ábrázolás mezejének közepén – látszólag úgy kapjuk, mint üveggolyót. Törekény – az isteni Abszolútumot fölülmúló monumentalitása ellenére meglete létrejöttékor már kiszolgáltatott az enyészetnek. Nem tudható: meghökkentő geomorfológiai jegyei éppen felemelkednek vagy aláomlanak?

Táruljanak fel hát a szárnyasoltár kapui! Nyíljanak ki! Micsoda Isten nélküli – istentelen – kinyilatkoztatás! Mit látnak szemünk?! Először is a középső panelt. Elbűvölő színvilág. Létezők – rakoncátlan állatok, (mosolygó) emberek, buján burjánzó növények, élettelen benyomást keltő strukturális képződmények – sokaságának „játékos” szimbiózisa. Meztelenségükben egyenlők. Kész karnevál földön-vízen-levegőben. Úgy tűnik, sok önfeledt és zavarba ejtő történet zajlik a képen. Ez talán szavakkal leírható, megfogalmazható lenne. Ennél azonban fontosabb: mi történik a kép által a nézőben?! Mit gondol, hogyan fogalmazza meg, s miért azt, és miért úgy? A festő után a nézőn a sor! Tessék, csak tessék! Szabad a vásár!

A balszárnyon egy Krisztusforma figura öltözete teljességének vértetében köti össze az Ádám alak lábát és az Éva alak kezét. A Krisztusarc (talán) ránk néz, az Ádám arc az Éva alakra néz, az Éva alak nem néz senkire. A széttartó tekinteteknek köszönhetően: mindegyik a másik senkije. Paradicsomi páratlanság. Édeni kapcsolatnélküliség. A Krisztus alak hiába (lenne) Társteremtőként az Isten Szava, a felülmúlhatatlan kommunikáció megvalósítója, ha csak anyagi-testi kapcsolatot tud kivitelezni, de a személyes kontaktust, a kötődést nem éri el. A Kéltető külső táblákon olvasható cselekvő szóban történő megnyilvánulása mint ha a dekreáció áldozatául esne. A Teremtő Szó önkritikája: Isten Szava hatástalan. Örökre szilárd az Úr szava? Az Úr parancsa végtelen? (Vö. Zsoltár 118,89.96.) Ki mit válaszol? Nem véletlen (talán), hogy már itt és most egymásra támadnak az állatok.

A jobbszárnyon apokaliptikus végidő tombol. Az alsó harmad határának balszélén hangszereket látunk. Az egyik fúvós hangszer kellemetlen, szintelen alfarhangon szólhat. Egy másik kúrtforma hangszer fűlsiketítő kínzást okozhat. Látunk még hárfa, lantot, dobót. Igen ám, de a hárfa egy másik húros hangszer testét és húrjait roncsolja, kínozza, ahogyan maguk is embert

kínzó eszközzé lettek. A lant foglyul ejtett valakit, s tekerője is fura kínzás kiszolgáltatottja. A lant mellett egy kék dob, kivágott oldallal, bebörtönzött fogollyal, és egy szörnydobos „kezeli” az ütőt. Mennyire érvényes még a felszólítás: „Kezdjétek a zsoltárt, szóljon a dob, / lágyan zengjen a lant és a hárfa [...] ünnepünk napján”? (Vö. Zsolt 80,3–4.) Ez a zsoltárutalás szintén kritikája lehet a külső táblák zsoltáridézetének. Még mindig/meddig érvényes a zsoltár szava mint kinyilatkoztatott és kinyilatkoztató isteni szó?

A jobbszárnynon is létezők sokaságával találkozunk. Köztük a hangszerektől kissé jobbra fenn a brutális méretű késpenge alatt egy emberpárral: egy négykézláb mászó, mezítelenségében dekoratív nő hátán egy tetőtől talpig felöltözött férfi ül. „Egy végkép betört állat hátán / egy végkép betört állat lovagol.”⁸ Ez a bestiális játék lehet a középső panel önfeledt szórakozást sejtető állatlovaglásainak és párkapcsolati szórakozásainak a kritikája. Velük átellenben s alig lejjebb a jobbszárnnyal balszélén egy elszűr-kült testű, négykézlábon könyöklő emberformájú lény hátán egy kék színű, szerzetesi habitusra emlékeztető öltözetet viselő emberszerű lény ül, kezében könyv. Imakönyv? Zsolozsma? Biblia? Tény: a látottak alapján mindegy. Isten szava nyomelemeiben sem javít a helyzeten – karnevál ide, karnevál oda. Ideje van a karnevál megtartásának, és ideje a karnevál berekesztésének. „Mert hiszen az emberek sorsa és az állatok sorsa egy és ugyanaz a sors.” (Préd 3,19a)

Hieronymus Bosch groteszk realizmusa a képzelet jeleinek játékával ráveszi a szemlélőt arra, hogy revideálja: mennyire van jól minden úgy, ahogy van?

Bosch és a jelek játéka

A jobbszárnynon nézzük meg Ádám testhelyzetét: törzse tartását, csípője hajlásszögét, lábszárai nyújtását! Nézzük meg Éva hosszú haját is!

Nagyon hasonló pozitúrákat látunk hosszú hajú női alakokra transzponálva a középső panelen. Egyet az alsó képszel balról számított negyedénél, piros bogyós gyümölccsel a kezében. Egy másikat az alsó képszel jobbról számított negyedénél, picit feljebb fátyolos harangvirágfélével a fején. Egy harmadikat a kép jobbszélén a bagoly fölött, a gyümölcsfák közt férfiak kínálnak eperrel, almával. Egy negyedik, fordított irányban elhelyezkedő nő a kép balszélén egy másik bagoly mellett egy hártvány virág-gömbben egy férfi intim közeledési kísérletének célpontja...

Az utóbbi konfigurációhoz közel áll a balszárnynon az emberszéklet ürítését szolgáló trónus előtt ülő nő, akinek a keblén feke-

8 Pilinszky János: Vonzásod definíciója, in *Pilinszky János összes versei*, Osiris, Budapest, 2006, 154.

te varangy terpeszkedik, miközben egy fekete számárszerű lény négyujjú mancsai tartják átölelve, s ő egy előtte térdeplő, csípőben meghajló falábú lény fartükrében szembesül önmagával.

A testhelyzet tükrében az emberlényeket tekintve nincs különbség a férfi és a nő között – egyenlők. Mégis felmerül a kérdés: ha az ember Isten hasonlatosságára teremtett képmás – mivé és milyenné lett a teremtmény, s ez hogyan hat vissza a Teremtőre? A karnevál esetében ez akár humoros is lehet, de valószínűleg kínos a nevetés. Tudhatjuk, mi van: „Ideje a sírásnak és ideje a nevetésnek.” (Préd 3,4a) Mi a helyes sorrend, ha van?

Válaszkísérletünkben Jacques Derrida siethetne segítségünk-re.⁹ A triptichon képmezőiben zajló esemény valójában „véges egység zárttságában végbemenő végtelen helyettesítések” körjátéka. (Vö. JD 31.) A triptichon paneljein nemcsak a gondolati kör vég nélküli, hanem a körre, illetve a kör pontjaira reflektáló észrevételeknek és megfontolásoknak sincs vége. (Vö. JD 29.) „Amikor azt hisszük, hogy kibogoztuk, hogy egymástól elkülönítettük őket, megállapíthatjuk, hogy újra összeforrtak, válaszként előre nem sejtett rokon vonások kihívására.”¹⁰ (JD 29.) Ami itt, a képek rendszerének mozgásában történik, az a jelek ismétlése, avagy az ismétlés játéka és a játék ismétlése. (Vö. JD 33.) Az ikonikussá vált emberábrázolás a két szélső panelben és a középső panel peremén található. A marginalizáltnak vélhető helyzet azonban központi kérdés körül kering. Mire megy ki a játék? Részletezhetnénk is. Az ember forog kockán? A világmindenség? Isten? Talán mindhárom egyben. A kérdések végül mégis fenntartják „a középpont utáni vágyat”. (Vö. JD 22.) Azt kell azonban gondolnunk, „hogy a középpontnak nincs természetes helye, hogy nem fix hely, hanem funkció, egyfajta nem-hely, amelyben a helyettesítések végtelen játéka folyik”. (Vö. JD 23.)

Körbe-körbe, karikába! Karusszal a vidámparkban. Mennyire élvezzük a karnevált? Csak a képzeletvilágunktól függ.

Bosch és a képzelet világa

Képzeletem határai világom határai. Amit nem tudunk elképzelni, azt nem tudjuk leképezni; tehát kifejezni sem tudjuk azt, amit nem tudunk elképzelni. Hieronymus Bosch kapcsán ez lehetne a parafrázisa Ludwig Wittgenstein állításainak. „5.6: *Nyelvem határai* világom határait jelentik. [...] 5.61d: Amit nem tudunk elgondolni, azt nem tudjuk gondolni; tehát *mondani* sem tudjuk

9 Derrida, Jacques: A struktúra, a jel és a játék az embertudományok diskurzusában [JD], ford. Gyimesi Tímea, *Helikon*, 1994/1–2. 21–35. http://real-j.mtak.hu/1222/1/HELIKON_1994.pdf (Utolsó letöltés: 2022. 08. 16.)

10 Derrida hosszú idézetéből, amelyet Claude Lévi-Strauss *Le Cru et le Cuit* (A nyers és a főtt) című, 1964-ben kiadott könyvéből vesz át.

azt, amit nem tudunk elgondolni.”¹¹ Wittgenstein hozzáállását demonstrálhatja James Joyce, aki verbális vetületben hibrid szavakat alkotott, hogy belső világát a külvilággal közölhesse.¹² Vizuális tükörképe ennek a hatékony és hatásos teremtő erőnek a Bosch által ábrázolt világ hibrid létezőinek – konstrukcióinak és szörnyeinek – sokasága. Világos: mindkettő rejtélyes világ.

Képzelőerőnk és gondolat-képességünk az embervalóság részösszetevői, s ezek az emberi valóság teremtett és teremtő – elemi világalkotó – tényezői. Hagyományos közmegegyezésen alapuló vizuális és verbális jelelemeket játékszabályszerű rendben szabadon alkalmazunk, és velük találékonyan új meg új talányos rendet alkotunk – életjeleket adunk: élünk és másokat is élni hívunk. Még akkor is és úgy is, hogyha ez elrettentően elragadó. Példa erre Hieronymus Bosch felszabadító képzeletből születő életműve. (*Szépművészeti Múzeum, 2022. április 9–július 17.*)

11 Wittgenstein, Ludwig: *Logikai-filozófiai értekezés (Tractatus logico-philosophicus)*, Akadémiai, Budapest, 1989.

12 Joyce, James: *Finnegans Wake*, Faber, London, 1939. Részletek magyarul: Joyce, James: *Finnegan ébredése*, Holnap, Budapest, 1992.

BENKE ATTILA

Atyák bűne, utódok bűnhődése

*Az On the Spot című dokumentumfilm-sorozat
hatodik évadáról, a Diktátorok gyermekeiről*

Sztálin lányának, Szvetlana Allilujevának sorstragédiája, hogy bár amerikai segítséggel 1967-ben sikerült elhagynia a Szovjetuniót, ám ezt vállaltan mint Sztálin lánya tette, amit az amerikai hidegháborús propaganda szemérmetlenül felhasznált, így Szvetlana élete végéig meggyűlölt édesapja árnyékában élt az Egyesült Államokban is. Kettejük kapcsolatában egy egészen más minőségben, ragaszkodó apaként ismerjük meg a „vörös cárt”, aki Szvetlana Allilujeva gyerekkorában játékos leveleket írt szeretett lányának, hogy bármilyen kívánságát teljesítse, még amerikai filmvígjátékokat is nézett vele. A történészek szerint Szvetlana annak a Sztálinnak az utolsó kapaszkodója volt az emberségbe, aki saját feleségét az öngyilkosságba hajszolta, legidősebb fiát nem volt hajlandó Paulus tábornokra cserélni a II. világháború alatt, valamint a nagy „tisztogatások” idején még a rokonait is kivégeztette, ha gyanúba kerültek. Nem volt persze „két Sztálin”, a zsarnok lányához való ragaszkodása is betegessé vált, amikor megjelentek az udvarlói, akikre szabályosan féltékeny volt, egyiküket munkatáborba is küldte, hogy eltávolítsa Szvetlanától. A diktátor gyermeke már kamaszkorában szemebesült apja bűneivel, így például azzal, hogy édesanyját nem egy félresikerült vakbélműtét vitte el, hanem öngyilkos lett, többek között Sztálin miatt. Innentől kezdve egyre tisztábban látta, hogy a Szovjetunió élhetetlen hely, ahogy azt is, ki tette azzá.

Hitleren és Sztálinon kívül számos véreskezű politikai vezető létezett, akik kegyetlen cselekedeteikkel talán még a két legvárhatóbb zsarnokot is „felülmúlták”. Róluk (Idi Amin ugandai elnök, Hermann Göring, Fidel Castro, Augusto Pinochet chilei diktátor, Pol Pot és a Vörös Khmer vezéralakjai, Todor Zsivkov

bolgár kommunista pártfőtitkár) és utódaikról (Idi Amin fia, Jaffar Amin, Hermann Göring dédunokahúga, Bettina Göring, Castro lánya, Alina Fernández, Pinochet lánya, Lucía Pinochet, Zsivkov unokája, Evgenija Zsivkova, Pol Pot unokaöccse, a vörös khmer parancsnok, Ta Mok unokahúga) szól Cseke Eszter és S. Takács András 2009-ben indult dokumentumfilm-sorozata, az *On the Spot* hatodik évada, a *Diktátorok gyermekei* (2014). Cseke és S. Takács rendre a Nyugattól távoli kultúrákat, közösségeket, politikai rendszereket mutattak be, helyi történeteken keresztül egyetemes kérdéseket vetettek fel többszörösen díjazott sorozatukban. A *Diktátorok gyermekei*re pályafutásuk legnagyobb kihívásaként tekintenek. „Nehezebb munka volt, mint eddig bármi, amit csináltunk, gyakorlatilag újra kellett tanulnunk a szakmát. Volt kudarcélmény is bőven, de az már nem kerül a nézők elé, mi viszont sokat tanultunk belőle. Minden, amit az elmúlt években a terepen megtanultunk, törzseknél, frontvonalon, elnöki palotákban, hajíthattuk ki az ablakon, mert ezeknél az emberek-nél nem működött. Egészen másképpen kellett megközelíteni és megnyitni őket” – nyilatkozta S. Takács András.¹ A *Diktátorok gyermekei*ben vegyítették a klasszikus, interjúalapú („beszélő fej-es”) és az alkotók (ebben az esetben konfrontatív kérdésekkel való) részvételét hangsúlyozó (cinema verité) dokumentarista módszereket. Cseke és S. Takács nagy stáb helyett két kamerával forgattak, sokat beszélgettek a „hivatalos” felvételek előtt és után is az interjúalanyokkal, hogy minél személyesebb kapcsolatuk alakuljon ki a megkérdezettekkel és a témával. A személyesség azért is volt fontos ebben az esetben, mert amennyiben az interjúalanyok megszokták a kamerát és megismerték a filmek készítőit, onnantól kezdve őszintébbek voltak, illetve megfélemlítve a kameráról akarva-akaratlanul is megvallották, mit gondolnak a diktatúráról, apjukról, felmenőikről, akik rémtetteket követtek el.² Az őszinteség ebben az esetben nem feltétlenül egyenlő az objektív tények elismerésével, bizonyos esetekben inkább azt jelenti, hogy ha meg is tartja az interjúalany (például Zsivkov unokája) azt a bizonyos két lépés távolságot, ám egy idő után határozottan megvédi akár a hivatalos történettudományi állásponttal szemben is szülőjét, nagyszülőjét, rokonát.

Az alkotópáros abból az alapkérdésből indult ki, amit Sztálin és lánya kapcsán is felvázoltunk a bevezetőben: mit tud kezdeni a gyermek a szülő (jellemzően az apa) bűneivel, ki tud-e lépni a gyermek felmenője árnyékából. Emellett a *Diktátorok gyermekei* epizódjai más, fontos, általánosabb problémaköröket is érintenek. Egyrészt a bevezetőben szintén említett téma, a rendelkezéseik és tetteik alapján szörnyetegnek tűnő politikai vezetők embersége is fókuszba kerül. Így ugyanolyan zavarba ejtő példá-

1 Ivanyos Judit: *Mit csinálnak ma a kegyetlen diktátorok gyermekei?*, HVG, 2014. január 28., https://hvg.hu/kultura/20140126_Az_apam_diktator_volt_interju (Utolsó letöltés: 2022. 08. 01.)

2 Uo.

ul a Sztálinhoz hasonlóan paranoid Idi Amint vagy chilei népir-tásokért felelős Augusto Pinochetet szerető apákként, kedélyes rokonokként látni, mint ahogy Sztálin Szvetlanának írt hízelgő leveleit elolvasni. Másrészt, ezzel szoros összefüggésben a fele-lősségre vonás, a felejtés és a kulturális emlékezet univerzálisabb témái felé is megnyitja az utat a *Diktátorok gyermekei* mind a zsar-nokok leszármazottain, mind az egyéb interjúalanyokon, illetve az ő álláspontjaik ütköztetésén keresztül. Azaz működés közben láthatjuk a Jan Assmann által definiált, egymással rivalizáló sze-mélyes beszámolók által formált, a közelmúltra vagy a félmúltra vonatkozó kommunikatív emlékezetet.³ Legyen szó Alina Fernández Castro-kritikus nyilatkozatairól, Lucia Pinochet apját mentegető érveléséről vagy a vörös khmerek leszármazottainak a rendszer bűneit tagadó fejtegetéseiről, a *Diktátorok gyermekei* bemutatja azt is, miért olyan nehéz szembenézni a múlttal, ami egyúttal elvezetne a diktatórikus rezsimek megdöntéséhez vagy a már felszámolt rendszerek örökségének meghaladásához.

Jaffar Amin, Bettina Göring és Fidel Castro lányának epizód-jaiban közvetlenül előkerül az a probléma, hogy az interjúalanyok identitásának a részévé vált a súlyos teher, az „ősök bűne”, amit már csak biológiai okokból kifolyólag is hordozniuk kell. Az apja örökségétől és országából Szvetlana Allilujevához hasonlóan az USA-ban új életet kezdett Alina Fernández az epizódját nyitó rá-dióműsorban humoros, tettettett hárítással érzékeltette („Követ-kező kérdés!”), hogy mennyire elege van már az általa megvetett Fidel Castróból mint témából. Alina számára Castro rossz apa és rossz vezér volt, bár bevallása szerint utóbbira haragszik jobban, mivel miatta egy időben a diktátor által válságba sodort, romba döntött Kubát is gyűlölte, ami súlyos identitásválságot okozott neki. Alina Fernández menekülése után egyszerűen nem tudott kubai zenét hallgatni, így az epizódot nyitó rádióműsor azon jelenetrésze kifejezetten megindító, amelyben – ha nehezen és bátortalanul is – Castro lánya bekapcsolódik egy kubai dal kö-zös eléneklésébe. Mindez jól szemlélteti, milyen dráma zajlott le Alinában, egyúttal utal az identitáskrízis feloldására és a meg-békélésre.

A szintén Amerikába költözött Jaffar Amin számára is iden-titáskrízist okozott, ugyanakkor nála Alináénál sokkal ellent-mondásosabb a gyermek-szülő viszony, mert még könyvet is írt azért, hogy megpróbálja árnyalni a képet Idi Aminről, akit ő és a diktátor által meggyilkolt belügyminiszter és közeli barát, Oboth Ofumbi fia, Godfrey Ofumbi is szerető családapaként, kedves és viccelődő emberként ismertek meg gyerekkorukban. Jaffar bűn-tudata azonban nyilvánvalóvá válik főleg abban a jelenetben, amelyben Godfrey beszél meggyilkolt édesapja holttestének ex-humálásáról. Az egyébként extrovertált, életigenlő, energikus és

3 Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrában*, Atlantisz, Budapest, 1999, 49–66.

folyton beszélő Jaffar Amin a beszámoló során ugyanúgy össze-törten, megrendülten hallgat, ahogyan feltehetően az alkotók és az epizód nézője is tette, teszi. A megrendültséget nemcsak az váltja ki, hogy Jaffar a kamera előtt szembesült Idi Amin rémtet-tével, amit egész életén át igyekezett kompenzálni, hanem az is, hogy ő ennek a szörnyetegnek a vér szerinti rokona. A szerető apa és a véres kezű diktátor konfliktusa és azonosítása fájdalmas folyamat.

Bettina Göring ugyancsak távoli rokoni kapcsolatban áll az Endlősüggért, vagyis a haláltáborok koncepciójáért felelős náci vezetővel, sőt, ő maga baloldali aktivistaként mélyen elítéli dédnagybátyját, de talán éppen ezért történetében mindkét ko-rábban elemzett sorsdrámáénál nagyobb teherként jelenik meg a probléma, hogy olyan családból származik, amelynek tagjai náciszimpatizánsok voltak. Bettina a náci „fajelmélet” antitézi-sét fogalmazza meg a *Diktátorok gyermekeiben*. A génnek szerinte is fontosak, ezért is tartja szerencsésnek, hogy sterilizáltatta ma-gát, mert így megszakította a Göring-vérvonalat. Jaffar Aminnél tehát még radikálisabban megértették őt családja bűnei, ame-lyektől nem elhatárolódni akar, hanem megfogalmazása szerint gyógyulni próbál, hogy eljusson a megbocsátásig. Míg Amin fia küszködik azzal, hogy ő nem olyannak ismerte apját, amilyen-nek rengeteg áldozata és azok szerettei, addig Bettina Göring vállaltan bűnhődik Hermann Göring és náci párti családtagjai bűnei miatt, petevezetéke elköltetésével gyakorlatilag önma-gát mint Göringet, mint a „zsarnokság génjeinek” hordozóját is megbüntette.

Jaffar Amin esetében felmerül az a másik fontos kérdés, hogy felmenthető-e bármilyen szinten egy véreskezű diktátor a bű-nei alól csak azért, mert neki is voltak emberi megnyilvánulásai, magánemberként képes volt szeretni. Ez szorosan összefügg a kommunikatív emlékezéssel, ha ugyanis megismerjük a diktáto-rok emberi oldalát, azt szélsőségesen szubjektív beszámolókból ismerjük meg. Míg Bettina Göring és Alina Fernández egyértel-műen negatív képet festenek felmenőikről, ami szinkronban van a hivatalos történettudományi állásponttal, addig Lucía Pinochet és Evgenija Zsivkova inkább ellenkezik azzal. Jaffar Amin is próbálta védeni az édesapját, de ő a bűntudat mint identitáskrí-zist eredményező ok és az (ön)megbocsátás mint cél végett haj-landó volt szembesülni az apa mint zsarnok politikai bűncselek-ményeivel azáltal, hogy találkozott szülője áldozatának a fiával és családjával. Pinochet lánya és Todor Zsivkov unokája viszont ellenkezik mind a hivatalos olvasattal, mind a diktatórikus rendszerek túlélőinek és áldozatai hozzátartozóinak a beszámo-lóival. „Nem várhatja el tőlem, hogy én mint az ő unokája rosszak-at mondjak róla” – jelentette ki nyíltan Evgenija Zsivkova, aki végig szigorú arccal és tárgyilagos stílusban nyilatkozott nagy-apjáról. Zsivkova szerint nem annyira az számít, hogy a korrup-t, személyi kultuszt építő és a szovjetekhez hűséges diktátor mi-

lyen bűnököt követett el, beleértve a nélkülözés és a szegénység általánossá válását, hanem a lényeg az, hogy tények bizonyítják: 1989 előtt jobban éltek az emberek, mint ma. „Egyike volt a sok bunkónak, akik hatalomhoz jutottak” – kontrázott rá a volt politikus és divattervező állításaira egy nő a 2013-as szófiai kormányellenes tüntetésen. Cseke Eszter és S. Takács András több, hasonlóan negatív véleménnyel ellentpontoszták Todor Zsivkov unokájának tárgyilagos előadásmódja ellenére nyilvánvalóan elfogult nyilatkozatát, megmutatták a kommunikatív emlékezet ellentmondásosságát, ezzel összefüggésben pedig a kelet-európai posztszocialista rendszerek alapproblémáját, a jelen nehézségei tükrében a korábbi rosszul működő rezsim és vezető iránt felerősödő nosztalgiát.

Kifejezetten drámaira sikerült Lucía Pinochet epizódja, amelyben néhány, Lucían kívül megkérdezett ember aggasztóan pozitív véleményt fogalmazott meg a katonai diktatúrát kiépített, százezrek haláláért felelős és az Egyesült Államok által amúgy az előző, kommunistának bélyegzett Salvador Allendével szemben támogatott vezetőről. Pinochet gyermeke más stratégiát választott apja felmentésére: az érzelmekre kívánt hatni úgy, hogy maga is őszintén érzékenyült a vonatkozó rész végén. Lucía édesapját kedves, törődő, odaadó emberként írta le, paternalista diktátornak állította be, aki népéről is úgy gondoskodott, akár atya a gyermekeiről. A nő elismerte, hogy Pinochet diktátor volt, sőt felemlgette a levelet, amelyben a vezér bocsánatot kért bűneiért, de Lucía értelmezésében szülője a diktatúrát a demokráciáért, az ország javára gyakorolta. Ugyan a *Diktátorok gyermekeinek* alkotói ebben a részben is felsorakoztattak ellenvéleményeket, amelyek éles kontrasztban állnak Pinochet lányának beszámolóival, de a „demokráciához vezető diktatúra” paradox fogalmának bevezetésével Lucía akaratlanul saját maga leplezte le Pinochetet és rezsimjét.

Evgenija Zsivkova és Lucía Pinochet történetei arra világítanak rá, hogy a múltértelmezés milyen veszélyes fegyverként, propagandaeszközként vethető be a kollektív emlékezet formálása során. A kiváltságosok – mint a diktátorok rokonai – szemszögéből egy tömeggyilkos is lehet mártír vagy gondoskodó „népatya”. A kollektív emlékezet torzulásának, illetve torzításának szélsőséges példái Kambodzsa és Mianmar (Burma) esetei. A kambodzsai epizódban a városi életmódot és az értelmiségi réteget féktelen erőszakkal felszámoló Vörös Khmer vezetőinek leszármazottai nem is feltétlenül tagadnak, hanem egyszerűen azt az „igazságot” közvetítik, amit a diktatórikus rezsim sajátosságait a jelenbe is átmentő képviselői – köztük Ta Mok és politikusként tevékenykedő unokahúga – hirdettek, hirdetnek. Szerintük a rendszert megdöntő vietnami hadsereg, a CIA és a KGB okolható a tömeggyilkosságokért, illetve Pol Potéknak nem volt okuk a népet sanyargatni, hiszen maguk is a nép tagjai voltak. Az epizód legfelháborítóbb része az, amelyben Nhem Ein, a

halálig tartó emberkínzásokról hírhedt Tuol Sleng börtön fotósa szemérmetlenül büszkén nyilatkozik arról, hogy megörököltette, miként „tisztították meg” a kommunista rezsimet az „ellenség-től”. Ehhez a torzult múltértelmezéshez az is hozzájárult, hogy évtizedekig nem vonták felelősségre a bűnösöket: Pol Pot békében halt meg, Ta Mokot pedig ugyan perbe fogták, de az ítélet-hirdetés előtt elhunyt.

Azt már a *Diktátorok gyermekei* hatodik részében fogalmazta meg a volt mianmari kormányfő, Ang Szan Szu Kji (akitől egyébként 2018-ban Kanada, 2020-ban az Európai Parlament vonta vissza békedíját, mert bűnrészesnek tartották a mianmari etnikai tisztogatásokban), hogy miért alakulhat ki és maradhat fenn hosszú távon a diktatúra: azért, mert az emberek „elkezdtek nem feltenni kérdéseket”. A Pinochet-epizód, a Zsivkov-epizód és a kambodzsai rész is ezt a tézist támasztják alá, hiszen főszereplőik számára nem kérdés a diktátorok bűnössége, meg vannak győződve arról, hogy felmenőik helyesen cselekedtek, vagy legalábbis eltúlozza az utókor a bűneiket. Ám azt a dokumentumfilm-sorozat Jaffar Amin-, Bettina Göring- és Alina Fernández-részei bizonyítják, hogy az atyák bűnei akár több generáción is átívelhetnek, az ezzel a bűnös örökséggel való szembenézés hiánya pedig súlyos identitásválságot okozhat, sőt ellehetetlenítheti az egészséges jövő(képe)t. Ugyan Jaffar, Bettina és Alina esetében személyes krízisekről, bűn és bűnhődés-történetekről van szó, sorsuk azt is példázza, mi lenne a helyes út, amelyre egy egész népnek rá kellene térnie, ha el akarja kerülni a múlt hibáinak megismétlődését: a szembenézés és a szembesítés.

E. CSORBA CSILLA

Megkülönböztetni egymástól a feketét és a feketét

Nádas Péter fotográfiái (2012–2020)

(Ha azt mondom, nagy megtiszteltetés, hogy Nádas Péter Kossuth-díjas író, fotográfus képkiallítását itt Pannonhalmán az Arcus Temporum fesztivál keretében megnyithatom, nem fogalmaztam elég pontosan, mert roppant nagy megtiszteltetést kellene mondanom, ami kicsit azt is jelzi, hogy az öröm mellett a szorongás töltött el hetek óta, amelyből erőt csak a regények, esszék újraolvasása és a képek nézése, s a várható találkozás öröme adott. E szerep, úgy érzem, a múltamnak szól, amikor mint muzeológus a legnagyobb örömmel gyűjteményeztem, állítottam ki Nádas Péter fotósmunkáit, s 2000-től nyomon követtem kiállításait.)¹

Nádas Péter Kossuth-díjas író mielőtt az írást választotta, képeket készített. Még nem volt tizenhat éves, amikor megkapta nagybátyja fényképezőgépét, első negatívjai máig megmaradtak. Középiskolai vegyészeti tanulmányait megszakítva nagynénje javaslatára fényképésztanulónak állt, bár tanító szeretett volna lenni, műtermekben ismerkedett a fotós szakma rejtelmeivel. A Kisképzőben mestervizsgát tett (1961), s rokon támogatással a *Nők Lapja* című magazinnál fotóriporterként helyezkedett el, itt ismerkedett meg feleségével, Salamon Magdával. 1965-től a *Pest Megyei Hírlap* munkatársaként is készített riportfelvételeket, később újságíróként dolgozott. 1968-ban Kisorosziba költözött, első kötete, *A Biblia* megjelenése után, 1969-ben felhagyott az újság-

Elhangzott 2022. augusztus 27-én, Pannonhalmán, a kiállítás megnyitóján.
A Hágai Fotográfiai Múzeum *Rokon lelkek. Magyar fotográfusok 1914–2003*. Vendégkurátor: Nádas Péter című kiállításához írott szöveg. A 2004-ben megnyílt kiállításon harminckét magyar fotográfus, köztük Nádas Péter képeit állították ki.

1 „...mit tesz a fény...” Nádas Péter fotográfiái 1959–2003, kiállítás a Petőfi Irodalmi Múzeumban, 2012, kurátor Bazsányi Sándor.

írással. Fotográfusi pályája az egy évtizedes nyomatékos kezdés után kisebb, majd nagyobb intenzitással tovább folytatódott, s tudatosan építkezve ma egy, az íróéval párhuzamos fényképész-i életműről beszélhetünk. Hazai és nemzetközi galériákban megvalósult egyéni kiállításai száma meghaladja a húszat.

Képi szemlélete kialakulására hatással volt az őt körülvevő művészarági kör, a szentendrei festők, leginkább talán Gráber Margit, a két világháború közötti magyar szociofotós hagyomány élő tanúi, mint Kálmán Kata, Langer Klára, illetve a közvetlen közelében dolgozó nagy tudású fényképészek, mint Rédnér Márta és Nádor Ilona. (A Kisképzőben, illetve a gyakorlatban tanulta meg a fénytant, laborálást, negatív és pozitív retusálást, s a fotótörténetet.) Nádas Péter 2004-ben *Rokon lelkek* címmel magyar fényképészeknek rendezett kiállítást Hágában, ennek bevezetője, a *Hágai szövegek* állítása szerint: „Ha jól számolom, harminckét magyar fotóst mindenképp magamban hordozok. Látásukat a látásomban.” Munkájából következően tüköraknás fényképezőgéppel „szenvtelen megfigyelőként” bejárta Magyarországot, riportokat, portrékat, tájképeket, életképeket, csendéleteket fotózott, részben megrendelésre, részben a maga kedvére. Mindaddig, míg a göttingeni Steidl kiadó rá nem vette, hogy az eredeti negatívjairól papírképeket nagyítson, s fotóiból, szövegeiből egy kötet jelenhessen meg, kevesen tudtak fényképész-i oeuvre-jéről. Az *Etwas Licht (Valamennyi fény)* című, válogatott fotóit összegyűjtő könyve 1999-ben jelent meg. Ezt követően a francia művészeti piacon aktív Fnac 2002-ben válogatást készített Nádas fényképeiből egy utazó kiállítás számára, amelyet több országban bemutattak. 2002-ben ugyancsak a Steidl Verlag hozza nyilvánosságra a *Der eigene Tod (Saját halál)* című könyvét a híres gombosszegi körtefát ábrázoló 163 képpel. Érdeklődése fokozatosan a figuratívról az absztraktra, a „tárgyak, dolgok, témák” helyett a fény útjának kutatása, rögzítése felé fordult. Az életművét jelentő gyűjteményt ez ideig három tematikus, stílári szériára osztották: az első az 1960-as években készült fotóriporter-i sorozat, valamint a barátairól, ismerőseiről készült portrék, a második a kertjében álló vadkörtefát megörökítő fényképek és polaroidok sorozata 1994–2001-ig, a harmadik a *Világoló részletek* sorozat, amely főként az 1999–2003 közötti absztrakt, a fény által bejárt ablak, ajtó, fal éleket, geometrikus hatású fény lenyomatokat, fény-árnyék játékokat foglalja magába. Ma már az elmúlt évek aktivitása nyomán egy negyedik periódusról is beszélhetünk. Nádas az ezredfordulón (2000 táján) a fényképezéshez szükséges anyagok beszerzési lehetőségeinek szűkülése láttán fokozatosan, nehéz szívvel felhagyott az analóg fotózással, a laborját felszámolta, eszközeit a svájci Kunsthaus Zugnak adományozta. 2003-tól digitális technikát, elsősorban iPhone-t használt. Úgy tűnt, hogy fényképész életművét befejezte, fotóit közgyűjteményekbe juttatta, a Kunsthaus Zug (Svájc) gondozza fotós-hagyatékát, de a Magyar Fotográfiai Múzeum és a Petőfi Irodalmi

Múzeum is őríz átfogó válogatást a több mint ötvtizedes tevékenységéből.

A *Megkülönböztetni egymástól a feketét és a feketét* című tárlat anyaga két egymástól elkülönülő részből áll, a fényképezésben rejlő lehetőségekkel nagy kedvvel kísérletező Nádas meglepő, az elmúlt tíz évben készült munkáit mutatja be, saját válogatásában.

Az elődeitől nyert tapasztalatot, fényképész ars poeticájának fotós és festészeti hagyományból nyert tudását a *Rokon lelkek* című írásában fogalmazza meg: „Hol élsz, erre a kérdésre azóta minden magyar fotográfus-nemzedéknek felindultság nélkül kell válaszolnia. Bele kell nézned a legnagyobb sötétségbe. Nem elég a világostól a sötétet megkülönböztetned, a feketét meg kell tudnod különböztetni a feketétől.”

Világító részletek című, az *Egy agg fényképész búcsúja az analóg fotográfiától* alcímmel ellátott, magyarul 2010-ben megjelent esszéjét úgy írja meg, mintha utolsó szemtanúként kötelessége lenne összegezni, s átadni azt az esztétikai és gyakorlati tudást, amit az általa aszketikus munkával elsajátított analóg képkészítés során elsajátított. Tegyük hozzá, senki nem írta meg így ezt a lezáródó történetet, ennyi vizuális tapasztalattal, szenvedéllyel, felkészültséggel. „Múlté a műtermi felvételek és az úgynevezett külső felvételek közti különbség, múlté a laboratórium, amely a különböző vegyszeres fürdőket logikus sorrendbe állító sötétkamrák rendszerét jelentette, de átvitt értelemben felismerést, örök kísérletet, a reflektivitás vallásos konfirmációját.” Bár az analógról digitálisra való átállás számára nehéznek bizonyult („A változás számomra igen mélyre ment, csontvelőt érintett.”), az elmúlt években egyre többet fotóz, s állít ki, legutóbb immár többször a Kunsthaus Zugban 2018-ban, Bécsben 2022-ben.

Maga számára minden korszakában az elbeszélői gyakorlatával összecsengő képalkotói módszerként a semleges figyelem, a *látás semlegességének* igényét tartotta követendőnek: „Ha a figyelem semleges, ha éppen semmit nem akarunk, még csak nézni sem, akkor önkéntelenül, ösztönösen követjük a fény és az árnyék útjait. A másodperc töredék idejében mérjük fel a tér leg-sötétebb és legvilágosabb foltjait. / Viszonylatként fogjuk fel a térben elhelyezkedő tónusbeli különbségeket.”

A *Világító részletek* címmel jellemzett absztrakt képsorozathoz az Új Forrásban megjelent azonos című esszéje nyújt elméleti fogódzót, amely elválaszthatatlan a kétkötetes memoárjától, csakúgy, ahogy a szerző írói életműve elválaszthatatlan a fotóművészi teljesítményétől.

*

Kezdjük most az önarcképekkel. A kiállítótér köztes pilléreire akasztott három (négy?) önarckép önálló tematikaként jelenik meg: szállodai szobákban, utazásai során, illetve Gombosszegen készült hétköznapi portrék, amelyek, úgy tűnik, folytatják az ön-

arcképet vetett árnyékként ábrázoló képek sorát (*Önarckép szél-haranggal*, *Önarckép felemelt kamerával* stb.). Az *Ortigiai önarcképen* nehéz eldönteni, hol a fényforrása, mi adja a kép színét, az asztal, a terítő vöröse, a fal, az ablak tükröződése. E szállodai szobában készült önarckép sejtelmes vörös színbe játszik. A *Frankfurti önarckép* szellemes árnyképe a bent és a kint közé vetül testetlenül, síkszerűen: a szállodaszoba lámpája, a megvetett ág fehér ágyneműjén a fény reflexei és az éjszakai város ablakon át tükröződő fényei láthatók a pillanat kimerevített képén. Gombosszegezen bemozdított kamerával készült az a harmadik, pasztellként elfolyatott, roncsolt, szétrázott *Önarckép*, amely Francis Bacon-i nyomokon eltávolítani képes önmagát önmagától. (Az önarcképek sorának negyedik, ironikus darabja egy romló, sárga színét zöld penészbe fordító citromot ábrázol, amely Balla Demeter ráncokkal barázdált, elfonnyadt körtéjére [*Múmia*, 2000], az öregedés szimbólumára emlékeztet.)

Az Arcus Temporum Fesztivál során központi helyet kapott a *Saját halál* című kötet, így a hozzá társuló, az egyetemes létezés részeként felfogható emberi és növényi lény azonosságáról és különbségéről szóló polaroidsorozat a gombosszegei körtefáról. „Arról, hogy egyazon kozmosz és az egyetemes létezés részei vagyunk mindketten, de ez csak különleges »határhelyzetekben« derülhet ki számunkra.”² Nádas keresi a természet titkát, az utóbbi időben újra nagyobb figyelmet szentel a közvetlen környezetében létező növényeknek, állatoknak, az élő és élettelen világ egységének. A 93. Ünnepi Könyvhéten a földigiliszták veszélyes életéről beszélt, s egy gazda büszkeségével, szakmai ismeretével sorolta fel az általa és felesége által a gombosszegei kertjükben termesztett konyhakerti növényeket, „a salátát, a spenótot, a kelbimbót, a kelkáposztát, a rukkolát, a mizunát, a brokkolit, az édesköményt, a tárkonyt (...) a krumplit télire, a kaprot, a babokat mind az ő nemők szerint, a borsót, a bazsalikomot, a répát, a cukkinit, a céklát, még a nevüket is élvezet kimondani, a paradicsomot, a paprikát, a zellert, a fokhagymát és a hagymát...”, s a sort folytathatnánk.

A *Természetes ellenfény*³ című portréfilmben látjuk azt is, hogy az író hogyan kertészkedik, kapál, babot fejt. A gazdag zöltség-, gyümölcstermés példányai az utóbbi időben modellül szolgálnak digitális fotóikhoz.

*

A magyar irodalomtörténetben Nádas Péter gondos természetközelségéhez hasonló példával találkozhatunk Jókai Mór esetében. Ő teszi fel a kérdést: „Mi szeretetti meg ezt a földi világot legjobban a halandó emberrel? A kertészet.” A gyümölcsök közül különösen a körtét kedvelte. 1896-ban a következő körtét

2 Alföldy Jenő: *Élet fája, lét fájdalma*. Nádas Péter: *Saját halál, Új Forrás*, 2008/8.

3 Gerőcs Péter: *Természetes ellenfény*, kétrészes portréfilm Nádas Péterről, 2019.

tartja számon: Duchesse d'Angoulême, Triomphe de Jodoigne, Napoleon-vajonca, Arenberg, Calebasse Thugert és Liegel-vojonca. Büszkeségét nem leplezte: „Megválasztottak már írók királyának, amiből nem kérek, de hogy legalább elismernének a körték palatínusának, arra hasztalanul aspirálok” – jelezte az *Azok a kertészek* című írásában, 1896-ban. Számára a természet volt a „sokat-írás” titka. Jókai a kertészkedést nemcsak kedvtelésből űzte, nemcsak kikapcsolódást jelentett számára, de nem is a megélhetés sarkallta, hanem a természettel, a maga ültette fáival és a madaraival való együttélés, szüntelen párbeszéd életformát jelentette számára. Moesz Gusztáv szerint: „A kertészkedő Jókai még akkor is, amikor költői szárnyalással ír a növényekről, érezteti velünk, hogy azokban olyan természeti tárgyakat lát, amelyeknek szerveik vannak, amelyek szoros viszonyban állanak a földdel, a vízzel, a levegővel, és amelyek ránk nézve hasznosak vagy károsak. Úgy bánik a növényekkel, mint a festő a színekkel. Minden tájéknak megfestéséhez megtalálja a jellemző néhány növényt.”⁴ Hasonlót érzek Nádasnál is, de őt tudtommal még nem választották meg a Magyar Kertészeti Egyesület tagjai sorába.

A Kunsthaus Zugban 2018 nyarán rendezett *Autor auf Reisen* című kiállítást egy fehér ovális tátra helyezett, zöld szárát és leveleit is láttató hatalmas, egészséges piros paprika, Nádas Péter fotográfiája hirdette. Az akár fricskaként is tétélezhető, a Magyarország guide-ok reklámjait idéző, felülnézetből, átlós irányból ábrázolt paprika a *Kertemből, 2015* címet viselte, s egyszerre adott otthonosságot és a dátum ellenére időtlenséget a szépen megtermett zöldségnek. A fotó iránt érdeklődők számára analógiaként Edward Weston híres, hetekig tartó kísérletezés után megörökített, azóta világhírű múzeumok gyűjteményeiben fellelhető paprika képét idézhetjük, amely a művész szerint: „ez több mint egy paprika; egy absztrakció, mely teljesen elválík témájától”.

„A motivikus megfelelések nyomvonalát követve egzakt módon leírható a magyar fotográfiának az európai festészeti hagyományhoz fűződő speciális viszonya. Akkor is, ha érzelmesen követi a romantikus festészeti hagyományt, akkor is, ha a modernitás nevében a festészeti hagyományokat en bloc megtagadja, habár a kompozíciós elvekben csökönyösen őrzi. A festészeti hagyományhoz fűződő viszony a fotográfiai működésnek talán a legmélyebb kulturális rétege” – állítja Nádas a *Hágai szövegek* című írásában. Ha a csendéleteit látva ebből a gondolatból indulunk ki, talán nem véletlen, ha az általa oly nagyra becsült magyar modernizmus képviselőinek tobzódó, sokarcú csendéletkompozíciói jutnak eszünkbe, Czóbelé, Márffyé, Berényé, Orbán Dezsőé, Tihanyi Lajosé, s a sort folytathatnám. A Nyolcask egyik termékeny időszaka Cézanne és Matisse nyomait követve hívta

4 Moesz Gusztáv: Jókai növényismerete, *Természettudományi Közlöny*, 1925. március, 5.; M. Szilágyi Kinga: „A szőlőtő halhatatlan”, *Budapesti Negyed*, 15. évf. 4. sz. 287.

elő a csendéletek tucatját. Rockenbauer Zoltán szerint az első bemutatkozó, 1909-es kiállításuk minden ötödik műtárgya csendélet volt. A *nature morte* (csendélet) műfaja nem függ a véletlen szeszélyétől, mert itt minden tényező a felvételező hatalmában áll, a modell, a világítás és a fényképezés technikájának minden mesterfogása, állítja a klasszikus fotós, Pécsi József. „Csak egy jó ötlet a tárgy megválasztásában, annak ritmikus elhelyezése a térben, a plasztikus világítás azok a fő komponensek, amiket a csendélet-fényképezőnek – ha a fényképezés technikájában teljesen otthon érzi magát – kell szem előtt tartania.”⁵ Az ajánlott szűkszavúság, sallangmentesség paradigmája mellett a megfelelő világítás a fő szempont, s ez az, amely az iPhonnal nem hagyományos módon működik, pontosan nem így történik.

Nádas a csendéleteit ember alkotta kosárba, tálba – szép, régi égetett paraszttálba – helyezi, látszólag megkötések nélkül az éppen a kertjéből előkerülő vagy az asztalára tett gyümölcsöket egy nézőpontból fotózza. A csendélet-kompozíciókat felülnézetből, közelebből és távolabbról is rögzíti, igyekszik az adódó rövidüléseket korrigálni, világos és sötét hátteret, alapot ad a rusztikus asztallapfelülettel. A színeket vizsgálja, élvezi a paprikák, tökök harsányságát, csillogó bőrfelületüket, fényt adva és elvéve világítással vagy anélkül kísérletezik, s érzékeli, ahogy a barna tál visszavesz a színek erejéből. A szikárabb és bujább kompozíciók váltják egymást; van, ahol kontrasztszínek versenyeznek, s van, ahol a majdnem egységesen sötét kék színből kell fénnel formáltan elkülönülni a szőlőszemeknek a szilvák kerek formájától. „A pixel az anyagok színével együtt mozgó elektromos impulzus, amelyet egy grafikai raszter képpontjainak, képsejtjeinek, képelemeinek segítségével fogtam fel egy hosszúsággal és szélességgel rendelkező, ám mélységgel nem rendelkező képernyőn vagy kijelzőn. Fény egyszerre tárgyias és mágikus rajzolatához, a gradációihoz, a mélységelességhez, és ahhoz a feltételezéshez, hogy a tárgyak körvonalát nem a tárgyak, hanem a fények és árnyak plasztikája adja.”⁶

*

Nádas Péter egy német nyelvű interjúból hosszabban értekezik a Holdról, s egyenesen azt állítja, hogy bár egész életében igyekezett lefényképezni, éjszakákat töltött a megfigyelésével, de mind ez ideig ez nem sikerült számára. Az interjú évekkal ezelőtt készült, s láthatóan a kísérletezést nem adta fel. Arra a kérdésre, hogy jól bánik-e az iPhonnal, kitérően úgy válaszol: „Mondjuk azt, hogy szeretek vele fotózni. Vagy úgy lenne helyesebb, hogy nem tudom nem használni ezt a beléépített képességét.” „Az iPhone-nal mégis újrakezdtam. Nem bírtam ki nélküle. Pedig

5 Pécsi József: Csendéletfényképezés, *Fotóművészet*, 1939/7.

6 Nádas Péter: A sötétség színein, *Élet és Irodalom*, 2021. június 25.

a digitálisnak tényleg nincs anyaga. Az analógnak anyaga van, ez a nagy különbség. Az anyag szabad szemmel is látható, habár gyakorlott szabad szem kell hozzá, hogy észlelje az emulzió vagy akár a nyomás anyagiságát. Ezek mikromilliméterekben mérhető mélységek, de mélységek. Az iPhone belülről átvilágított képet ad, és ez igen csalókan módosítja a digitális fotográfia laposságát, dimenziótlanságát. Meg az anyagtalanságát. Kacérkodom a gondolattal, hogy bár semmi szükségem rá, de egy még drágább iPhone-t vegyek.”

A sötétség színein című, az Élet és Irodalomban megjelent filozofikus fotóesztétikai esszéjében újra elbúcsúztatja az analóg fényképezést; azt a képalkotási módot, amely a mai fiataloknak szinte anakronizmuszámba megy, de mi, a mi nemzedékünk nehezen tudott elszakadni a fekete-fehér képek világától, a vegyszerek illatától, a különböző papírok tapintásától. Esszéjében – mint ahogy gyakorlatában – bár ostorozza, hogy nem folytatható az analóg korszak, igyekszik megfejteti, megismerni a digitális kamerák által előállítható képek előnyös és hátrányos oldalát.

A kiállítás második témaköre érintésekor először azt mondhatjuk el, hogy hol vagyunk: Nádas Péter kertjében, itt-ott domboldalon, a zöld gyepen, kertjéből látható, már erdősen sűrűsödő fák közelében. Ember nincs a képeken, hacsak a fotográfus néha odavetülő árnyképét nem tekintjük annak. Egyedül vagyunk, sötétedés után, mikor a telihold messze felragyog az égen. Ismerjük a helyet, szinte otthonosan lépnénk Nádas mellé, szemünkkel keressük a leírásokból, filmből, fotókról ismert sarkokat, bokrokat, s a fát. Az otthonosság azonban idegenbe vált, a csupasz ágak, a fémesen csillogó fények, a sötét, absztraktnak tűnő fekete foltok borzongással töltene el. Egyszerre lep meg a kusza, levél nélküli, elszáradó faágak grafikai hálót idéző képe, az anyagszerű fényvillanások, a mélység és magasság. A képek egy részén mesterséges világításból fénypásmát kap a föld, a holdfénynek ezüstös csillogását a száraz ágak az ég felé vezetik. Fák, gondoljunk Nemes Nagy Ágnesre, felfelé nyújtott ágaikkal összekötő pontként, átjáróként is „szolgálhatnak az immanens s az általunk nem látott, felfedetlen világ között”. Nádas éppen ebbe a nem látható sötétségbe irányítja a jó előre manuálisan is beállított, rögzített iPhonját, s a hosszú expozíciós idő után maga is csodálkozik, hogy a feketék milyen sok árnyalata képes megjelenni a képen. A jól manipulált mesterséges fény, amely a közeli virágokra, bokrokra vetül, s a Holdnak az ágak hajlásaiban előtüremkedő fénye mélységet, már-már perspektivikus távlatot ad a Caspar David Friedrich festményeit is megidéző kompozícióknak. A fotós megpróbál túljárni az okostelefon eszén: „A telefonomat nyomkodom, egy iPhone-t. Ennek is inkább a gyengéit használom, azokat a fényviszonyokat, amikor a pixel a fényhiánytól vagy a természetes és mesterséges fények keveredésétől zavarba jön” – írja nekem. „A sötétség színeit például az embe-

ri szemnél jóval pontosabban érzékeli. Mindent világosabban is lát, mint ahogy az emberi szem látja. Talán ezért sem viseli el az élfényeket. Ahhoz, hogy színeket érzékeljen, kell ugyan neki egy minimális fény mennyiség, ha ellenben a fény mennyiség a minimálisból átfordul a semmibe, akkor elképesztő színfoltokat kever belőle nagyfiús zavarában, és igen érdekes valőröket képez a pixeljeivel a kijelzőn. Mondhatni, a szerkezet mérnöki gyengéivel kezdtem játszani. Korábban már a legzseniálisabban megalkotott színes nyersanyag, a polaroid gyengéivel is szívesen eljátszadoztam” – írja *A sötétség színein* című esszéjében. „Sötétség ne szabjon határt az észlelésnek. Ha tisztán látó emberek akarnak maradni, ahogy mindannyian megszülettek, akkor meg kell tudni különböztetniük a feketét a feketétől. Ahol nincs, ott azonban ne keressenek. Ez lesz a credo. Isten hűlt helye a képalkotás univerzumában örökkön örökké maradjon fehér. Hiány, semmi, emberi tekintettel tovább nem értelmezhető üresség.” „A semmivel nyilvánvalóan másként kell bánniuk, mint a valamikkel.” Nádasnál a sötétség, a semmi mint a látás- és ábrázolási mód dialektikáját meghatározó viszonyítási pont mellé a sokszor emlegetett semleges látásmód, illetve, szintén nem először, az íráshoz, képkészítéshez egyaránt érvényes tiszta látás fogalma társul: „A természetes emberi gyengékkel folytatott játék már csak azért is fontos lett, mert éppen rémtörténeteket írok, s minél rémesebb a történet, azaz minél inkább az emberi tudat mágikus és archaikus rétegéből táplálkozik, írásához annál inkább kell nekem a tisztánlátás és a tiszta látás.”⁷

Pár perce a Szent Márton-bazilika főhajójában álltam, néztem a szentély új rózsablaikába került ónixlapokon át beáradó fényt, amely a szerzetesek által tisztelt örök értékeket, az örökkévalóságot, a tisztaságot és a megváltást jelképezi. Nádas Péter élete tragikus pillanatait megidéző *Saját halál* című könyvében írja a következőt „Isten ugyan a fény univerzumában sem föllelhető, a fény mégis az ő leghitelesebb hasonlata. Az értelmezés szempontjából mulatságos kis előnyt jelentett, hogy nemcsak író voltam előző életemben, aki a szavak értékével és értékelésével foglalkozik, hanem fényképész, aki a fény mibenlétével.”

Úgy érzem, Nádas Péter őt értő, megértő körbe érkezett.

7 Nádas Péter *Rémtörténetek* című regénye (Jelenkor Kiadó, 2022) az idézett mondat óta megjelent.

„A filozófia első és legfontosabb toposza”

William B. Irvine: Útmutató a jó élethez (A sztoikus öröm ókori művészete)

Vannak fajsúlyos könyvek, amelyek észrevétlenül jelennek meg, mert jelentéktelen kiadók adják ki, boltokba se nagyon kerülnek, így szinte nyomtalanul tűnnek el. Több külföldön kanonikussá vált könyv magyar fordításával is megesett már ez. Irvine könyve sem került volna a szemem elé, ha Nemes László nem választja a *Filozófiai Kávéház* témájává. Pedig Irvine munkája Pierre Hadot alapműve után a második magyarul olvasható könyv a filozófiai életművészetről.

Az antik filozófia az ezredfordulón Hadot úttörő munkássága nyomán más megvilágításba került: a filozófiatörténet modern elbeszéléseihez képest a filozófiai iskolákban nem különféle elmekonstrukciók fejlesztésével foglalkoztak: „a tudás vagy bölcsesség a görög hagyományban kevésbé pusztán teoretikus bölcsesség, mint inkább technikai tudás, vagy annak tudása, hogyan éljünk”.¹ (A *technikai tudás* az angol fordításban *know-how*, görögül viszont *tekhne tou biou*: élet-technika, életművészet.) Az aszkézis (ἀσκησις, ászkézisz) eredendően gyakorlást jelent, a filozófiai ars vitae gyakorlását. Kevésbé ismert, hogy az antik *ars vitae* gyakorlata, a filozófiai iskolák („szekták”) – főként a sztoikus – a keresztény szerzete-

si gyakorlatnak is fő forrása. „A szerzetességet – írja Baán Izsák – már a kezdet kezdetén inspirálta a klasszikus görög, főleg sztoikus filozófiai etika tanítása...”²

Hadot művénél Irvine könyve jóval inkább a praxisra irányul – összhangban Epiktétosszal, akinek tanítása szerint „[a] filozófia első és legfontosabb toposza az, amely a filozófiai elvek gyakorlati alkalmazásáról szól...” (*Kézikönyv*, 52.) Úgy mutatja be a sztoicizmust, ahogyan a sztoikusok szerint használni akarták: „Nem a jövő filozófusainak a szórakoztatására találták ki. Épp ellenkezőleg, szerszámkészítőként érthetjük meg őket a legjobban. Olyan eszköz ez, amelyről úgy vélték, hogy megfelelően használva lehetővé teszi az ember számára, hogy jól élje az életét.” (292)

A jól élt élet és az öröm persze korántsem egyértelmű fogalmak, mai és korabeli jelentésük eléggé eltérő. Arisztotelész szerint „az ember számára való jó nem más, mint a léleknek erény (areté) szerinti tevékenysége”. (*Nikamakhoszi etika* 1098 a 15) Ez éppoly távol áll a jó élet közkeletű elképzelésétől, ahogy az öröm sem feltétlen a freudi *Lustprinzip* kiélése feletti érzés volt: „A régi világ életkultúrája számára, ahogy a következő korszakokban is, egészen a 18. századig, a legfőbb lelki érték az öröm volt. Ez volt az az érték, ami mutatta, hogy a bölcs ember vagy a hívő, a lovag, az udvaronc, a társadalmi elit képzett embere a tökéletesség elérésére törekedett. A rosszkedv, amennyiben nem pusztán mulékony állapot volt,

negatív értéknek számított, és a teológusok számára bűn volt.”³

Manapság a *jó élet és boldogság* közkeletű értelmezése ettől meglehetősen eltérő. Ami korántsem jelenti azt, hogy a kortársaink körében elterjedt képzetek valóra válván *jó és boldog* állapotra vezetnek. Irvine, aki elég jó ember és önismerettel is rendelkezik, érzéketlenül mutatja be a tévétel vágyak teljesedése után beálló állapotot, amit a szakirodalomban hedonikus adaptációnak neveznek.

A sztoikus *ars vitae* gyakorlása képes szabaddá tenni a vágyak kiélésének, az evolúciós programozás követésének kényszerével szemben. A *survival of the fittest* az élővilág ember előtti fejlődéstörténetére vonatkozik. Az emberre nézve a *leg fittebbek túlélése* talán már az afrikai sztyeppéken sem volt érvényben, az etológusok primátákkal kapcsolatos megfigyelései legalábbis erre engednek következtetni: az önzetlenség, az empátia magas foka és a gyengék segítése olykor már a csimpánzoknál, és még inkább a bonobóknál is jelen van.⁴ A fitness korszakának embere esetében a természetes kiválasztódás törvénye korántsem maradéktalanul érvényes. A *struggle for life* nem kulturális, még kevésbé genetikusan kódolt kényszer.

A sztoikusok „arra jöttek rá, hogy az akaraterő az izomerőhöz hasonló: minél többet edzik az izmaikat, annál erősebbek lesznek, és minél többet edzik az akaratukat, az is annál erősebb lesz. És valóban, ha hosszú időn keresztül gyakorolják az önmegtartóztatás technikáit, a sztoikusok olyan egyénekké válhatnak, akik kiemelkedő bátorságról és önuralomról adhatnak számot. Olyan dolgok megtételére lesznek képesek, amelyektől mások rettegnek, és távol tudnak maradni olyasmi-

től, aminek mások nem képesek ellenállni.” (264)

Irvine bemutat gyakorlatokat, amelyeket a sztoikus és más iskolákban alkalmaztak, és „edzéstervet” is ajánl. Ám ezekről nem ad átfogó képet.⁵ Egyebek mellett hiányzik a belső beszéd uralásának gyakorlata, jöllehet ez alapvető praxis, mivel „a filozofikus élet – mint Hadot írja – lényegében a belső beszéd uralásában áll”.⁶ Ahogy önmagának írt feljegyzéseiben Marcus Aurelius is erre inti magát: „Tartsd észben, hogy ami bennünket zsinóron rángat, az a bensőnkben rejtőzik. Belül van az ékesszólás, belül az élet, belül, hogy úgy mondjam, a voltaképeni ember.” (10, 38,1)

Részben ennek következménye, hogy az ismertetett gyakorlatok arányai is kissé elcsúsztak, így túl hangsúlyossá vált a negatív vizualizáció tárgyalása. Amit ki egyensúlyozhatna a „lélek röpte”, a belső nézőpont megemelésének gyakorlata, ez viszont nem kerül említésre a könyvben.⁷

Ennek ellenére a munka hozzávetőlegesen híven közvetíti a sztoikus életfilozófiát, és a mai alkalmazhatóságára vonatkozó ajánlásai is érvényesek. „Sokunkat meggyőztek arról, hogy a boldogság olyasmi, amit valaki más, egy terapeuta vagy egy politikus ránk ruházhat. A sztoicizmus elutasítja ezt az elgondolást. Azt tanítja, hogy nagyon is felelősek vagyunk a saját boldogságunkért és boldogtalanságunkért.” (265) A sztoikusok „[m]ég voltak győződve róla, hogy a legtöbb ember és a boldogság között nem a kormány vagy a társadalom áll, amelyben élünk, hanem az életfilozófiánk hibái – vagy az, hogy egyáltalán nincs életfilozófiánk. Igaz, hogy a kormányunk és a társadalmunk jelentős mértékben meghatározza a külső körülményeinket, a sztoikusok azonban rájöttek, hogy ak-

kor tesszük jól, ha egyáltalán nem kapcsoljuk össze a külső körülményeinket azzal, hogy mennyire vagyunk boldogok. Konkrétan megfogalmazva nagyon is lehetséges, hogy egy kietlen szigetre száműzött ember boldogabb, mint az, aki luxuséletet él.” (263)

Könyve végén ezt saját példájával támasztja alá: „Amióta sztoikus lettem, drasztikusan átalakultak a vágyaim: ma már sok olyan dolog nem érdekel, amelyeket azelőtt lényegesnek tartottam... Nem működöm többé fogyasztóként. (...) Mi idézhette elő ezt az állapotot? Az a mélységes felismerés a sztoicizmus gyakorlásának köszönhetően, hogy azoknak a dolgoknak a megszerzése, amelyekre az én társadalmi köreimben jellemzően vágyunk, és keményen dolgoznak, (...) egyáltalán nem járulnak hozzá ahhoz, hogy jól éljem az életemet.” (318) (*Moti Books, Budapest, 2020*)

Tillmann J. A.

Jegyzetek

1 Hadot, Pierre: *What is ancient philosophy?* Harvard, U. P., Cambridge, 2004, 44. 2 Baán Izsák: A mérték értéke, *Pannonhalmi Szemle*, 2020/4. 154. 3 Friedrich, Hugo: *Die Struktur der modernen Lyrik: Von der Mitte des neunzehnten bis zur Mitte des zwanzigsten Jahrhunderts*, Rowohlt, Berlin, 1967, 30. 4 Ld. de Waal, Frans: *Der Affe in uns. Warum wir sind, wie wir sind*. Hanser, München, 2007. 5 Tillmann J. A.: Életgyakorlatok – Az antik filozófia praxisáról, *LAM (Lege Artis Medicinæ)* – 2016/26. (09–10) 470–475. <https://filozofia.wordpress.com/2016/12/02/tillmann-j-a-eletgyakorlatok-az-antik-filozofia-praxisarol/> (Utolsó letöltés: 2022. 08. 03.) 6 Hadot, Pierre: *Die innere Burg. Anleitung zu einer*

Lektüre Marcus Aurels, Eichborn, Frankfurt, 1997, 82. 7 *A lélek röpte* című fejezet Hadot könyvének magyar kiadásából kimaradt.

Időutazás

Klimt grafikái az Albertina Modernben

Az Albertina új fiiláléjának Klimt-kiállítása, amellet, hogy egy csodálatos és teljes pompájában ritkán látható grafikai anyagot mutat be, izgalmas kultúrtörténeti ingyencsége is kínál: a tárlat apropója, hogy 125 évvel ezelőtt éppen ebből a kalandos múltú épületből, a Künstlerhausból indult útjára a Wiener Secession mozgalom. A Künstlerhaus Bécs nagyarányú városfejlesztési programja keretében az új Ringstrasse, azon belül is a sugárút szívében elhelyezkedő kulturális negyed egyik ékességként, az első osztrák művészegyesület székhelyként épült, az 1860-as években. Hosszú út vezetett odáig, hogy az épület ma ismét az osztrák főváros jelentős kulturális létesítménye lehet, s noha szerencsétlen időpontban, 2020 tavaszán nyitott, az Albertina modern alapítása a nemzetközi képzőművészeti élet szenzációjának, illetve a modern kulturális mecénatúra egyik legkalandosabb és legkomolyabb sikertörténetének számít.

Az új helyszín egy több évtizede húzóódó, óriási tételt bíró hercehurca végkifejletként nyitotta meg kapuit. A műértő közönség régóta aggodalommal kísérte figyelemmel az egyik legjelentősebb osztrák kortárművészeti gyűjtemény, a Sammlung Essl körül zajló baljós eseményeket. A Karlheinz és Agnes Essl által ala-

pított, többezer műtárgyat magában foglaló kollekció sorsa akkor került veszélybe, amikor a család tulajdonában lévő Baumax vasáru üzletlánc finanszális gondjai miatt felmerült a gyűjtemény elárverezésének terve. Hans Peter Haselsteiner műpártoló nagyvállalkozó, a Strabag építőipari cég vezetője azonban, Klaus Albrecht Schröderrel, az Albertina főigazgatójával egyetértésben megvásárolta a műtárgyállomány jelentős részét, az Albertina pedig a kisebb hányadát, megmentve azt a szét-szóródástól. Haselsteiner ráadásul a rossz állapotú épület felújítását és a modern múzeumtechnikai követelményeknek megfelelő korszerűsítés költségeit is vállalta (nem elhanyagolható csavar a történetben, hogy a kivitelezést a Strabag végezte), ő az épület többségi tulajdonosa is, miközben az részben a Künstlerhaus egyesület birtokában maradt, a gyűjteményt pedig művészettörténeti, muzeológiai gondozás ellenében 2044-ig tartós letétbe helyezte a múzeumban – most tehát e lélegzetelállító kollekció egésze felett az Albertina diszponál. Az új helyszín fő profilját tehát az 1945 utáni osztrák modern és kortárs művészet jelenti, valamint időszak kiállításoknak is otthont ad: ottjártunkkor Ai Wei Wei retrospektív bemutatóját is megtekinthettük, de az ősz folyamán Rothko és Pollock nevével fémjelezett absztrakt expresszionista tárlatot, illetve *Avedontól Newtonig* címen fotókiállítást is láthatunk majd. A felső szinten továbbra is a Künstlerhaus egyesület irodái működnek, a nyugati szárnyban pedig a bécsi filmfesztivál egyik fő vetítési helyszínéként szolgáló mozi és a hozzá tartozó kultúrkocsmát is megtartották a tulajdonosok. Az új intézmény létrejöttének körülményei tehát nem csupán az aktualitások mi-

att érdekesek, hanem szívderítő és több vonatkozásban is tanulságos példát szolgáltatnak a művészet, a professzionális kulturális menedzsment és (természetesen) a pénz szerencsés találkozására. Érdekes kerettörténet ez, hiszen Klimt pályáját is végigkísérte az állami és a magánmecenatúra útvesztőiben való barangolás.

Térjük azonban most rá a kiállításra, amely hét szekcióban nyújt reprezentatív válogatást Klimt grafikai életművéből. Az első terem a Burgtheater lépcsőházának freskódíszítéséhez készült tanulmányrajzok köré összpontosul. A korai főmű, amelyen Klimt a bátyjával, Ersttel és Franz Matschcsal alapított, apró, ámde prosperáló, császári megrendelésekben bővelkedő vállalkozás keretein belül dolgozik, még a kunstgewerbeschule-i stúdiumok historizáló felfogásához kötődik, ugyanakkor a vázlatokon, a Globe Színházhoz vagy a Taorminához készült portrérajzok elevenségében, jellemábrázoló erejében már markánsan jelentkeznek az egyéni szuggesztív alkotói szemlélet jegyei is. Klimt korai periódusának Ernst váratlan, tragikus halála, valamint a művészársaság felbomlása vetett véget, amely súlyos magánéleti és szakmai krízis ugyanakkor érett periódusát, művészi kibontakozását is iniciálja. Ezt az időszakot reprezentálja a második szekció, amely a bécsi egyetem dísztermébe tervezett fakultások-ciklushoz, a filozófia, az orvos- és a jogtudomány allegorikus ábrázolásaihoz készült tanulmányrajzokat mutatja be. Ironikus, hogy a fakultásképeket, amelyeket a szecesszió kulcsműveiként tarthatnánk számon, az egyetem visszautasította, a professzorok ugyanis petícióval fordultak a kultuszminiszterhez, amelyben amellett érveltek, hogy a sorozat nem illik az egyetem

neoreneszánsz és egyáltalán a Ringstrasse historizáló épület-együtteseihez. Az esetet óriási közfelháborodás, és a művek erkölcsstelensége mellett érvelő, szűklátókörű kritikáktól egészen a leggyomorforatóbb politikai célzatú mocskolódásig fajuló pamfletháborúkat produkáló sajtóvisszhang övezte. (A fakultások-ciklus körüli vitához lásd Kathryn Simpson *Viennese art, ugliness, and the Vienna school of art history: the vicissitudes of theory and practice* című írását a *Journal of Art Historiography* 2010/3. számában, illetve Nausikaá El-Mecky *A Very Nuanced Scandal* című cikkét az *All-over-Magazin für Kunst und Ästhetik* 2018. májusi számában.) A fakultásképekhez készült skiccek nem csupán azért felbecsülhetetlenül értékesek, mert betekintést engednek a művészi koncepció evolúciójába, hanem azért is, mert a sorozat a II. világháború során elpusztult, ma csupán gyenge minőségű fotók alapján alkothatunk képet róla. Nagyon érdekes, tanulságos megfigyelni az *Orvostudomány*, az emberélet mulandóságát megszemélyesítő, békaperspektívából ábrázolt mezítelen nőalakjához készült rajzokon, vagy a *Filozófia* aggyastyán figurájának olajvázatain, ahogyan Klimtben alakul a mű, különféle beállításokkal, szögekkel kísérletezik, keresi a legkifejezőbb pózt.

A következő szekció fókuszában a művész érett szecessziós korszakának kezdetét jelentő, a Wiener Secession 1897-es alapításához kötődő munkák, a *Beethoven-fríz* és a *Ver Sacrum* állnak. Amikor a progresszív szellemiségű művészek élükön Klimttel hosszas csatározások után végül is kiválnak a Künstlerhausból, nem csupán az egyesület konzervatív és elüzletiesedett szellemiségével szakítanak, hanem a művészet tiszta és kompromisszumkép-

telen képviselőtéért törnek lán-dzsát. E gesztust jelképezi a mozgalom székhelyének és legjelentősebb összművészeti alkotásának, a *Secession*, a Künstlerhaustól csupán néhány száz méterre eső épületének arany babérlevelekkel burkolt ragyogó golyóbisa. A tárlat egy sor, a Beethoven-frízhez 1901-ben, 1902-ben készült tanulmányrajzot mutat be. A IX. szimfónia képi megjelenítése számos, Klimt későbbi alkotói periódusában rendre visszatérő motívumot vonultat fel. A *femme fatale* egy korai megfogalmazása a szemérmelenséget megtestesítő nőalak, akinek zavarba ejtően eleven, delejes tekintete és arcát keretező, vadul lobogó hajkoronája megigézi, szinte mágikus erőterbe vonja a nézőt. A naturalizmus és a stilizáltság virtuóz szintézisét képviseli a finom, szinte egyetlen kontúrral megrajzolt, a reményt megszemélyesítő, állapotos nő, amelyet Klimt később szintén több verzióban megfestett. Talán azért, mert mások a léptékek, eltérő perspektívát, egy kevésbé monumentális, megindítóan gyengéd, intim pillanatot ábrázol a fríz eszmei csúcspontját jelentő, csókban összeforró pár alakjához készült tanulmány, amely itt a schilleri költemény sorait, az emberiséget átható szeretet allegóriáját jeleníti meg.

Szerepelt a kiállításon a mozgalom első, 1898-as plakátjának mindkét verziója. Témája Thészeusznek a Minótauroszt felett aratott győzelme, amely küzdelmet harci sisakban, pajzsával, dárdával Pallasz Athéné, az igazságosság és a művészetek istennője kíséri figyelemmel. A téma egyszerre fejezi ki Klimt személyes *ars poetica*-ját, a mozgalom programját és a művészet barbárság felett aratott diadalának örökérvényű ethoszát. Mivel azonban a *Secession* épülete az első kiállítás idején

még nem volt kész, a tárlat a kerétszeti társaság kiállítótermében került bemutatásra, és Thészeusz mezítelen ábrázolását a vezetőség nem hagyta jóvá, Klimt a kényes részeket káprázatos növényi ornamentikával fedte el. Láthattunk továbbá néhányat a mozgalom folyóiratához, a *Ver Sacrum*hoz készült iniciálékból, közülük is kiemelkedik egy, Apollónt profilból ábrázoló, babérlevelekkel gazdagon díszített kezdőbetű.

Az 1890-es évek végétől haláláig Klimt számos portrémegrendelést kap a bécsi nagypolgárság köreiből. A következő egység ezeket az arcképvázlatokat három alszekcióban mutatja be. A század utolsó évében keletkeztek a Serena Lederer alakjához készült skiccek. A magyar származású Serena, August Lederer iparmágna felesége, Joseph Pulitzer távoli rokona, a művész egyik legfontosabb mecénása, valamint Ausztria legnagyobb Klimt-gyűjteményének birtokosa, de rossz nyelvek szerint kedvese is volt, sőt úgy tartották, hogy a művész az asszony Elisabeth nevű lányának édesapja. A skiccek sejtetik Klimt koncepcióját, a kompozíciót kontrasztokra építi majd: a nő hipnotikus pillantása, hajának sötét tónusai éles ellentétet alkotnak a lebegő, súlytalan tetsző alabástromfehér ruhával. Ugyancsak a feszültségre épít a Margarethe Stanborough-Wittgenstein portréjához készült vázlat, csak itt a figura a nagy monokróm síkfelületek és a dekorativitás, a sűrű minta- és anyaghasználat találkozásában bontakozik ki. Megtekinthetjük továbbá a Stoclet-fríz, a brüsszeli Stoclet palota mozaikjainak a reménységet megszemélyesítő karcsú nőalakjához készült rajzokat, amelyek Ria Munk második, a fiatal lány öngyilkossága miatt befejezetlenül maradt posztumusz portréjához készült váz-

latok leheletfinom, sebesen áramló vonalvezetésével felelgetnek. A kiállítás utolsó egysége Klimt kései erotikus rajzait mutatja be, amelyek a művész életének utolsó nyolc évében készültek, amikor a társasági élettől visszavonultan hietzingi műtermében alkot, köztük Lukianosz, a Wiener Werkstätte díszkiadásában megjelent *A hetérák beszélgetései* című művének német fordításához készült illusztrációkat.

Ez a tárlat olyan volt, akár egy időutazás – pillantás a művész boszorkánykonyhájába, s eleven kultúrtörténet. (*Gustav Klimt: Die Zeichnungen, Albertina Modern, 2022. április 9–július 17.*)

Konkoly Ágnes

A hely szelleme

Szokolov Kismartonban

Grigorij Szokolov (aki a közel múltban spanyol állampolgár lett) nemcsak abban különbözik más zongoraművészekétől, hogy pályatársai többségénél összehasonlíthatatlanul nagyobb technikai igényességgel, nagyságrendekkel elmélyültebben és szuggesztívebben muzsikál, de számos egyéb téren is. Magányos, tudatosan elkülönülő művész: nem ad interjút, nem vesz részt kamarazenei produkciókban, nem kísér dalénekest, és már sok éve zenekarral sem játszik, vagyis a versenymű-repertoár tolmácsolásáról is lemondott. Kizárólag szólóesteket ad, s ilyenformán csakis a zongorára, két kézre komponált művek közül válogatja műsorát. A hanglemezkészítésről is megvannak a saját elképzelései. A hanghordozókhoz fűződő viszonyát sok

éven át richteri idegenkedés jellemezte: alig akadtak lemezei. Azóta a helyzet annyiban változott, hogy időről időre megjelennek Szokolov-albumok, de ezek következetesen *nem* stúdió-, hanem koncertfelvételek – ez is richteri vonás. Attól azonban érdekes módon nem idegenkedik az orosz szfinx, hogy hangversenyeiből ne csak hang-, hanem képfelvétel is készüljön. Legújabb lemeze, a két CD-t és egy DVD-t tartalmazó *Grigory Sokolov at Esterházy Palace* nem az első olyan Szokolov-kiadvány, amelynek jóvoltából nemcsak *halljuk* a zongoraművész játékát, de *látjuk* is őt a pódiumon. E legutolsó album mindkettőt lehetővé teszi: meghallgathatjuk a két CD-t, ha egyedül a hangzó tapasztalatra kívánunk szorítkozni, és behelyezhetjük a lemezt a blu-ray videólejátszóba, ha a teljes szólóest hiánytalan hangí és látványélményére vágyunk, elképzelve, hogy magunk is a helyszínen vagyunk.

Nem akárhol készült a koncertfelvétel. Szokolov 2018. augusztus 10-én Eisenstadtban (Kismarton), az Esterházy-kastély dísztermében adott szólóestet. Azon a helyen, ahol Joseph Haydn megszámlálhatatlanul sokszor tartózkodott, s amelynek falai között a zeneszerző oly sok szimfóniája, vonósnégyese és más műfajú kompozíciója megszólalt. A kivételes szépségű terem maga is műalkotás a tágasság és a bensőségesség érzetét egyszerre keltő, kifinomult arányaival, inspirálóan egyszerű akusztikájával, gazdagon díszített oldalfalaival és pazar mennyezetfreskóival. És persze kit ne érintene meg „a hely szelleme” érzés? Haydnt hallgatni alighanem egy őserdő közepén is jó lehet, de ez a környezet sok olyan gondolatot, érzést, képzetársítást sugall, amely másutt alig-ha formálódna meg bennünk. Ha-

sonlóképpen a kastély környéke: a település, amelynek kedves és emberléptékű utcái a zene hangjai közben az operatőrök szorgalmának köszönhetőn olykor szintén megjelennek előttünk. Mindez ízléssel és mértéktartással történik: a koncertfilm nem válik idegenforgalmi videóvá vagy turisztikai reklámmá, csupán a hangulatot, a környék sajátosan lágy, bensőséges karakterét érezzük meg, s azt, hogy ez milyen sokféle módon kapcsolható Haydn zenéjének személyes karakteréhez. Megértjük: a zene legtöbbször nem elvontan, valakinek a fejében születik meg – persze ott is –, jellegének kialakításában szerepet vállal a táj, az emberi környezet, az élet, amely az alkotót körülveszi.

Szokolov nemcsak zárt személyiségű, de „végleges”, állócsillagszerű művész is. Az ilyen alkatú előadók esetében a zenehallgatót olykor megkönyékezi a csalódottság érzése, az a gondolat, hogy tulajdonképpen mindig ugyanazt kapja: ugyanazt a magatartást, a zeneértelmezésnek ugyanazt a módját, csak egyszer az egyik, máskor a másik szerző művein átszűrve. Persze ha ez az „ugyanaz” olyan hallatlanul koncentrált és magasrendű, amilyen Szokolov játéka; ha azt az érzést kelti bennünk, hogy magával a Tökéletességgel találkozunk, akkor talán az sem baj, ha két Szokolov-koncert erősen hasonlít egymásra. „Az örök üdvösséget én / *nem* únnám” – írja Nemes Nagy Ágnes.

E sorok írója sem unta még soha Szokolovot, de ez a kismartoni koncert még a „soha nem untam” hűséghimnuszához képest is hoz újdonságot néhány részletben. Igaz, kétségkívül ezúttal is jelen van az a jellegzetes, magasrendűen manierista akribia, amellyel Szokolovnál oly sokszor találkozunk, az a végletekig fokozott sza-

batosság, amely olyan, amilyen Latinovits Zoltán vagy Darvas Iván versmondása volt, a mássalhangzók már-már provokatívan egzakt megformálásával. De ez a kimértség és patikamérleg-ponztosság inkább a műsor első felének három Haydn-szonátáját jellemzi (g-moll, no. 32, Hob. XVI:44; h-moll, no. 47, Hob. XVI:32; cisz-moll, no. 49, Hob. XVI:36 – három nemesen melankolikus alaptónusú, de energikus részleteket is bőven tartalmazó remekmű), a négy Schubert-impromptu-ben (f-moll, Asz-dúr, B-dúr, f-moll, D 935, op. post. 142) egy kevésbé megrágott ritmizálás és frazeálás érvényesül, egy „általánosabban” romantikus, sokkal líraibb, máskor narratívabb közelítésmóddal párosulva. És ismételten rácsodálkozunk egy-egy, a jól ismert Szokolov-portréhoz képest váratlanul indulatos hangsúlyra, egy-egy hirtelen kifakadásra, egy-egy különlegesen szabad rubatóra – mindez ellentmond az állócsillagszerű véglegesség élményének, érezzük örömteli meglepetéssel. Van új még Szokolov napja alatt is.

Mint ahogy – bármilyen meglepő – jóleső érzéssel halljuk az itt-ott felbukkanó aprócska kivitelezésbeli hibákat, melléüteseket is. Ez is a koncertfelvétel hozama. Nahát, ő is ember! (Ki gondolta volna.) Kell az ilyesmi, hangozzék talán furcsán, kell az, hogy néha találjunk ráncot a szöveten, gyűrődést, hibát, mert fontos, hogy a művészet emberi legyen, és Szokolov hajlamos a dehumanizált tökéletességre. Sokan persze bizonyára részben éppen ezért a „szép embertelenség”-ért is szeretjük – e sorok írója nem fél bevallani, hogy ő mindenképpen. De azért a gyarlóság is

kedves, örömteli – otthonos, mint egy puha párna. Ne feledjük megemlíteni: ezúttal is van hat ráadás, ezúttal is van köztük Rameau, és ezúttal is az adakozás légkörét teremti meg a szenvtelen készséggel abszolvált fejedelmi ajándék-koncert.

És a látvány? Milyen többletet ad? Először is: nagyon, de nagyon világossá teszi a művész magányosságát. Nézzenek csak rá: senki se képzelje, hogy ez az ember *nekünk* játszik. Ugyan már. Csak saját magának, senki másnak. Innen már csak egy lépés a *szent egykedvűség*, amelyet a látvány szintén tudatosít. No meg a számtalan zenei jellegzetesség, amit hallunk, vizualizálódik és ezáltal tudatosul: azok a staccatók és arpeggiók, micsoda kézmozdulatok társulnak azokhoz! És a kristályos billentés: szinte megértjük, mitől lesz olyan, amilyen, ha látjuk, hogy Szokolov az érintés után villámsebessen felemeli ujjait a (talán égetően forró?) billentyűkről, mintha a közelítésben máris benne rejlene az eltávolítás mozzanata. Vagyis ezek a kristályhangok valamilyen sajátos mozgásparadoxonból származnak: meg akarom érinteni, de távol is akarom tartani magamtól. Vagy emléthetnénk a kézkeresztezéses zongorafaktúrát Schubertnél: az, hogy a zene hosszú, tagolt dallama itt egy drámai felelgetős játékot játszik, hogy mindvégig *párbeszédet* hallunk, a látvány jóvoltából evidencia lesz. Csak figyelni kell, és rájövünk: a látvány a hangzás-élmény szerves része – magyaráz, értelmez, tudatosít. (*Deutsche Grammophon*, 2022)

Csengery Kristóf

A Tibhirine-i Kereszt

...Senkit se gyűlölj. Ne legyen benned féltékenység. Ne légy irigy. Ne találd kedved a civódásban. Kerüld a felfuvalkodást. Tiszteld az idősebbeket. Szeresd a fiatalabbakat. Ellenségedért Krisztus szeretetében imádkozzál. Haragosoddal még napszállta előtt békülj ki. És Isten irgalma felől soha kétségbe ne essél. (...) Az Úr parancsát az ellenünkre levő dolgok és méltánytalanságok között azok teljesítik türelemmel, akik, ha megütik egyik arcukat, odanyújtják a másikat is; ha elveszik ingüket, odaadják köpenyüket is; ezer lépésre kényszerítik őket, elmennek kétannyira is (Mt 5,34-41); akik Pál apostollal eltűrik a hamis testvéreket, és áldják azokat, akik őket szidalmazták (2Kor 11,26; 1Kor 4,12). (RB 4, 66-75; 7, 42-43)

„Krisztus, akiben hiszek, egyes kijelentéseiben olyasmit kért, ami elviselhetetlen számomra. Nem tudok azonosulni vele. Képtelen vagyok elfogadni, mert tudom, hogy ez esetben sok mindennel fel kellene hagynom. És éppen ez bizonyítja számomra e szavak igazságát: az, ami bennük teljességgel elfogadhatatlan.”¹

1986-tól egy új kereszt-ikon foglalta el a központi helyet az algériai Tibhirine kicsiny templomának szentélyében. A templom

1 Robin, Christian: *Elámulni a mindennapin*, Vigília, Budapest, 2022, 49.

az Atlaszi Miasszonyunk-monostor szerény épületegyüttesének része, ahol akkoriban egy maroknyi trappista szerzetes élt, Szent Benedek reguláját követve, teljesen muszlim környezetben.

A kereszt-ikon, amelyet azóta is a Tibhirine-i Keresztként emlegetnek, a közösség 1984-ben megválasztott perjele, Christian de Chergé rendelte. Alkotója egy Ardèche-ben remeteéletet élő képzőművész apáca, Françoise Menetrier volt. A kereszt alapvetően a hagyományos ikonográfiát követi, felső részén az Atya jelenlétét áldó kéz ábrázolja. A feszület egyik oldalán Mária áll, imádkozó (*orante*) kéztartással, másikon János apostolt látjuk. A felirat viszont eltér a megszokott „zsidók királya” felirattól, amit latinul, görögül vagy héberül szoktak megjeleníteni. Helyette arabul ez olvasható: „Feltámadt!”, ami a keleti keresztények húsvéti köszöntésére emlékeztet: „Krisztus feltámadt – valóban feltámadt!” A kereszten nem az elalélt, elgyötört, mezítelen *corpus*t látjuk, hanem egy karjait ölelésre táró, egyenesen álló férfit, ünnepi fehér tunikában és fenséges vörös felsőruhában. A szegkek helyén fénylő csillagok. A töviskorona is hiányzik.²

A kereszt-ikon megrendelésekor Christian testvér mögött a párbeszéd hosszú tapasztalata állt. Saját bevallása szerint is nagy hatást gyakoroltak rá már gyermekkorában az imádkozó muszlimok,³ szerzetesként pedig a napi *Lectio Divina* során arabul olvasta a Szentírást, elmélkedéseinek alapjául pedig nemritkán a Korán egy-egy verse szolgált.⁴ 1979-ben hozták létre egy Algériában szolgáló papbarátjával a Ribat esz-Szalam (A béke köteléke) nevű kezdeményezést, amelyhez 1980-ban egy szúfi

2 Clément, Anne-Noëlle: La croix de Tibhirine, *Chemins de Dialogue* 24 (2004) 133–145. A kereszt leírását lásd: 138–141.

3 „Ötéves voltam, amikor az első hároméves ott-tartózkodásom során fölfedeztem Algériát. Először láttam férfiakat másképp imádkozni, mint ahogy azt atyáim tették. Mélyen hálás vagyok Édesanyámnak, aki megtanította nekem és testvéreimnek, hogy tisztelettel legyünk a muszlim ima egyenessége és gesztusai iránt. Amikor megkérdeztem tőle, hogy mit csinál ez a rengeteg ember, aki a mecset előtt gyülekezik, akkor Anyám így válaszolt: »Istenhez imádkoznak!«” (Chergé, Christian de: *Prier en Eglise à l'écoute de l'Islam, Chemins de Dialogue* 27 (2006) 18.

4 Különösen szép az utolsó tibhirine-i szerzetes, Jean-Pierre testvér ezzel kapcsolatos visszaemlékezése egy 2011-es *Le Figaro* interjúban: <https://www.lefigaro.fr/actualite-france/2011/02/05/01016-20110205ARTFIG00005-le-dernier-moine-de-tibhirine-temoigne.php>. (Utolsó letöltés: 2022. 08. 26.) Jean Pierre Schumacher testvér 2021. november 21-én hunyt el, 97 éves korában, a marokkói Midelt monostorában.

testvériség is csatlakozott.⁵ A monostor vendégházában gyűltek egybe. Jean-Pierre testvér így emlékszik vissza erre: „Megértettük, hogy a dogmákról folytatott vita megoszlást szül, mert tulajdonképpen lehetetlen. Így az Istenhez vezető útról beszélgetünk. Csendben imádkoztunk, ki-ki a maga módján.”⁶ Christian testvér azt is megértette, hogy a muszlim–keresztény párbeszéd legnagyobb botlatóköve, „gyógyíthatatlan sebe” épp a Kereszt botránya. Hogyan beszéljen a Keresztről egy muszlimnak, aki a Koránban ezt olvassa: „...és azt mondták: »Megöltük Jézust, a Messiást, Mária fiát, Allah küldöttét«, holott valójában nem ölték meg őt és nem feszítették keresztre, hanem valaki más tétetett nékik Jézushoz hasonlóvá. Akik Jézust illetően összekülönböztek, azok kétségben vannak felőle. Nincs tudomásuk róla, csupán vélekedésüket követik. Bizonyosan nem ölték meg őt, Allah magához emelte őt.”⁷

Egy 1991-ben elmondott homíliájában így fogalmaz: „Egy pogánynak köszönhetjük a keresztény hit legszebb definícióját: »... egy bizonyos Jézus, aki meghalt, de akiről Pál azt állítja, hogy él« (vö. ApCsel 25,19). A zsidók azt állítják: halott, a muszlimok azt, hogy él, nem halt meg. Mi azt állítjuk, hogy átment a halálon, s benne a halál éltető és szereteteli értelmet nyert.”⁸

1993. szeptember 14-én, Szent Kereszt Felmagasztalásának ünnepén a trappisták általános káptalanján elmondott szentbeszédében idézi fel az egyik szufi barátjával a Tibhirine-i Kereszt előtt folytatott beszélgetését. Talán itt kap magyarázatot az, hogy miért hiányoznak az ikonról a keresztény nyugat újabb kori feszületein megszokott, a kínhalált középpontba helyező motívumok:

– *Beszélgessünk most a Keresztről! – mondta a Szufi.*

– *Melyikről? – kérdeztem.*

– *Természetesen Jézus keresztyéről.*

5 Kiser, John W.: *The Monks of Tibhirine. Faith, Love and Terror in Algeria*. Saint Martin's Press, New York, 2002. lásd „Ribats” 56–68.

6 *Le Figaro*, i. m. (Fordítás tőlem – F. J.)

7 Korán 4. szúra 157–158, ford. Simon Róbert, Helikon, Budapest, 1987.

8 Idézi Clément, i. m. 134.

– Igen, de melyikről? Amikor a keresztre nézel, Jézus képét látod, de hány keresztet látsz?

– Talán hármat, de kettőt bizonyosan – válaszolt a szufi. – Az egyik előtérben áll, a másik mögötte van.

– Melyik jön Istentől? – kérdeztem tőle.

– Amelyik előtérben áll – mondta.

– És melyik jön az emberektől?

– Amelyik mögötte van.

– És melyik a régebbi? – kérdeztem újra.

– Az, amelyik elől van... Isten teremtette az elsőt, mielőtt az ember létrehozta volna a másodikat – így a Szufi.

– És mi a jelentése az előtérben álló keresztnek, a kitárt karú embernek?

– A szufi így felelt: Amikor kitárom a karom, azért teszem, hogy öleljek. Szeretetből.

– És a másik?

– A másik a gyűlölet eszköze, arra való, hogy eltorzítsa a szeretetet.

Szufi barátom azt mondta: „Talán hármat...” Ez a harmadik kereszt talán mi magunk vagyunk: ő és én – és ez a harmadik kereszt talán közös erőfeszítésünk, hogy eloldjuk magunkat a gonosz és a bűn háttérben álló keresztjétől, s a szeretet előtérben lévő keresztjéhez láncoljuk magunkat. Küzdelmünk, amelyet újra és újra megővünk, hogy a gyűlöletből a szeretet felé mozduljunk, vajon nem ez a harmadik kereszt?⁹

1991 óta a polgárháborús erőszak évei voltak Algériában, elmondhatatlan félelmet, szenvedést, gyászt okozva ártatlan emberek sokaságának, köztük az állandó életveszély ellenére tudatosan a maradást választó maroknyi kereszténynek. Az Algériában élő külföldieket, különösen a keresztényeket előszere-ttel választották céltáblául, akár az iszlamista fegyveresek, akár a katonai rezsim titkosszolgálat, nehéz szétszálazni már, hogy ki kit milyen szándékkal ölt akkoriban.

1993 karácsonyán, miután egy lázadó csoport betört a monostorba – bár sikerült őket békével távozásra bírni –, felmerült a közösségben a folytatás kérdése. Marokkóban már létrehoztak

9 Idézi Kiser, i. m. 134–135.

egy kis alapítást, amely menekülőútvonal lehetett volna, ha teljesen ellehetetlenedik a helyzetük. Így beszél erről az időszakról Jean-Pierre testvér: „Este, amikor a kompletóriumot énekeltük, ólomsúllyal nehezedett a monostorra a veszély érzete. Éjszaka bármi megtörténhet. Arra gondoltunk: mi lesz ma este? Nem gondoltunk arra, hogy megölnek minket, de mégis tudtuk, hogy ez bármelyik pillanatban megtörténhet. Szerencsések voltunk, hogy közösséggé váltunk. Az élet ment tovább, egyikünk főzött, a másik kertészkedett, a harmadik az adminisztrációért felelt. Ez lehetővé tette a felejtést, de este, éjszaka azon tűnődtünk, hogy mi következik.”¹⁰ Nagy erővel állít emléket ennek az időszaknak és a közösség vajúadásának Xavier Beauvois *Emberék és Istenek* című 2010-es filmje. A közösség végül egyhangúlag úgy döntött: marad.

1996. március 26-án a Tibhirine-ben élő nyolc testvér közül hatot és egy vendég szerzetest raboltak el, feltehetően, bár nem bizonyítottan a szélsőséges iszlamista GIA (Groupe Islamique Armé) szervezet tagjai. Két hónapon keresztül várta mindenki, hogy hátha megtörténik a csoda, eredményre vezetnek a titkos tárgyalások, és szabadon engedik a trappista testvéreket. Április 28-tól a Notre-Dame oltára előtt hét gyertya égett folyamatosan, ennek a pislákoló reménynek a jeleként.

A várakozás emberi szemmel nézve végül hiábavalónak bizonyult. Május 21-én egy rövid, ám annál vérfagyasztóbb, a GIA-nak tulajdonított közlemény jutott el a sajtóhoz: „Ígéretünkhöz híven elvágtuk a hét szerzetes torkát.” A gyilkosság hírére Lustiger bíboros, magával is küszködve, május 23-án oltotta el a reménység hét gyertyáját. Christian, Christophe, Luc, Michel, Bruno, Célestin és Paul testvérek teljes holttesteit nem, csak levágott fejeiket találták meg Médéa városának közelében, május 30-án.

Idén nagypénteken, amikor megpróbáltam közel verekedni magamat a Passió titkához, segítségemre siettek a tibhirine-i szerzetesek, és a tibhirine-i Kereszt. Arra gondolok, hogy amikor templomaink, otthonaink fókuszába tesszük a feszületet, nem

10 *Le Figaro*, i. m. (Fordítás tőlem – F. J.)

egy a kínokat végletekig fokozó kivégzőeszközt, nem az erőszak és a hatalom diadalát, nem a gyűlöletet tesszük a középpontba. De akár akarjuk, akár nem, ott van ez is. Ott van a saját testünkbe, bűneinkbe írva, ott van közösségeinkben, minden velünk szemben vagy általunk elkövetett erőszakátételben. Ahogy ott van életünk elkerülhetetlen szenvedése, az ártatlanok vagy épp a bűnösök szenvedése. Hátul a gyűlölet keresztje, amely nem öröktől való, de amelyre felfeszítették Jézust, és amelyre felfeszítették Christian, Christophe, Luc, Michel, Bruno, Célestin és Paul testvéreket. És még annyi mást. Elöl pedig a szeretet keresztje: Isten titokzatos módon nagypénteken tartalmazza gyűlöletünket, az erőszakot, a pusztítást. Ahogyan Christian testvér fogalmaz: „a kereszt nem Isten cselekvésmódja. Nem lehet Isten akarata, hogy bárkit is fölszegezzenek egy keresztre. A kereszt Isten létmódja... a kereszten kitárt karok Istennek a teremtestől a világ fölött kiterjesztett szárnyai... az atya kitárt karjai a hazatérő Tékozló felé.”¹¹

És végül ott a harmadik kereszt, „közös erőfeszítésünk, hogy eloldjuk magunkat a gonosz és a bűn háttérben álló keresztjétől, és a szeretet előtérben lévő keresztjéhez láncoljuk magunkat.” Ennek tanúja Christian testvér végrendelete:

Ha megtörténne velem egy napon – és ez akár ma is lehetne –, hogy áldozatul esem a terrorizmusnak, ami, úgy tűnik, minden Algériában élő külföldit el akar nyelni, szeretném, ha közösségem, egyházam, családom emlékezne arra, hogy életemet Istennek és ennek az országnak adtam. Leljenek nyugalmat abban, hogy minden élet egyetlen Mestere nem lehet idegen e brutális távozástól... Egyesítsék ezt a halált azzal a sok másik halállal, amelyet ugyanilyen erőszakosan övez a névtelenség közönye. Az én életem sem ér többet, mint bármely másik. Kevesebbet sem. Mindenesetre nincs meg benne a gyermekkor ártatlansága. Eleget éltem ahhoz, hogy cinkosnak tekintsem magam abban a rosszban, amely – sajnos – diadalmaskodni látszik a világban, és még annak gonoszságában is, aki vakon lesújt rám. Szeretném, hogy amikor elérkezik az idő, legyen egy tiszta pillanatom, amikor könnyöröghetek Isten bocsánatára.

11 Idézi Clément, i. m. 140.

táért a magam és az emberiség többi tagja számára – akik nekem mind testvéreim –, s közben teljes szívemből megbocsássak annak, aki lesújt rám. Nem tudnék ilyen halált kívánni; fontosnak tartom, hogy ezt kijelentsem. Valójában nem látom, hogyan is örülhetnék annak, hogy egy egész népet, amelyet annyira szeretek, minden megkülönböztetés nélkül vádoljanak meggyilkolással. Túl nagy ár lenne, ha egy algériainak rónák fel azt, amit – talán – a „vértanúság kegyelmének” neveznek; egy algériainak, bárki legyen is az, különösen akkor, ha ő azt mondja, hogy az általa iszlámnak vélt hit iránti hűségből cselekszik. (...) Halálom látáshoz igazat ad majd azoknak, akik elsietve naivnak vagy idealistának tekintettek... De nekik tudniuk kell, hogy legelevenebb kíváncsiságom nyer majd végre kielégítést. Akkor, ha úgy tetszik Istennek, tekintetem elmélyedhet az Atya tekintetében, s vele együtt szemlélhetem muszlim gyermekeit úgy, amint ő látja őket... Ebbe a köszönetbe természetesen titeket is belefoglallak, tegnapi és mai barátaim, apám, anyám, testvéreim..., akiket százszoros jutalmul kaptam, ahogyan ígérték! S téged is, utolsó óráim barátja, aki nem tudod majd, mit cselekszel. Igen, érted is köszönetet mondok, és „istenhozzádot”, amikor szemtől szemben állok veled. Adassék meg nekünk, hogy majd újra megtaláljuk egymást, boldog latorként a Paradicsomban, ha úgy tetszik Istennek, mindkettőnk Atyjának.

*Insh'Allah – Ámen*¹²

Nem tudhatjuk mi történt Christian és a többi hat testvér életének utolsó percében. Gyilkosaik brutalitása, bárkik is voltak azok, mindenesetre semmilyen öröme nem ad okot. Mégis a Tibhirine-i Kereszt, a magát végletekig kiszolgáltató, ellenséget nem ismerő szeretet csendesén ott ragyog ebben a hét törékeny szerzetesben. Jegyezzük meg a neveiket: Christian, Christophe, Luc, Michel, Bruno, Célestin és Paul.

Fehérváry Jákó

12 Chergé, Christian de: *Legyőzhetetlen remény. Az ima embere*, Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2011, 19–21.

NAPLÓ

A Gimnáziumi Galériában május 20-án nyitotta meg **Gulyás Gábor** esztéta **Méhes Károly** (iskolánk 1983-ban érettségizett diákja) a *Vala Hol* című fotókiállítását. A *Hegymenet* című, iskolánkról szóló könyv szerzője első alkalommal mutatta be az utóbbi években készült fotóit a nagyközönségnek. *Amikor írok, próbálom szöveggé kalapálni azokat a képeket, amik bennem sorjáznak. Amikor fényképezek, apró négyzőgekre vagdosom a világot, ami körülvesz* – mondta a szerző.

Ugyanezen a napon este a Díszteremben **Eperjes Károly** színművész és **Asztrik emeritus főapát úr**, történelemtanár beszélgetett a *Magyar Passió* című filmről (amit az előző szerdán ugyanitt láttunk). A film 1950-ben játszódik. Ekkor állították vissza – két év államosítás után – a Pannonhalmi Bencés Gimnáziumot. Ezekről az időkről, illetve a filmről beszélgettek vendégeink. Eperjes Károly volt az egyik központi szereplője és egyben rendezője a filmnek. A történelmi háttér bemutatása után a diákok csaknem két óra hosszan faggatták a művészt a film szimbolikájáról, fogadtatásáról és képi megoldásairól.

Közös imádsággal kezdődött (három év kihagyás után) a **Bencés Diáknap** 28-án a bazilikában. A szentmisén **Cirill főapát úr** beszélt Jézus a világban látható és láthatatlan nyomairól. Először arról a lábnyomról, amely a Szentföldön, Jeruzsálemben az Olajfák hegyén lévő kis templomban ma is megtalálható. *A hagyomány úgy tartja, hogy azok Jézus lábának lenyomatai. A helyszínt azon utolsó helyként tisztelik, amit mennybemenetele előtt utoljára érintett a földön. Nyomai azonban ott vannak a Szentírásban, a szentségekben is. Rámutatott, hogy életünk nagy lehetősége Jézus nyomdokába lépni, azzal, ahogy éljük a mindennapjainkat. A nyomában járunk, amikor szeretetből elköteleződünk a*

másik mellett, amikor megbocsátunk vagy bocsánatot kérünk, de akkor is, amikor önzetlenül kedvesek, jólelkűek, szolgálatkészek vagyunk másokkal, és becsülettel, lelkiismeretesen végezzük munkánkat, nem rövidítünk meg másokat. Ezek a maihoz hasonló találkozássok adnak értelmet az életünknek, és hoznak gyógyulást számunkra, mert Jézus maga ott lesz Szentlelkével. A szentmise után Dejcsics Konrád atya és Kiss Zsolt, a bazilika karnagya bemutatták a felújított Podkonický-orgonát a Főkönyvtárban, majd a várkerületen a gimnázium árkádjai alatt pohár sörök és virslik mellett találhattak újra egymásra a régi diáktársak. A találkózón voltak, akik még csak nemrég hagyták el az alma matert, de olyan öregdiák is akadt, aki hetven éve érettségizett. Az idei diáknapi témáját a jelenleg különösen is aktuális ősi bencés jelszó, a Pax adta. Ennek jegyében „*békekonzferenciát*” tartottunk. **Barcza István** igazgatóhelyettes (1987 B) bevezetője után **Deli Gergely**, a Nemzeti Közszerolálati Egyetem rektora (1998 A) a jog szemszögéből vizsgálta meg a fogalmat (*A jog mint a béke eszköze*), **Schmal Dániel**, az MTA Filozófiai Intézetének igazgatója (1987 A) filozófiai szempontból (*Az erőszak tilalma és a rítusok*). **Tringer László**, a Pszichiátriai és Pszichoterápiás Klinika volt igazgatója (1957 B) a személyiség belső békéjéről beszélt. Összefoglaló előadásában **Cirill főapát úr** (1977A) felelevenítette a benedikálásakor elmondott idézetet: „*A monostor kísérlet arra, hogy a világ egy pici részét ideálisan rendezzük be.*” Majd arra hívta öregdiák társait, hogy saját közegekre, családjukra is tekintsenek így. *Tegyetek meg mindent ezért, és ezzel, úgy gondolom, csatlakoztok Szent Benedek atyánk felszólításához is: „Keresd a békét, és járj utána!”*

Májusban és június elején szerepeltek diákjaink programjában a **tanulmányi kirándulások**. A 7. és 8. osztályosok közös felvidéki úton vettek részt. Felkeresték a két zoborhegyi remete, András (Zoárd) és Benedek egykori barlangja fölé épült középkori bencés kolostor romjait Szalkán, majd bebarangolták a trencsényi várat is. A 10. B-sek Szlovéniában voltak, egy Ljubljana környéki (Stična nevű település) ciszterci apátságának vendégeként, gyönyörködtek a Júlia-Alpok természeti szépségeiben. A 9. B osztály is felvidéki kiránduláson vett részt. Felkeresték Gyimeskosztolányt, majd felkapaszkodtak Gyimes várának romjaihoz. A 11. B osztály a Wacław Felczak Alapítvány pályázati támogatásából Lengyelországban kirándult, s megtekintette Krakkó, Auschwitz-Birkenau, Tyniec, Wadowice és a wieliczkaai sóbánya nevezetességeit. A 12. A osztályban végeztek érettségijük után utaztak Dalmáciába. A gimnázium kórusa és zenekara Bécsben az Am Tabor plébánia-templomban énekeltek Kiss Zsolt karnagyuk vezetésével egy magyar közösségben, majd pünkösdkor Bakonybélben.

A Nemzeti Összetartozás Napja alkalmából június 3-án a Díszeremen „Újrakezdés” – *Kárpátaljaiak Magyarországon* címmel beszélgetést tartottunk. Vendégeink voltak: Miskolci László

Karitás-önkéntes és a Kárpátaljáról érkezett diákjaink. A karácsfalvi testvér-iskolánk diákjai és tanárai számára többször küld(t)ünk segítséget.

Pünkösddvasárnap (5-én) *stáció szentmisét* tartottunk, amelyen a diákok és az ide érkezett hívek együtt vettek részt. A liturgia a Hospodár kertben az igeliturgiával kezdődött, majd körmenetben vonultunk a Szent Márton-bazilikába az Eucharisztia liturgiájára. A főcelebráns **Asztrik em. főapát úr** a különleges helyszínnel kapcsolatban rámutatott, hogy a *Pünkösöd annak az ünnepe, hogy az apostolok kiléptek a négy fal közül, ezért mi is kilépünk a templomból.* Az igehirdető **Cirill főapát úr** hozzátette: *A mai evangéliumból a tárt ajtó fogott meg különösen. Szimbolizálja az átjárást két állapot között, ki lehet rajta lépni és be is lehet rajta engedni új dolgokat. A zárt ajtókat nehéz leküzdeni. Ahogy a tanítványoknak is meg kellett nyitniuk szívüket, úgy nekünk is ezt kell tennünk. A kiengesztelődés ma különösen fontos, legyen szó országokról, családokról, emberekről vagy önmagunkról. De elősorban saját magunkban kell kezdeni a kiengesztelődést, hogy félelmeink börtönfalán rés támadjon, és merjünk nyitni a világ és mások felé. A választott népből és a sok pogány népből és nemzetből összegyűlő közösség egy új néppé vált a Szentlélek erejében. Így indult el a történelmen át vezető zarándokútjára. Így indultunk el mi is hitünk megvallása után, a gyümölcsfák árnyékából a kőből épült templomba. A kertben együtt hallgattuk Isten igéjét, az úton együtt vártuk közösséggé formáló Szentlelkét, végül a templomban, a mennyei Jeruzsálem képmásában körülvettük az Eucharisztia asztalát.*

A sokakat megmozgató juniálissal, az eredmények összegzésével és a **Te Deum**mal záródó szentmisével fejeztük be az idei tanévet. Ezeket követte az idén már „személyes jelenléttel” megvalósuló szóbeli érettségi vizsga és záróbankett, majd az összegző tanári konferencia. A mindennapok apró erőfeszítései mellett szép sikerek is születtek Pannonhalmi Gimnáziumunk diákjainak és tanárainak eredményes munkájából. Az Országos Középiskolai Tanulmányi Verseny döntőin többen is kiemelkedően szerepeltek. Latin nyelvből **Sári Mátyás** (12. A) 4. helyezést ért el, **Handl Barnabás** (11. A) 25. (tanáruk: Czákó Zsuzsanna), **Csongrády Márton** (12. B) pedig 27. lett (tanára: Borián Elréd); olasz nyelvből **Ambrus-Sántha Benedek** (12. B) 12. helyezést ért el (tanára: Szűcsné Villányi Rita), francia nyelvből **Tüske Máté László** (12. B) 21. (tanára: Lengyel Krisztina), ugyanó történelemből 28. lett (tanáraik: Schilde René és Juhász-Laczik Albin); magyar irodalomból **Garajszki Bálint** (12. B) 21., **Kőhegyi András** (12. B) pedig 30. lett (tanáruk: Komálovics Zoltán); kémiából **Olasz Bálint** (12. B) 26. lett (tanára: Drozdik Attila); biológiából **Baranyák Vendel** (12. A) 35. lett (tanára: Csanaki Szabolcs); informatikából pedig **Babják Péter** (11. A) 11. helyezést ért el (tanáraik: Dömötörné H. Erzsébet és Nikházy László – ELTE). Közülük többen az ünnepségen meséltek tapasztalataikról, motiváció-

jukról. Hasonló (vagy még nagyobb) eredményességgel szerepeltek diákjaink az idei *Országos Középiskolai Diákolimpia* különböző számaiban: bajnoki címet ért el iskolánk **kosárlabda**-csapata (edzőjük: **Erdőssy István**), ugyancsak 1. helyezést ért el (korcsoportjában) a **mezei futásban** (edzőjük: **Török Loránd**), **duatlonban** (edzőjük: **Csanaki Szabolcs**) és (kard és párbajtőr) **vívásban** (edzőjük: **Polgár Pál** és **Dejcsics Konrád** szakosztály-vezető).

A nyár folyamán a főapátság és a gimnázium számos programnak adott otthont. A szokásos (ötévenként sorra kerülő) érettségi találkozók között kiemelt módon emlékeztünk meg az ötven, hatvan és hatvanöt éve érettségizett osztályokról.

Június 25-én Az év legrövidebb éjjelén, a Múzeumok éjszakáján különleges **orgonatúrára** vártuk a látogatókat. A résztvevőket a turisták által nem látogatható útvonalon **Dejcsics Konrád** atya, kulturális igazgató és **Kiss Zsolt** orgonaművész vezette végig. A bevezető után a túra állomásain Kiss Zsolt, a bazilika karnagya megszólaltatta az orgonákat – közöttük az orgonahangversenyeken is használt orgonát a bazilikában, majd a többi régebbi és újabb építésű kisebb orgonát is. A további időszakban a **levendulanapok**, majd augusztus közepén a **gyógy-nővénynapok** rendezvényei következtek. Szerepelt többek között **barokk-túra**, amelyen végiglátogatták a műemlékegyüttes barokk emlékeit, valamint **csillagnéző** túra, a tárgyi emlékek megtekintése után távcsöves bemutatóval.

A tavalyi évhez hasonlóan igényes jazz-zene, kifinomult borok, minőségi gasztronómia és nyáresti hangulat várta festői tájon az érdeklődőket a pannonhalmi **JazzNyár**, a Főapátság nyári jazzkoncert sorozatán. Az immár másfél évtizedes múltnak örvendő esemény olyan koncertek sorát hozta el a jazzt kedvelő közönségnek, amelyek valódi helyi tradícióvá emelték az évente ismétlődő programsorozatot. Mindezt a VIATOR Apátsági Étterem Jazzvacsoa sorozata egészítette ki.

Az **Egyházi Könyvtárak Egyesülése** június 27. és 29. között Pannonthalmán tartotta éves találkozóját. Nagy öröm volt, hogy – a pandémia miatt – két év kihagyás után ismét lehetséges volt a jelenléti együttlét. Csaknem 90 egyházi könyvtáros vett részt a háromnapos rendezvényen. A program közgyűléssel indult, melyen tisztújítás történt: a Pannonthalmi Főapátsági Könyvtár igazgatójának, Ásványi Ilonának, az EKE eddigi elnökének mandátuma lejárt, ezért új elnököt kellett választani, aki ezúttal **Bálint Ágnes**, a debreceni Tiszántúli Református Egyházkerület Gyűjteményeinek az igazgatója lett. A közgyűlés után a barokk ebédlőben köszöntötte a vendégeket **Cirill főapát úr**, majd megtekintették a bazilikát, ahol **Kiss Zsolt** karnagy rövid orgonakoncertje után ökömenikus **vesperás** következett a bencés szerzetes-közösséggel, amelyen **Fekete Károly**, a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke tartott igehirdetést. A konferencia előadói és előadásai a követ-

kezők voltak: **Szóllás Péter** (a Kulturális és Innovációs Minisztérium Könyvtári és Levéltári Főosztály vezetője): *A hazai könyvtárügy aktuális helyzete, jövőbeni célkitűzései*; **Rózsa Dávid** (az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatója): *Országos és nemzeti: könyvtári fejlesztések és tervek*; **Dejcsics Konrád** (kulturális igazgató): *Újat és régít. A Pannonhalmi Főapátság kulturális küldetése*; Ásványi Ilona (könyvtárigazgató): *Az egyházi könyvtárak útkeresése az 1990-es évek második felétől napjainkig*. A továbbiakban a helyi nevezetességek, újdonságok megtekintése és beszámolók szerepeltek a találkozó programjában.

A nyári időszak alkalmas az elcsendesedésre, *lelkigyakorlatokra* is. A nyár elején fejeződött be a hivatáskeresők számára **Gérecz Imre** magiszter atya, **Birizsló Lőrinc** és **Kisnémet Fülöp** testvérek által szervezett lelkigyakorlat („*Kit keresel?*”). Az idén két alkalommal is lehetőséget adtunk arra, hogy ittlétiük alatt a résztvevők a *csend és az imádság* kapcsolatát tapasztalhassák meg. A kurzus vezetői **Bokros Márk** atya és **Dr. Palotai Gabriella** pszichiáter voltak. **Kisnémet Fülöp** testvér és **Meszes Márton** építész gyakorlatok segítségével, élményközpontúan foglalkoztak azzal, hogy hogyan szól hozzánk Isten a tereken, fizikai környezetünkön keresztül, és hogy mi segít létrehozni és elmélyíteni a Vele való találkozást. Mindezt az apátság szakrális tereinek megismerésén keresztül közösen keresték „*Mert a hely, amelyen állsz, szent föld.*” **Dejcsics Konrád** atya vezetésével fiatalok számára (az előző évekhez hasonlóan) *fitnesz-lelkigyakorlatra* került sor szakemberek (**Vejtey Zsombor** és **Vörös Tímea**) és a közösség tagjainak (**Konrád** atya és **Jurinka Szilveszter** atya) segítségével. A délelőttöt irányított edzéssel, a délutánt pedig elcsendesedéssel, az imádság és a Szentírás olvasásának közösségi tanulásával, a szerzetesi zsolozsmán való részvétellel töltötték a résztvevők a monostorban.

Állami támogatással, a Magyarországi Szerzetesiroda szervezésében harmadik alkalommal indultak *Zarándoktáborok* Tihanyból Bakonybélén át Pannonhalmára. A résztvevők felsős és középiskolás fiatalok voltak, 12–25 fős csoportokban, s a három monostorban a bencés spiritualitással is kicsit megismerkedtek. Nálunk töltötték az utolsó éjszakát és a másnap délelőttöt, amikor egy monostori séta és beszélgetés után tértek haza. Ezen zarándokcsoportok közé illesztettük be idén saját plébániai ifjúsági csoportunkat és a tanévet szeptemberben kezdők ismerkedő/közösségalakító zarándoklatát is. A másik irányban négy monostort (Győr, Pannonhalma, Bakonybél és Tihany bencés monostorát) kapcsolta össze idén is a *Szent Benedek-zarándoklat*. A kezdeményezés 2004-ben indult, amelyen Cirill főapát úr is részt vett. A résztvevők együtt imádkozzák mindennap a zsolozsmát: laudest, napközi imaórát és vesperást. Útközben kiscsoportos beszélgetések és csendes szakaszok is vannak, hogy ezek által közelebb kerülhessenek saját magukhoz, egymáshoz és Istenhez.

Szent Benedek ünnepén (július 11-én) fejeződött be idén is az oblátus/obláta *testvéreink lelkigyakorlata*, így az ünnep napján „öltözött be” az újonnan jelentkező, és tettek fogadalmat mindazok, akiknek lejárt a próbaideje, s akik megfogadták, hogy mindennapi családi életükben „*Szent Benedek atyánk Regulájának szellemében, az evangélium vezetésével járom az üdvösség útját, és Krisztusnak semmit elébe nem teszek.*” A lelkigyakorlatot és a konventmise homíliáját **Nyiredy Maurus** atya tartotta. A szentmise után adta át **Cirill főapát úr** a Pannonhalmi Főapátság *Pro Pannonhalma díját* **Németh Tamásné** gazdasági igazgatónak, aki harminc évnyi szolgálata során kialakította és munkatársaival működtette a főapátság egyre bővülő intézményi hálózatának gazdasági hátterét. Főapát úr a laudációjában hangsúlyozta: *Németh Tamásné életpályája tanúskodik arról, milyen értéke van a stabilitásnak, a gondosan végzett munkának és az erőfeszítéseknek a mai gyorsan változó világban.*

Július 31-től augusztus 4-ig idén is **Tanulmányi Napokat** tartotunk a gimnázium dísztermében *Szóképek* címmel felvidéki magyar egyházi közösségek vezetőinek, hitoktatóinak. A rendezvény szervezője **Oláh Miklós** és **Pintér Ambrus** bencés atya. A képzés során a résztvevők 10 jelentős filmet tekintettek meg, és mindegyik után közös *filmelemzésre* került sor. Az első napon **Gelencsér Gábor** filmesztéta volt a vendég (*Szatíra a magyar filmben* címmel tartott előadást), aki három film elemzésében is részt vett (Gyarmathy Livia: *Ismeri a szandi mandit?*, András Ferenc: *Veri az ördög a feleségét*, Tímár Péter: *Egészséges erotika*). A következő napon Oláh Miklós tartott előadást *Háborús traumák és a magyar film* címmel. A természetes fény vetítése után **Nagy Dénes** rendezővel történt a film elemzése, megbeszélése. A harmadik napon **Eperjes Károly** színész, rendező volt a vendég, aki *A Hídember* és a *Magyar Passió* című filmek vetítése után vett részt a megbeszéléseken.

A pannonthalmi és bakonybéli fiatal szerzeteseknek tartott augusztus első napjaiban lelkigyakorlatot **Meinrad Dufner** bencés atya, a németországi Münsterschwarzach apátságának szerzetese, amelyen elmélyíthették szerzeteséletük elköteleződését. **Urunk színeváltozásának ünnepén** (6-án) az ünnepi szentmise keretében *kötelezte el magát örökre* a bencés szerzetes-életre (iskolánk volt diákja) **Kisnémet Fülöp** testvér: *Ennek az elköteleződésnek az alapja, hogy Isten hűségese vagyok. Én az Ő hűségére, szeretetére, irgalmára, az életem felett kimondott döntésére válaszolok azzal, hogy egész életemre állhatatosságot fogadok ebben a közösségben.* **Cirill főapát úr** a homíliájában ezt így fogalmazta meg: *Fülöp testvér végleg Jézus mellé szegődött. Ezzel átadod magad Istennek, hogy a saját életedben megismerd és megtapasztald az élő Isten szeretetét, barátságát, amellyel gyermekévé és Krisztus társörökösévé fogadott. Legyen ez a mondat: „Ez az én szeretett fiam, akiben kedvem telik”, a Te életedé is.* Fülöp testvér a következő évben Rómában tanul fundamentális teoló-

giát. Hittel tekint a jövőbe, és bízunk abban, hogy tehetségét és tudását gyümölcsözően tudja a bencés közösség és a magyar teológia szolgálatába állítani.

Közösségünk több tagjának *beöltözése, elköteleződése* fűződik ehhez az ünnephez: Bárdos Oresztész atya 75 éve, de Sousa Silva Paulo atya 50 éve, Binzberger Ákos és Simon László atya 40 éve öltötte magára a bencés szerzetes-ruhát, Bakos Gergely és Hortobágyi Arnold atya 25 éve tett ünnepélyes, örök fogadalmat, Gergely atya 25 éve részesült a papszentelés kegyelmében (ezüstmisés lett). Mindezekért hálát adtunk, továbbá ezekben a napokban adtunk hálát a jubileumi születésnaposokért is: Lövey Félix 90 éve, Áment Lukács 80 éve, Somorjai Ádám 70 éve, Borián Elréd és Hardi Titusz 60 éve, Fehérváry Jákó és Szita Bánk pedig 50 éve születtek. A *szerzetesi közösséget építő közös látogatások, kirándulások*ra is ezekben a napokban került sor. Kezdtük még a június végi győri látogatásunkkal, amikor a *Szent Mór Perjelség* tagjaival együtt imádkoztuk a Vesperást és Vigiliát, s ezt vacsora követte az Apátúr Sörházban. Folytattuk augusztus első vasárnapjának délutánjával, amikor a *bakonybéli* testvérekkel imádkoztuk el a Vesperást, majd rövid séta után szabadtéri vacsora következett hússütéssel, beszélgetéssel, amit a templomban imádkozott Kompletóriummal fejeztünk be. A harmadik pedig Nagyboldogasszony ünnepén sokan Pannonhalmáról is részt vettünk *Tihanyban* Mogyorósi Ányos atya ünnepélyes fogadalmán. Ezekhez kapcsolódik még az augusztus 5-i konventkirándulás *Herendre*, ahol (a kapcsolatunkra való tekintettel) **Simon Attila** főigazgató kalauzolt bennünket a *Porcelánmanufaktúrában* mind a gyártási folyamatok, mind a múzeumi tárgyak bemutatásával, majd (herendi porcelánkészletben feltálat) ebédre hívott meg bennünket.

A megújulás jegyében *Et renovabis* címmel tartottuk meg a (2019 óta immár hagyományos) **Liturgikus Tanulmányi Napok** rendezvényét augusztus 8. és 10. között a főapátság dísztermében. Az előadók a magyarországi plébániai közösségek liturgikus megújulásához adtak szempontokat a Ferenc pápa által elindított *szinodális folyamat* nyomán és a II. Vatikáni Zsinat egyházképe alapján. A program **Cirill főapát úr** köszöntője után az egyházi közösségeink megújításának bemutatásával kezdődött. **Kisnémet Fülöp** testvér *A szinodalitás Ferenc pápa egyháztanának kontextusában* címmel adott elő, majd **Halmos Abel** bencés atya a Pannonhalmi Területi Főapátság *szinodális tapasztalatait* mutatta be az ő irányításával megszervezett és elkezdett folyamaton keresztül. Az előadásokat csoportos megbeszélések követték. A második nap **Simon T. László** bencés atya, a római Szent Anzelm Egyetem tanára biblikus előadásával kezdődött – többek között a János-evangélium kulcsgalmainról, összehasonlítva a szinoptikusok szóhasználatával, teológiájával. Ezután videofelvétel segítségével hallgattuk

meg **Kevin W. Irwin** (Catholic University of America) Washingtonban rögzített előadását a liturgikus élet megújításáról. Az amerikai lelkipásztor – akinek Békés Gellért bencés professzor volt a doktori témavezetője a római Szent Anzelm Egyetemen – rendszeresen publikál kommentárokat a Szentatya által kiadott pápai megnyilatkozásokról. Ez alkalommal Ferenc pápa idén június 29-én megjelent *Desiderio desideravi* (*Vágyva vágytam...*) kezdetű apostoli levelének főbb szempontjairól beszélt, hangsúlyozva a liturgia szépségét és evangelizáló szerepét. Kiemelte: *Az ünneplő közösség tagjai számára elsődleges, hogy a liturgia formáló, evangelizáló ereje (formációja) által Isten valóságának részeseivé váljanak, ne pusztán információk átadása (tanítás, tanulás) történjék a szertartásokon.* A továbbiakban két liturgikus szakember, **Fehérváry Jákó**, a Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola rektora és **Káposztássy Béla** lelkipásztor közös előadása következett a liturgia helyzetéről a mai Magyarországon. Ezt követően **Szita Bánk** testvér a Pannonhalmi Zsolozsma készülő új kiadásának kihívásairól tartott előadást. A képzési nap közepén **Veres András** győri püspök, a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia elnöke beszélt a Római misekönyv magyar kiadásának megújításáról. A főpásztor örömmel mutatta fel előadása elején a misekönyv új kiadásának első példányát. A délután liturgikus énekeink megújításáról szólt. **Bódiss Tamás** az új református énekeskönyvről, **Hafenscher Károly** az evangélikus liturgikus megújulásról, **Horváth István** (a Központi Kántorképző igazgatója) a katolikus egyházzenei megújulás történetéről beszélt. Este filmvetítés egészítette ki a hallottakat (*Babette lakomája*). Az utolsó napon az egyházi szolgálatok sokféleségéről beszélt **Gérecz Imre** magiszter atya, majd három állandó diakónus (**Molnár Ferenc**, **Molnár-Gál Béla** és **Egri László**) beszéltek a diakónusi hivatásról és a különböző szolgálatairól, végül **Káposztássy Béla** vezetésével kerekasztal-beszélgetés zajlott az elhangzottakról. Befejezéskeppen **Dejcsics Konrád** atya szólt a megújulás művészeti lehetőségeiről – az időszaki kiállítás kapcsán.

Az előző esztendő folyamán a Pannonhalmi Főapátság meghívásos pályázat keretében három művészt kért fel, hogy készítsenek olyan műalkotásokat, amelyek fókuszában *Mária és Jézus alakja* áll. A *Boldogasszony-kápolnában* a három alkotó – **Zellei Boglárka**, **Imre Mariann** és **Czene Márta** – most elkészült művei mellett a Főapátság gyűjteményében található, Szűz Mária alakjához köthető tárgyak, műalkotások jelentek meg a Nagyboldogasszony ünnepén (15-én) *Mária, újul világ nevedben* címmel megnyitott időszaki kiállításon. Az alkotók jelenlétében **Dejcsics Konrád** atya bevezetője után **Mélyi József** kurátor nyitotta meg a kis tárlatot.

RÉSUMÉ

love for enemies

Viktória Radics: *On Psalm 139*

Notker Füglistner: *Shall we be afraid of the fullness of the Holy Scripture? (The planned removal of the so-called imprecatory psalms from the Roman Breviary)*

Rowan Williams: *The Touch of God (Ro 2:18–29)*

László Gájer: *On the love for enemies from the heart's perspective*

The message of the love for enemies was probably the most genuine novelty of Jesus' moral teaching. It is a theme we talk about easily, but at the bottom of our heart we often think unsaid that it is almost impossible to meet the claim of the evangelic commandment. What does the Master speak about? Why does he require something that we cannot realize? This paper searches for answers to these questions, which are primarily based on spiritual experiences.

Andrei Pleșu: *Notes, situations, days (1968–2009) (Details)*

László Levente Balogh: *On the gains and losses of political polarization*

This paper tries to discern the "normal" and abnormal" forms of polarization in so far as the former one is the essential condition of democracy while it is seriously jeopardized by the latter one. In compliance with it, one has to differentiate between the program-oriented polarization based on political interests and the emotional polarization based on identity, which differentiation can be rather simplifying and somewhat misleading, but it can interpret our polarized political situations.

Zoltán Fleck: *Love for enemies?*

An enemy, in the broadest sense of the word, is an alien. The reason why the issue of the love for enemies has remained topical or has become so urgent again today is because the situation in which we are aliens is so common in modern, global, culturally diverse societies.

The only counterforce imaginable is one that could slow down and stop barbarism, encourage a return to civilised social conditions. Dialogue, openness, in other words, the politics of love. It is not just about the other person, but about the relationship with the world, about responsibility for the environment. Instead of subjugation, colonisation, exploitation, the destruction of nature, the attitude of resonance with the environment is the same as the love for the other, the stranger.

Gergely Schell: *Without hating one's own father and mother? (Anger toward parents and its possible solutions in psychological processes)*

At some stage of life, anger towards parents appears. Life stage changes and psychotherapy processes can amplify negative emotions. Anger is a natural and necessary emotion that plays an important role in the development of personality. The relationship between parents and child is usually not cloudless. The early attachment relationship between mother and child serves as a kind of working model for later adult attachment relationships. For this reason, it is very helpful to understand childhood injuries. Through a few examples, the text shows how anger helps the processing of early traumas. Experiencing anger and pain helps a person reach forgiveness. This helps to create more realistic relationships.

László Tamás Simon: *Life Given – Life Given Up*

This short text is the edited version of a homily delivered in the Abbey Church of Pannonhalma on Maundy Thursday 2022. The sermon uses the pericope of

Rachel's death (Gen 35,16-20) as an interpretive backdrop of the readings of the lectionary (1Cor 11,23-26; Jn 13,1-15). Rachel's dying is viewed as a *typos* (adumbration) of Christ's liberating self-sacrifice.

Hannes Böhringer: *And always with due humility!*

Benedek Péter Tóta: *Approaching the Liberating Imagination of Hieronymus Bosch Following Bakhtin, Derrida and Wittgenstein*

In the wake of a short survey of about 44 years tracing the experiences of the Bosch-literature, we can collect the scattered fragments of what is carnivalesque and grotesque in Bosch's art. These character-notes form an operative system in Mikhail Mikhailovich Bakhtin's literary criticism. In pursuit of Bakhtin's carnivalesque features of grotesque realism, we can realize the playful structuring of signs and patterns, which can evoke Jaques Derrida's ideas of structure, sign and play that can shape our imagination. It can take us to Ludwig Wittgenstein's statements about the limits of our language that can be adapted to the limits of our imagination. Adopting the notions of these thinkers and by virtue of illustration providing a tentative analysis of *The Garden of Earthly Delights*, we can come to enjoy the liberating force of Hieronymus Bosch's imagination.

Attila Benke: *Crime of fathers, atonement of children (Thoughts on the sixth season of the documentary series, On the Spot: Children of Dictators)*

The relationship of Stalin and his daughter Svetlana Alliluyeva taught us that even the most infamous and cruel dictators could have a heart beneath their monstrous persona. Stalin loved his child, he wrote kind letters to her and even watched American movies with her. But this relationship grew a burden for Svetlana as she were becoming an adult and after the death of her father, in the second half of the 1960s she fled the Soviet Union and moved to the USA. She had hated her heritage until the end of her life because she could not escape from the shadows of Stalin, the people always wanted to know how it felt to be a monster's daughter. Eszter Cseke's and András S. Takács's documentary series, *On the Spot* had a sixth season titled *Children of Dictators* which examines this question in case of such tyrants as Idi Amin, Fidel Castro, Pol Pot, Augusto Pinochet, Hermann Göring and so on. This article analyses how the relatives of these infamous historical characters relate to the official history and how they are trying to (or not to) construct or alter collective memory to represent their ancestors.

Csilla E. Csorba: *Discerning Black from Black (Photographs by Nádás Péter, 2012–2020)*

Péter Nádás has been touted for years as a contender for the Nobel Prize. Not many are aware of his original profession as a photographer, as he worked as a photojournalist for *Nők Lapja* and *Pest Megyei Hírlap* in his youth. His oeuvre as a fiction writer can be followed alongside his consciously developing photographic career. He worked with analogue photography from the late 1950s until the turn of the millennium, when he closed his photo laboratory and left the management of his photographic oeuvre to the Kunsthau Zug in Switzerland. His volumes *All the Light* (1999), *Own Death* (2002) and his essay *Luminous Details* (2010) stand in close relation to three thematically distinct photographic cycles. Since 2003, he has been employing digital techniques: his self-portraits, landscapes and still lives, presented at Arcus Temporum, were created using his smartphone. The dilemma expressed in the title of the exhibition *Discerning Black from Black* has been a theme of his career since the very beginning. He explores the edges of the art of digital imaging, providing both a technical and philosophical commentary in his essay *On the Colours of Darkness* (2021) and through his photography.

Jákó Fehérváry: *The Cross of Tibhirine*

Poems by Gábor Schein, Ferenc Gál, Lili Dobai, and An old sake-seller